



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савеша
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савеша

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

186

(2/2023)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2023

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

186
(2/2023)

НОВИ САД
2023

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѿолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Слободан Јанковић ПОЈАМ СВЕТСКОГ РАТА И ЊЕГОВА ДЕФИНИЦИЈА	Slobodan Janković NOTION OF THE WORLD WAR AND ITS DEFINITION
129–143	

Срђан Шљукић и Марица Шљукић ДВА ПРИСТУПА ИСТРАЖИВАЊУ ГРАБЕЖИ ЗЕМЉИШТА	Srđan Šljukić and Marica Šljukić TWO APPROACHES TO LAND GRABBING RESEARCH
145–164	

Radojko Lukić PERFORMANCE OF THE ECONOMY OF VOJVODINA: EMPIRICAL ANALYSIS	Радојко Лукић ПЕРФОРМАНСЕ ПРИВРЕДЕ ВОЈВОДИНЕ: ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА
165–182	

Илија З. Миловановић и Јасмина М. Пекић ФАКТОРСКА СТРУКТУРА СРПСКОГ ПРЕВОДА СКАЛЕ ЕМПАТИЈЕ И САОСЕЋАЊА ЗА АДОЛЕСЦЕНТЕ (AMES) И РЕЛАЦИЈЕ СА ДИМЕНЗИЈАМА ЛИЧНОСТИ	Ilija Z. Milovanović and Jasmina M. Pekić FACTOR STRUCTURE OF THE SERBIAN TRANSLATION OF THE ADOLESCENT MEASURE OF EMPATHY AND SYMPATHY (AMES) AND RELATIONS WITH DIMENSIONS OF PERSONALITY
183–204	

Рената Шкрбић, Миљана Јовановска, Ивана Матић СТАВОВИ НАСТАВНИКА ПРЕМА ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ И НИВО САМОЕФИКАСНОСТИ	Renata Škrbić, Miljana Jovanovska, Ivana Matić TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS INCLUSIVE EDUCATION AND THE LEVEL OF SELF-EFFICIENCY
205–216	

Александар С. Илинчић ВОЈНА КАРИЈЕРА СРПСКОГ ФИЛОЗОФА УРОША МИЛАНКОВИЋА	Aleksandar S. Ilinčić THE MILITARY CAREER OF THE SERBIAN PHILOSOPHER UROŠ MILANKOVIĆ
217–228	

Снежана Алексић	Snežana Aleksić
СТАЊЕ КАПИТАЛА МАНАСТИРА	STATE OF THE CAPITAL OF
ФЕНЕКА ПРЕМА РЕЗУЛТАТИМА	THE FENEK MONASTERY
ПОПИСА ИМОВИНЕ ИЗ	ACCORDING TO THE RESULTS
1896, 1897, 1898. И 1905.	OF THE PROPERTY CENSUS FROM
ГОДИНЕ	1896, 1897, 1898 AND 1905
229–244	

ОСВРТИ / REVIEW ESSAYS

Марко Пејковић
ГЕРМАНСКИ ПАЛЕОКОНЗЕРВАТИВИЗАМ – НЕКАД И САД
(Stephan Ehmke, <i>Was ist altkonservativ? – Eine Geisteshaltung im heutigen Licht</i> , Rautenberg-Druck, Leer–Ostfriesland 2022, 128 стр.)
245–252

Татјана Николаевна Седих
О ДУХОВНОЈ ДИМЕНЗИЈИ САВРЕМЕНИХ ХИБРИДНИХ РАТОВА
(Слободан Стојичевић, <i>Гибридна война против Србской Православной Церкви</i> , Русской экспертной школы, Москва 2022, 496 с.)
[Слободан Стојичевић, <i>Хибридни рат и пролив Српске православне цркве</i>]
253–256

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Александар Васиљевић
СИНОДСКИ ТЕКСТОВИ ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА О БИОЕТИЦИ
(Николаос Г. Којос, <i>Биоетика: синодски текстови православних цркава</i> , Институт за европске студије и ИК „Каленић”, Београд–Крагујевац 2022, 123 стр.)
257–259

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
261–263

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
265–270

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
271–280

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
281–290

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
291

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 316.485.26(100)
UDC 94(100)“1914/1918”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2386129J>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПОЈАМ СВЕТСКОГ РАТА И ЊЕГОВА ДЕФИНИЦИЈА

СЛОБОДАН ЈАНКОВИЋ

Институт за међународну политику и привреду
Македонска 25, Београд, Србија
slobodan@diplomacy.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Појмовно одређење је једно од основних полазишта у разматрању феномена. Имајући у виду актуелно помињање светског рата како у домаћој, тако и у међународној јавности, аутор овог рада позабавио се његовим дефинисањем. У пет поглавља у тексту предочена је важност теме две групе приступа у дефинисању светског рата. С једне стране су аутори који настоје да обиљем узрока објасне појаву којом се баве, док другу групу аутора чине они који нуде нетипична и у литератури мање заступљена решења. У четвртом поглављу је предочена анализа и систематизација понуђених начина одређења светског рата, да би у последњем поглављу аутор понудио две дефиниције, минималистичку и максималистичку. Аутор користи упоредну методу и анализу садржаја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: светски рат, политика великих сила, Керол Квигли, Први светски рат

УВОД

Рат и светски рат велике су теме међународних односа. Како се свет умрежује и вишеструко повезује, тако и ратови имају могућност да захвате већи простор, па и да понесу придев светски. Већ више година трају најаве светског рата, трећег по реду, а рат који је започео уласком руске војске у Украјину 24. фебруара 2022. у јавности се често перципира као таква. Сама та чињеница даје нам за право да се бавимо темом светског рата. С обзиром на величину теме и обиље радова који се њоме бави је, може се претпоставити, обиман. Само дефинисање светског рата је уже поље рада и тиме прилагођеније чланку. У раду ћемо настојати да упоредном методом

и анализом садржаја, уз свакако преглед постојеће литературе, који је уз обиље научне продукције увек делимичан и нужно редукован, мада са жељом да буде и репрезентативан, дођемо до дефиниције светског рата.

Англоамеричка научна продукција, баш као и у свету филма, најчистија је (у мери и на начин на који се данас доминантно чита – на прескок и тражењем погодног цитата), а истовремено често и плитка, тј. површна кад је реч о суштини проблема који се обрађује. Водећа имена, попут данашњих холивудских сенки некадашњих звезда, најчешће пружају само искривљени и танушан одсјај мисли аутора из других делова света. То није случајно, њихова дела су почесто резултат наручених оквира сагледавања света који не служи америчким доносиоцима одлука, већ служи као лажна дојава која треба да послужи осталима да не схвате о чему се заправо ради. Ова вешта обмана, направљена је с намером да други промишљају међународне односе, онако како им то сервирају америчке обавештајне агенције, крупни капитал и полутајна друштва у форми наводно науке о међународним односима [Јанковић 2017]. Осим тога, општи пионирски дух САД, као наводно вечито младе, а заправо неискусне и духовно незреле нације, инспирисане окрњеним хришћанским наслеђем низа протестантских секти уз другостепени уплив римокатоличанства и нису могли најчешће да дају ауторе који би имали дубље разумевање историјских процеса. Уосталом, када директно и не раде по наруџбини, тамошњи аутори су обликовани и образовним системом по мери и укусу фондација крупног капитала.

Сама учења о томе како се учесници међународних односа понашају, а рат је једно од средишњих питања, ко су актери и шта их одликује, успешно се пропагирају почев од прве половине 20. века. Ширење катедри за међународне односе које се ужестручно баве питањима рата и мира, од прве катедре у Абертсвиту (Велс, 1919), коју је основао члан друштва Отворених столова,¹ раширило се временом и на исток и на југ. Један од трагичних изданака је и дело Арона Ремона (Raymond Aron) *Мир и рат међу нацијама*. Откуда тако оштар суд? Арон у Уводу наводи Сједињене Државе као пуне врлина, које су се стицајем околности након Другог светског рата нашле „одговорне за мир, напредак, чак и само постојање половине планете”. Америка је, како овај аутор јеврејског порекла и француског језика каже, погрешила јер је „купила совјетску интервенцију у рату с Јапаном путем концесија на рачун Кине” и погрешила јер је препустила Источну Европу Совјетима. Овако срамно писање – као да је Америка на крају Другог светског рата сила која апсолутно доминира, која одлучује да ли ће СССР имати или немати негде утицај, прећуткивање чињенице да су САД бациле атомске бомбе на Јапан да би, између осталог, зауставиле Совјете – обавезно је штиво на тему рата и мира на светским катедрама. Када Арон пише о врлинским Американцима који су се невољно нашли као ‘заштитници’ света, не чуди да касније председник Америчког друштва политиколога националног удружења за међународне

¹ Створено с циљем очувања и јачања британске империје кроз повезивање Лондона и Вашингтона, те Отаве и Сиднеја. Видети детаљније у: [Јанковић 2017].

студије, Дејвид Лејк (David A. Lake) пише како Буш јуниор и његова влада нису обманули домаћу јавност о постојању оружја за масовно уништење у Ираку [Lake 2011]. Каква ли је тек ситуација са непрегледном „научном” продукцијом на ове теме, а које нису толико обавезујуће?

Но, овде није у питању изучавање рата као таквог. На тему светског рата и даље постоји обиље објављених радова и монографија. О појму светског рата, наравно постоји значајније ужа литература, што олакшава и посао онима који се упуте у изучавање поменутог процеса. Бављење самим појмом помаже и разумевању данашње ситуације која је повод писања ове студије. Дакле, да бисмо још боље разумели и текући трагични тренд, позабавићемо се суштином светског рата.

СТИЦАЈ ФАКТОРА КАО ОБЈАШЊЕЊЕ

Поводом Првог рата који је понео назив *Свејски*, а у Русији га назвали *Немачки*, на Западу *Велики*, поставља се низ питања. Група руских научника поставила је питање које важи и за Други па и Први, а може се мало модификовати и за „трећи светски рат”: „да ли је избијање рата било последице трагичног сплета околности, или закономерни резултат целокупног пређашњег развоја система међународних односа, или је то првенствено плод преласка водећих светских држава у стадијум индустријских друштава?”² [Белоусов и др. 2014: 11]. Алотропска модификација се односи на „стадијум развоја”, тј. на чињеницу да је уследила постиндустријска фаза, која у актуелном рату прелази, поред ранијег сељења производње и до деиндустријализације. Свакако, ово питање је закупило мноштво аутора. Одговори су такође разнолики.

У књизи *Рат и Библија* [1932: 3], свети владика Николај Велимировић најављује нови светски рат. Настала поводом скупа одржаног 1927. године у САД, а објављена годину дана пре доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, ова књига јасно и недвосмислено најављује Други светски рат. Аутор цитира мисао индијског аскете (Николај каже монах):

„О ви Американци, о ви Европејци! Како сте много страдали, и како ћете имати још много да страдате!”

Након ње он наводи и шта све указује да ће рата опет бити:

„А да свет стоји пред новим ратом, то сведоче:

1. Јавне и тајне ратне припреме свих поменутих народа;
2. Ратни буцети, који по свим државама несразмерно превазилазе расходе ма које друге намене, и далеко превазилазе ратне буцете пре прошлог светског рата;

² „Была ли начавшаяся война результатом рокового стечения обстоятельств или закономерным итогом всего предшествовавшего развития системы международных отношений или даже прямым следствием вступления ведущих мировых держав в стадию индустриального общества?”.

3. Ужурбана активност безбројних фабрика ратних оруђа, муниције, отровних гасова, електричних и електромагнетских ратних направа, као и повећана маса радника производње у тим фабрикама;

4. Ужурбана изградња ратних бродова и других морских ратних оруђа;

5. Повећани бројеви сталног кадра у сравњењу са предратним;

6. Стручни комитети научника, ангажованих од појединих влада, који уносе сву своју интелигенцију и енергију, да пронађу или усаврше смртоносне отровне гасове и друга хемијска средства за рат на копну, на води, под водом и у ваздуху;

7. Тајни савези и груписања појединих држава и народа за ратне сврхе;

8. Веома разгранате шпијунаже, помоћу којих једна држава познаје ратне планове и тајне изуметке за рат других народа.

Ово су докази. А има и знакова који наговештавају нови рат, међу којима су: појачано неповерење државе према држави, расна и национална омраза, а нарочито свеопште мрачно предосећање и свеопшта узнемиреност духова на свих пет континената” [Велимировић 1932: 4].

Ови цитати српског светог владике издвајају трку у наоружању (ратни буџети, изградња ратних бродова и другог оруђа за рат, повећање стајаће војске, прегнуће науке у војне сврхе и слично) с једне стране и ширење мржње и неповерења (идеолошки и други духовни сукоби) на међународном плану с друге стране, као узроке рата.

Чувени шкотски (британски) историчар (судећи по образовном путу и каснијој каријери постаје члан друштва Округлих столова) Најал Фергусон (Nyall Ferguson) у књизи посвећеној Првом светском рату каже да су уобичајена објашњења узрока светског рата:

„коначно исходиште трке у наоружању коју су спроводиле главне европске силе (нарочито Немачка), отровни плод империјализма, резултат деловања историјских силница које су толико биле снажне и широке да ниједан политичар, дипломата или војник није био у стању да их сузбије. Укратко, у питању је врста фаталног и неизбежног Армагедона” [Ferguson 2014: i] (превод С. Ј.).

Још један британски историчар, Пол М. Кенеди (Paul M. Kennedy) види одговор суштински у низу несрећних околности, од „хировите дипломатије”, војног снажења Јапана, Немачке и других, „ригидификације” позиција земаља у Европи, а онда и изван ње, до поремећаја на југоистоку континента изазваних резултатима балканских ратова [Kenedi 2003: 283–289]. Руски аутор Белоусов и други указују да је епоха која претходи појави светских ратова у себи носила низ противречности. С једне стране оптимизам, а са друге песимизам. Уз то, дошло је до претходно незабеле-

женог ширења европског утицаја (довршење колонијалног ширења), „бурног развоја економских веза и међузависности и пораста сукоба и супротстављености у односима међу великим државама...” [Белоусов 2014: 27]. Они наводе да је погрешан апсолутно детерминистички приступ, према коме су историјски процеси нужно довели до светског рата, а да је истовремено погрешан и приступ апсолутне случајности [Белусов 2014: 28]. Као основне разлоге за рат зато виде: 1) поларизацију европских држава (стварање два супротстављена савеза, Тројног и Антанте), 2) „ерозију идеолошких принципа” који су карактерисали систем европских држава и 3) смањену могућност да се сукоби решавају у духу концерта сила [Белусов 2014: 28].

Дејвид Фромкин (David Henry Fromkin, *1932 – †2017), амерички историчар, у *Последњем лећу Европе* указује такође на противречности. С једне стране сам крај 19. и почетак 20. века обележили су глобализација, слободна трговина, конференције о разоружању и очекивање трајнијег мира од стране (европске и америчке) јавности. Почетак 20. века обележила је глобализација каква се није поновила до данас. Без докумената, ограничења и обавештавања владиних установа, капитал и људи су се кретали без препрека, како бележи Фромкин [Fromkin 2004: 2–3]. Истовремено, како он пише, присутност низа идеологија, социјализма, национализма и империјализма водила је у рат [Fromkin 2004: 4–5].

Слично Фромкину и позивајући се на њега, Сава Живанов предочава разнородне процесе тога времена који су хрлили у сукоб, а не у сусрет. Каже да је „европско друштво тог времена у ствари било вишеслојно противречно”. Он цитира Тејлора (Н. Р. Taylor), да је Берлински конгрес био „вододелница у историји Европе” [Живанов 2014: 11], па тврди „овај конгрес успоставио је сређено стање Европе — били су укинати пасоши (осим у Русији и Турској)”. Веровало се у стални прогрес, хуманизам, само позитивну улогу науке... То је деловало као напредак човечанства или пут у свет без рата у коме економија заузима прво место. Међутим, истовремено док на самом континенту (изузев Балкана, нап. С. Ј.) престају ратови и буне, дотле се настављају сукоби око и за колоније, али се освајање ван Европе врши у корист „настајућих монопола и финансијске олигархије” (Домазет би рекао хијерархије уротника) [Живанов 2014: 12]. У сагласју са колонијалном експанзијом јача и војна индустрија, а то заједно према Живанову доводи до израстања идеја националне изузетности и жеље свођења рачуна са 19. веком. Тако овај српски историчар уводи тему узрока Првог светског рата и каже да је стварање савезништава определило развој догађаја, односно пута ка рату који дели у три фазе:

I) 1878–1893. је раздобље конфронтације – ствара се нова равнотежа сила у Европи заснована на берлинско-бечком и санктпетербуршко-париским савезништвима;

II) 1893–1908. је период преусмеравање немачке политике од европске равнотеже до жеље за доминацијом на Старом континенту — кајзер Вилхелм II преузима власт и води политику продора на исток (*Drang nach*

dem Osten) и успостављања светске моћи (weltmacht). Сукоби и деобе јачају до Анексионе кризе (1908–1909), мада има и сарадње. Поменуте противречности су према Живанову историјски корени рата.

III) 1908–1914. је период отворене конфронтације. Анексиона криза је „била 'генерална проба' будућег рата". После ње Агадирска криза, Зандерова мисија и балкански ратови постају непосредни узроци (rekli би најаве) Великог рата. Коначно крајем 1913. у складу са Шлифеновим планом, немачко војно вођство процењује да може да изведе брзи победносни рат истовремено против Француске и Русије [Живанов 2014: 13–14].

Андреј Митровић који се од српских и југословенских историчара и најдетаљније бавио Првим светским ратом пише о немачкој и аустроугарској кривици за рат:

„Међутим, рат који је тада сматрала потребним Аустроугарска, није био онај који је сматрала потребним Немачка, пошто се прва усмеравала на обрачун са Србијом а друга с Русијом и Француском. За прву је рат био средство за рашчишћавање ситуације на Балканском полуострву...; за другу је рат био средство за остварење хегемоније у Европи и степеница више ка светској моћи” [Митровић 2011: 641].

Како је његова књига усмерена на представљање немачких и аустроугарских намера и планова према Србији, то је разумно да се у њој мање гледа на шири стицај воља и хтења за светским сукобом. Да су немачки кајзер и војска желели рат јасно је из низа докумената која је између осталих прикупио и простудирао Митровић³ [Митровић 162–164]. Он јасно истиче да је немачка покренула рат „за прераспodelу територија, рат за моћ, освајање и трајно стицање привредних добара...” [Митровић 643]. Ипак, поред немачке и аустроугарске воље за ратом, постојала је тежња и других да поремећену равнотежу моћи у Европи поврате или преокрену у сопствену корист.

Стога су битни увиди чувеног британског историчара ратова Базила Лидлхарта (Basil Liddell Hart), једног од очева стратешких студија. Лидлхарт се не бави узроцима светског рата систематски, већ историјатом и начином употребе војних оруђа, живе силе и могућностима за другачије деловање. Оно што је на ову тему важно јесте његова констатација да су својим деловањем Велика Британија, па и Француска, охрабриле Хитлера да буде агресивнији и реализује план ширења на исток, што је у крајњем довело до Другог светског рата [Liddell Hart 1970: 3–7]. Гвидо Ђакомо Препарата (Guido Giacomo Preparata), а пре њега и Ентони Сатон (Antony

³ Занимљиво је да је немачки кајзер (латински изговор речи цезар) Вилхелм II на речима подржавао балканске државе у њиховом рату против Османлија 1912. Митровић га цитира и наводи да је он сматрао да нико не сме да омета балканске државе да узму свој део, ако успеју. Надао се да се оне напослетку могу ујединити у балканску федерацију и да би „гравитирале према Аустрији”. Сматрао је да би у том случају „Уједињене државе Балкана” могле „брзо доћи у сукоб с Русијом, па ће тако сам од себе бити упућен на Аустрију.”

C. Sutton) су аргументовано, а не идеолошко-навијачки⁴ указали на подршку дела англо-америчких банкара и индустрије Хитлеровим пројектима [Sutton 1976; Preparata 2005].

Љубиша Деспотовић такође указује на низ процеса и супротстављених идеологија – национализам, колонијализам, расизам, криза вредности, ниҳилизам, наоружавање (трка у наоружавању, прим. С. Ј.), тежња за територијалним освајањима... – који су утицали на појаву светског рата, али примећује и да је „ничеански дух епохе добио (...) најрадикалнији одушак управо у неутаживој потреби да се насиље чини или трпи.” Међутим, саме узроке он види као могућност, а не нужност за сукоб, па закључује да је избијање самог рата било сплет околности [Деспотовић 2015: 7–8].

ДРУГАЧИЈИ ПРИСТУПИ

Хрватски неоусташки генерал Давор Домазет-Лошо у контроверзном и ванредно аналитичком делу *Клонови нас*⁵ говори о узроцима Првог и Другог светског рата и најављује трећи који у моменту писања види као рат усмерен са циљем пацификације Средњег истока, односно напада на Сирију и Персију. Коментаришући писање америчке штампе о либанском рату (2006. рат Израела и Хезбулаха) у којој се овај сукоб пореди са светским ратовима он примећује:

„(М)ожда зато што је у приправи клонирани сценариј тих ратова и за Блиски исток? Ако је тим двама свјетским ратовима у изведби 'хијерархије уротника' Англос(а)ксонцима омогућена пацификација Еуропе и Јапана, а ако су Сједињене Државе усталичене као водећа велесила свијета, зашто се онда таквим клонираним сценаријем не би омогућило и пацифицирање средишњега дијела Пута свиле, у којему би се те исте Сједињене Државе потврдиле као уистину једина глобална велесила 21. стољећа? Такав планетарни стратешки циљ није могуће остварити без великог рата. Важно је подсетити се да само велики ратови омогућују и велике побједе. Дакле, у поимању рата и побједе лежи главни разлог зашто је сукоб Сједињених Америчких Држава прво са Сиријом а потом с Ираном, неизбјежан” [Domazet-Lošo 2007: 615–617].

Нијансиранији и образложенији приступ показао је амерички историчар Керол Квигли (Carroll Quigley, *1910 – †1977) у изузетном, али и антируски обојеном делу *Трагедија и нага*⁵ [Quigley 1966: 97–100; Бразол 1958;

⁴ За шта су примери Алекс Цонсон, поменути Ралф Еперсон и други. У питању је чест случај у Америци да сваки вид државне помоћи или интервенције у економији буде проглашен за комунизам и подривање људских слобода, што је одраз незнања историје и дубље необразованости.

⁵ Додуше ту се износе и погрешне оцене које проистичу из документације о истоку коју није консултовао и чињенице да је био одушевљен западном рецепцијом класичне културе. Квигли на пример пише да је руска привреда око 1900. године била у јако лошем стању,

Решетњиков 2014]. Овај учитељ низа генерација америчке елите, члан друштва Округлих столова (Round Table) који није доживео пад Берлинског зида и трагично ширење англоамеричке доминације на Блиском и европском истоку, указује на три кључна искуства која су обликовала столеће: Први светски рат, Велика депресија (1929–1933) и Други светски рат. Од поменутих три трауматична искуства, по њему је Први светски рат био најутицајнији [Quigley 1966: 27]. Јасно је да је ово западни поглед на свет, сачињен у периоду у коме су земље проистекле из европске и хришћанске културе доминирале светом. У таквом свету, из Првог светског рата, као из загађеног извора, истичу Велика депресија и следећи рат за уништење Европе. Слом комунизма на Старом континенту и победа Америке 1989. означили су привремену америчку, односно англоамеричку хегемонију, која је добила глобални апетит, а о чијим је плановима Квигли писао у два капитална дела [Quigley 1966; Quigley 1981]. То четврто искуство 20. века и наслеђе Француске револуције породили су мрачни, технократски 21. век.

За разумевање узрока рата важна је Квиглијева примедба да је уједињење Немачке 1871. окончало (крхки) баланс моћи у Европи који је трајао нека два и по века. После те тврдње он указује да је суштински у претходном периоду Британија успевала да има политички и економски примат у европским пословима, уз покушаје Луја XIV, Холандије и Наполеона да то изазову и да је Немачка то уздрмала у обе сфере. Чак и у колонијалној политици, власт над Тангањиком (већина данашње Танзаније) је пресекала британско повезивање колонија и контролисаних територија од Александрије на северу континента до Кејптауна на југу [Quigley 1966: 211–212]. Заслепљеност спрема Русије довела је до тога да Квигли не увиди успон Русије као такође растућу претњу систему доминације из Лондона, потенцијално снажнију од Немачке. Убрзани раст индустријске и пољопривредне производње у Русији је довео до тога да је 1913. године Русија по индустријској производњи превазишла Француску, „двоструко претекла Аустроугарску и достигла 80% производње Немачке”⁶. Паралелно са горе наведеним порасле амбиције Немачке и поготову цара Вилхелма II окренуле су Берлин, не само такмичењу са европским колонијалним царствима него и са Русијом, коју је Бизмарк настојао да стално веже за Берлин [Решетњиков 2014: 212–213].

Равнотежа снага срушена је у Европи, поново, падом Берлинског зида и распуштањем Варшавског пакта, а одржањем и касније ширењем НАТО-а.

а заправо је имала фантастичан демографски и привредни раст уз константни суфицити у буџету, изградњу Транссибирске железнице и најниже порезе у Европи. Пише о царској власти као о тиранском режиму који је прогонио етничке и верске мањине, вршио систематско прогањање Јевреја и слично (стр. 97–100). Чињеница да су мањине у Русији опстале и сачувале своје језике, док су многи народи у САД нестали, а многи су изгубили матерњи језик, који је прогањан и у њему љубљеној Великој Британији (ирски, велшки и шкотски) никако не даје за право Квиглију у његовим оценама о руском и западном приступу мањинама. О стању руске привреде видети: [Бразол 1958: 93–121; Решетњиков 2014].

⁶ Детаљније о импозантном привредном успону царске Русије с почетка 20. века: [Решетњиков 2014: 177–179].

Британски дипломата ангажован против српских интереса у ратовима на тлу бивше Југославије 1991–1999, Роберт Купер (Robert Cooper) подвлачи значај 1989-е и престанка равнотеже моћи у Европи за даље обликовање света, па чак тврди како је то значајнији догађај и од Француске револуције. Каже да је то „прекид у историји” и да се тиме окончава период од неколико векова, мислећи на постојање модерних суверених држава. Зато пише: „у Европи је прво настао систем националних држава и равнотеже моћи; а сада је такође у Европи започео и систем пост-равнотеже и пост-модерних држава” [Kuper 2007: 19–22]. Овај наводно доброћудни планер британске политике, који лукаво признаје грешке чињене из нехата или недовољног разумевања да силу треба користити на овај или онај начин, овим поручује да је готово са сувереним државама. Али прекид равнотеже моћи и ширење силе која укида суверене државе закономмерно ће довести до отпора и избијања новог светског рата.

Ђулијето Кјеза (Giulietto Chiesa, *1940 – †2020), један од бораца у медијској сфери против ограничења слободе мисли и говора⁷, дводеценијски дописник из Москве (1980–2000), гост предавач у више америчких корпорација и универзитета, више година сарадник Михаила Горбачова, причао је и писао понајвише о опасности у којој се свет налази. Лично упућен у збивања и логику деловања елита указивао је на злокобни карактер и правце деловања тзв. дубоке државе (deep state), а заправо како је истицао у више предавања, болесне елите, нешто мање од 300 особа које поседују око 85% светске имовине.⁸ Он указује да је та елита, ти „господари универзума”, схватила крајем 20. века да Кина представља потенцијалну опасност, јер до 2017. Кина може да досегне или претекне Сједињене Државе. У то време, каже Кјеза, нису ни слутили да им прети опасност од стране Русије, коју су сматрали потчињеном, пацификованом и купљеном. Указивао је и на метод контроле информисања преко увођења факт чекера (fact checkers), наводних процењивача објективности информације финансираних од стране приватних фондација, и програмирања алгоритама за уклањање непожељних садржаја са интернет претраживача. Последњих година Кјеза је заговарао тезу о светском рату који следи због немогућности западних господара да зауставе Кину и Русију. Он је 2017. сматрао да долази последњи светски рат и да је једино што може да га заустави страх да Русија и Кина могу да их униште.⁹

⁷ Својевремено посланик Социјалистичке партије (Италије) у Европском парламенту на левичарској листи (Lista Di Pietro-Occhetto – Società civile), коју је ускоро напустио, писац низа запажених књига, новинар и покретач интернет платформе „Пандора ТВ” (Pandora TV). До 1991. био је члан Комунистичке партије Италије (КПИ), такође члан Римског клуба. Временом се разишао с разним партнерима. Био је 20 година дописник из Москве, прво органа штампе КПИ, листа *Униџа*, затим ђеновске *Ла Стампе*, и колумниста низа руских новина. Сарађивао је и са Михаилом Горбачовим од 2000. до 2010. године. После критике рата у Авганистану и снимања документарног филма *Зеро* (Нула) који је довео у питање званичну верзију терористичког напада 11. септембра 2001. на Светски трговински центар у Њујорку, и на основу тога две књиге, постао је све отворенији непријатељ вестернизације и глобалистичке елите.

⁸ Примери: [Chiesa 2018; Chiesa 2022].

⁹ [Chiesa 2017].

Саша Марковић, који се пред смрт (2015) повлачи из страначке политике, прихвата ставове италијанског професора који се образовао у Италији и Енглеској. И пре Италије предавао је да је заправо сврха оба светска рата била уништавање Немачке као главног појединачног такмаца англо-америчке елите [Marković 2013: 19].

Оно што се пројављује у делу покушаја да се објасни светски рат, а може се назрети и у осталима и без експлицитног помињања, јесте криза као пређашње стање. Као претходница феномена који се проучава појављује се низ криза: економска и финансијска, дипломатска, здравствена, европска мигрантска, те низ унутарполитичких. „Сама реч криза (од старогрчког *κρίσις*) означава, како је то детаљније образложио Љубомир Кљачкић, сваку граничну ситуацију, суд, или прецизније расуђивање. *Разликовање и разумевање* прате кризу” [Јанковић 2019: 18], која значи одлуку [Trecani: Crisi]. Кризна ситуација је идеална за централизацију власти, за ванредно стање у којем се правне гаранције обарају, званична пропаганда или наратив лакше намеће, а сила користи као отворени инструмент смиривања кризе.

Занимљиво је да се кризни менаџмент или управљање кризом овде једним делом враћа на државни ниво: билатерални приступ у набавци медицинске опреме и касније геополитички разлози у одабиру западне или неке источне вакцине [Pellicciari 2022: 5–6, 80–86].

АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋИХ ОБЈАШЊЕЊА

Очито су различити приступи, од покушаја да се навођењем више процеса сакрије или избегне синтетичко навођење узрока до једног суштинскијег сагледавања које указује на дубинске разлоге светског рата. Нешто слично Квиглијевом објашњењу могло се чути на једном од предавања на мастер студијама Геополитике и међународне безбедности на најстаријем римском универзитету „Сапијенца”. Након Првог светског рата срушена су континентална царства: Русија, Немачка, Аустроугарска и Османско царство. По аналогiji можемо закључити да је Други светски рат ударио на обновљено царство на тлу некадашње Русије (Совјетски Савез), оборио уздигнути, мада девијантни нови Немачки рајх и поткресана су крила трајније пацификованом Јапану. Међутим, исход је био јачање комунистичког царства које је под Стаљином напустило концепт перманентне светске револуције и централизација Кине под челичном управом комунистичке партије. Крај Хладног рата је довео до закључака о дефинитивном идеолошком, па и економском поразу других система који би конкурисали владајућим круговима нарастајућег неолиберално-корпоративног капитализма.¹⁰ Данас су Русија и Кина те силе које дели-

¹⁰ У питању је доминација корпорација у унутрашњим и спољним пословима државе преко низа коруптивних механизма, делимично озакоњених кроз стално преузимање позиција лица која потписују одлуке из приватног у јавни сектор и обрнуто, те ширење неолибералне, постхришћанске идеологије у друштву, али и у самим корпорацијама. Данас међународне корпорације и саме подстичу све девијације савременог Запада, од хваљења ЛГБТ стила живота, зелену трансформацију, велики ресет...

мично идеолошки (Русија као пример модерне националне државе, какве су биле и западне до 1980-их) и економски (Кина) предводе отпор западном виђењу идеолошко-економског обрасца за преображај света. Квигли је суштински указивао на *свејске райове као начине да се повраћу примаме у европским њословима англоамеричке елите*, док Домазет говори суштински о истом, то јест о *пацификацији оних који могу да угрозе примаме „хијерархије уројника”*, односно *посредника свејта* (Кјеза) (курзив С. Ј.). Преостали цитирани аутори избегавају да се јасније одреде, или просто сматрају да нема једног или два кључна узрока, па наводе комбинацију случајности и историјских културних, политичких, економских и развојно-техничких процеса који стварају предуслове за избијање светског рата. Квигли јасно, мада без директног навођења, као и Кјеза и Домазет, наводи вољни елемент, дакле светски рат као резултат свесне намере. Код Живанова је овај моменат јасно истакнут само код Немачке, док се може назрети да су и мондијалистички кругови (монополи и финансијске олигархије) имали улогу. Већина осталих аутора настоји да обезличи узроке и да их прикаже као резултат процеса. Док први приступ даје на значају елити односно доносиоцима одлука, други елите у значајној мери лишава одговорности, мада не у потпуности (јер се да закључити да је трка у наоружању резултат конкретне политичке одлуке).

Поврх свега постоји елемент који код аутора који избегавају или не виде улогу елита, указује на духовну димензију, односно узроке који спадају у сферу уверења. Наиме, ови аутори указују на значај погледа на свет, био он идеолошки или религијски, као један од покретача избијања рата. Наводе се бујање низа идеологија (Кенеди, Фромкин, Деспотовић), омраза расна и међу народима (Св. Николај) или слабљење истих (Белоусов и други). Ерозија идеолошких принципа код Белоусова се вероватно пре односи на слабљење хришћанског погледа на свет у европским државама, као један од узрока, јер се појава нацизма, фашизма и ширење комунизма не могу пренебрегнути.

Међутим, и саме идеологије шире конкретни људи, баш као што исти настоје да очувају одређену империју (нпр. Британску кроз прављење савеза са САД и доминионима, Аустралијом, Канадом, Јужном Африком...) [Јанковић 2017], или да је обнове – нацисти да васпоставе Немачки рајх, а италијански фашисти својевремено Римско царство. Трка у наоружању опет је плод воље управљачке елите одређеног друштва да одржи своје позиције на унутрашњем, односно спољном плану (нпр. Велика Британија или Француска после Првог светског рата) или да се припреми за ширење утицаја, односно освајање (Немачка, СССР, касније Сједињене Државе). Стварање табора или савезништава плод су воље елита, конкретних људи, да постигну одређене циљеве удруживањем, било активно (на пример освајање) било пасивно (спречавање других да врше освајања или анексије). Чак и када се ради о реактивном прављењу савеза, оно је и тада одговор на вољу првих да нешто промене.

Стога, колико год нам се чинило да су историјски процеси безлични, они су заправо плод деловања људи како у духовној сфери (прихватање,

ширење и наметање одређених идеологија или религијских уверења, па и економских интереса), тако и као одраз њихових воља за променом статуса или одржавањем истог. Сама промена о којој се говори је промена у расподели моћи. Покушај да се прерасподела моћи изврши на више од једног континента се чини науштрб претходне расподеле, тј. доминације мондијалистичке олигархије која има главно војно упориште у англоамеричким земљама. Ова олигархија поникла на контроли светских поморских путева, а пре тога средоземних, очигледно не жели мирно да прихвати губљење неких позиција. То доводи до интерконтиненталних, заправо светских сукоба.

О важности Првог светског рата са Квиглијем се слаже Живанов који чак каже да је у питању „један од најважнијих догађаја светске историје који је ударио снажан печат целокупној савременој епохи”. После питања о узроцима природно се поставља питање дефинисања светског рата.

Човек од поверења председника владе Краљевине Југославије, Милана Стојадиновића (*1888 – †1961), Милан Јовановић Стојимировић (*1898 – †1966) у дневничким забелешкама од 1937. године на више места указује да Европи следи нови рат [Јовановић Стојимировић 2000]. На овом малом примеру, ракурсу балканском, јасно је да се рат очекивао. Али, европских ратова је било више у историји. Европских у смислу одвијања ратних операција на европском тлу и између више држава. Парадигматичан је пример Тридесетогодишњег рата (1618–1648). Кримски рат је обухватио више држава, па и сила, али су се војне операције одвијале на малом подручју (полуострво Крим). Последица је било, како у Европи (утицај руске морнарице на Црном мору на пројекцију силе ка кнежевинама Влашкој и Молдавији и ка Балкану), тако и у Азији (односно ка Турској царевини, тј. утицај на контролу светих места на Леванту). Али то није променило односе моћи у тој мери да утиче на светска дешавања, односно да значајно промени однос снага између великих сила. То не значи да неки трендови нису настављени (јачање Краљевине Сардиније) или привремено ослабљени (значај Русије), али су они имали ипак географски ограничени домет па се ови ратови не могу окарактерисати као светски.

ЗАКЉУЧАК ИЛИ ДЕФИНИЦИЈА

Кад знамо шта нису, односно које то одлике нису својствене рату који би добио епитет *свејски* логично следи питање: које су то одлике светског рата? Шта је то што га чини таквим да му се може додати атрибут који се односи на васељену?

Као што смо навели у питању, то је рат који подразумева прерасподелу моћи на интерконтиненталном, или светском плану. Прерасподела моћи са последицама на више континента (осим ако не мислимо на унутрашње политички план биконтиненталне државе попут Русије или Турске) врши се између великих сила, уз употребу војних операција на више бојишта, тј. на више континента. Осим употребе војне силе, долази до употребе значајних привредних, научних и пропагандно-идеолошких

средстава односно ресурса. Осим тога, у сваком рату долази до сукоба две силе које не делују нужно пратећи, условно речено, линије фронта: силе добра и силе зла.

Феномен којим се бавимо може се дефинисати минималистички и максималистички. Минималистичка дефиниција: сукоб двају или више великих сила уз учешће, низа других актера с више континената. Односно, то је напрезање великих сила са два или више континената (у свим досадашњим случајевима глобални Север био је главна позорница) који има више димензија, свакако духовни и материјални карактер, нужно и војне операције на више од једног континента. Максималистичка дефиниција: у питању је вишеслојни сукоб великих сила и њихових савезника с циљем прерасподеле (редистрибуције) моћи на светском плану, који садржи сукоб погледа на свет, идеолошких или религијских, економски рат за доминацију једног или другог модела привређивања (индустрија и енергетика против финансијског капитала нпр.) алтернативно за доминацију ових или оних актера на економском плану (један финансијско-производни концерн против другог или и трећег) и наравно војну димензију са војштима (местима одвијања војних операција) на више од једног фронта.

Овакве дефиниције имају заједнички садржалац у већини раније понуђених. Самим тим доприноси се изучавању светског рата, изузетно битној теми историје и изучавања међународних односа. Данас, када је тема светског рата све актуелнија, прецизније разумевање феномена нам је од помоћи да разумемо и његову природу и потенцијалне последице.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Република Србија и изазови у међународним односима 2023. године”, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Белоусов, Лев Сергеевич и Александр С. Манькин /ур./ (2014). *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, Москва: Издательство Московского университета.
- Деспотовић, Љубиша (2015). *Геополитика деструкције*. Београд: Каирос.
- Живанов, Сава (2014). *Европа пре Првог светског рата: корени, узроци и поводи великог рата*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јанковић, Слободан (2017). *Англо-америчка обмана: Да ли је изучавање међународних односа у сукобу са стварношћу?*, Београд: Институт за међународну политику и привреду и Catena mundi.
- Јанковић, Слободан (2019). *Блискоисточна криза: рат без мира*. Београд: Catena Mundi.
- Јовановић Стоимировић, Милан (2000). *Дневник 1936–1941*. Нови Сад: Матица српска.
- Митровић, Андреј (2011). *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике.

- Решетњиков, Леонид (2014). *Врађињи се Русији: њрећи њуи или њорсокаци безнађа*. Београд: Евро-Ђунти и Наша Србија.
- Aron, Remon (2001). *Mir i rat među nacijama*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Domazet-Lošo, Davor (2007). *Klonovi nastupaju*. Detecta: Zagreb.
- Ferguson, Niall (2014). *Il grido dei morti*. Milan: Mondadori.
- Fromkin, David (2004). *Europe's Last Summer, Who Started the Great War in 1914?* New York: Random House.
- Kenedi, Pol (2003). *Uspon i pad velikih sila*. Beograd: CID i Službeni list SCG.
- Kuper, Robert (2007). *Raspad nacija: poredak i kaos*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lake, David A. (2011). Two Cheers for Bargaining Theory: Assessing Rationalist Explanations of the Iraq War. *International Security*, XXXV(3): 7–52.
- Liddell Hart, Basil Henry (1970). *History of the Second World War*. London: Cassell.
- Marković, Saša (2013). *Manifest protiv imperije: prilog istoriji američkog (neo)imperijalizma*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost.
- Pellicciari, Igor (2022). *Re-Framing Foreign Aid History and Politics*. Abingdon: Routledge.
- Preparata, Guido Giacomo (2005). *Conjuring Hitler*. New York.
- Quigley, Carrol (1966). *Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time*. New York: Macmillan.
- Quigley, Carrol (1981). *Anglo-American Establishment*. Cambridge: Books in Focus.
- Sutton, Anthony C. (1976). *Wall Street and the Rise of Hitler*. San Pedro, CA: GSG & Associates Publishers.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Велимировић, Николај (1932). *Рај и Библија*. прво издање. Доступно на: <https://svetosavlje.org/rat-i-biblija/>. Приступљено: 16. 12. 2022.
- Бразол, Борис Л. (1958). Царствование Императора Николая II (1894–1917) в цифрах и фактах. *Исторические справки*, 93–121. Доступно на: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://legitimist.ru/lib/ideology/003_b_b_razol_carstvovanie_imperatora_nikolaya_ii_v.pdf
- Giulietto Chiesa (2017). Siamo vicini alla terza guerra mondiale? – Genova 13-1-17. *Youtube*. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=nWuf19m42RU>. Приступљено: 26. 12. 2022.
- Giulietto Chiesa (2018). Dove vogliono arrivare?, *Pandora TV, Youtube* Apr 21, 2018. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=Pyk6rp3bHEg>. Приступљено: 26. 12. 2022.
- Treccani: Crisi. Доступно на: <https://www.treccani.it/vocabolario/crisi/>. Приступљено: 12. 5. 2023.

NOTION OF THE WORLD WAR AND ITS DEFINITION

by

SLOBODAN JANKOVIĆ

Institute of International Politics and Economics

Makedonska 25, Belgrade, Serbia

slobodan@diplomacy.bg.ac.rs

SUMMARY: Terminological determination is one of starting points in analysis of a phenomenon. Having in mind pullulation of references on the World War in Serbian and international ones, it is for an author to define them. Text is divided in five chapters with two group of authors having different approaches in defining or describing the notion. One group of authors try to explain it by employing a multiple number of causes, while the second group of authors undertakes atypical and less represented perspective in literature on the subject. Fourth chapter is analysis and systematisation of offered definitions and approaches toward defining the World War. Finally in the last chapter author presents two definitions – a minimalistic and maximalist. Author used comparative method and content analysis.

KEYWORDS: world war, big powers politics, Carrol Quigley, First World War

UDC 316.324.5(100)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2386145S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДВА ПРИСТУПА ИСТРАЖИВАЊУ ГРАБЕЖИ ЗЕМЉИШТА

СРЂАН ШЉУКИЋ
srdjan.sljukic@ff.uns.ac.rs

МАРИЦА ШЉУКИЋ
marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Прва деценија двадесет и првог века донела је вишеструку кризу глобалних размера: хране, енергије, финансија и кризу изазвану климатским променама. Један од одговора на ову вишеструку кризу био је процес *грабежи земљишта* (енг. land grabbing), односно настојање влада појединих земаља у економском успону, као и великих инвеститора и корпорација са Запада, да зарад производње хране и енергије купе или закупе велике земљишне површине, претежно на глобалном Југу, али и у другим деловима света. У овом раду аутори представљају и анализирају два приступа у истраживању овог процеса која су се појавила унутар научних кругова. Први од њих назвали смо *неолиберални*, а други *конфликтни*. Оба ова приступа у тесној су вези са одређеним политикама које се заговарају као одговор на грозничаво настојање да се купе или закупе велике површине земљишта, а њихово познавање представља предуслов за истраживање улоге и места Србије у глобалном процесу грабежи земљишта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аграрна структура, грабеж земљишта, конфликтни приступ, неолиберални приступ, пољопривреда

С обзиром на то да је храна један од неопходних услова за одржање живота људи, њена производња има немерљив значај за људска друштва. Истовремено, производње хране (пољопривреде) нема без земљишта, како обрадивог, тако и необрадивог. Када се ове две једноставне чињенице

имају у виду, не треба да чуди што је контрола над земљиштем, у форми својине, закупа и сл. увек била предмет интересовања бројних друштвених актера, често супротстављајући њихове интересе и изазивајући спорове и сукобе. Било би веома тешко, можда и немогуће пронаћи друштво које није искусило озбиљне турбуленције у временима у којима је контрола над земљиштем доживљавала радикалне промене. У времену свеопште повезаности и међузависности (глобализација) ово је питање престало да буде, у смислу узрока, тока промена и последица (Вебер), искључиво унутрашње питање појединих друштава, већ је, као и бројна друга питања, постало светско.

Промене у контроли над земљиштем (као неопходним условом пољопривредне производње) бивале су увек, пре или касније, рефлектоване на различите начине, како у књижевности и медијима, тако и у науци. Циљ овог рада јесте да представи и анализира приступе променама у контроли над земљиштем које су се одиграле у првој и другој деценији 21. века, а које се најчешће називају *грабеж земљишта* (енг. land grabbing). Концентрисаћемо се на научне приступе, тј. на академску сферу, али ћемо, нужно, захватити и друге области, посебно политику. Крајња сврха анализе и оцене приступа истраживању грабежи земљишта јесте испитивање њихове употребљивости за разумевање/објашњење положаја и улоге Србије у овим процесима. Напоменимо и то да смо се у нашем истраживању сусрели са огромним бројем текстова који говоре о грабежи земљишта, правом „навалом литературе” (енг. literature rush), како ју је назвао К. Оја [Oya, 2013]. Отуда смо, између осталог, били принуђени да вршимо избор међу њима, како њихова бројност не би замаглила суштину ствари.

ПОЈАВА ГРАБЕЖИ ЗЕМЉИШТА И РЕАКЦИЈЕ НА ЊУ

Да се нешто крупно дешава у вези са контролом над огромним земљишним површинама, посебно на глобалном Југу, светској јавности је најпре сигнализирано од стране међународне непрофитне организације GRAIN, која за своју мисију наводи помоћ малим фармерима и друштвеним покретима који се залажу за контролу хране од стране локалних заједница. У публикацији објављеној 2008. године, ова организација наводи стотину случајева у којима су стране корпорације или владе захватиле велике земљишне површине, са намером да на њима производе храну за извоз. За појаву онога што је названо грабежом земљишта „оптужене” су поглавито владе појединих земаља (Кина, Саудијска Арабија, Јапан, Индија, Јужна Кореја, Либија и Египат) које немају довољно домаћих извора хране, па зато посежу за земљиштем у другим земљама како би на овај начин оствариле сопствену прехранбену безбедност (енг. food security). Са своје стране, корпорације и приватни инвеститори у истом процесу учествују како би дошли до енормних профита на нестабилном тржишту хране [GRAIN, 2008; Thaler 2014; Goetz 2015]. С. Борас (S. Borras) и Џ. Франко (J. Franco) наводе да је појава грабежи земљишта у центар пажње јавности дошла као последица контроверзе „храна против горива” (енг. food

vs. fuel), када су у периоду 2007–2008. цене хране на светском тржишту скочиле као последица инсистирања влада земаља глобалног Севера на обавезним квотама употребе биогорива. Иако су подаци којима се располаже непотпуни и донекле упитни, може се тврдити да земљишне површине које су промениле власника на начин да су га преузеле стране владе или корпорације износе више десетина милиона хектара. Пошто је ово довело до угрожавања руралних заједница и екосистема, организације цивилног друштва узбуниле су међународну јавност. Као главни узрок грабежи земљишта ови аутори виде глобалну кризу (финансијску, еколошку, енергетску и прехранбену) која је натерала транснационалне и националне економске актере да просто јурну ка пољопривредном земљишту на глобалном Југу у намери да под своју контролу ставе што веће површине [Borras and Franco 2014]. С. Кин (S. Keene) и сарадници у основи се слажу с оценом да је глобална криза узрок појаве грабежи земљишта, са тиме да прецизирају да су од почетка 21. века цене хране постале веома нестабилне, те да су нагло скочиле, растући двоструко и троструко у више наврата, што је довело до протеста и антивладиних немира у више од 60 земаља. Чињенице да се 2007. године једна милијарда људи сматрала прехранбено угроженом, да је популација била у порасту, као и да су се прехранбене навике мењале (при чему је резултат свега наведеног могла бити геополитичка нестабилност), додатно су подстакле настојања да се, зарад повећања производње и обезбеђивања прехранбене сигурности, што више „слободног” земљишта освоји у појединим деловима света. За само годину дана (2008/2009) земљишне површине којима се трговало порасле су чак 15 пута у односу на просек у претходних 40 година [Keene et al. 2015]. К. Гонзалес (C. Gonzales) на сасвим конкретан начин повезује финансијску кризу и климатске промене са појавом грабежи земљишта. Након пуцања „мехура становања” (енг. housing bubble) у САД 2007. спекулативне инвестиције бројних фондова усмерене су ка пољопривредним производима. У ту сферу је, за првих шест месеци 2008. године ушло 318 милијарди долара, што је изазвало велики раст цена хране и, последично, социјалне немире у неким земљама. Истовремено, климатске промене довеле су до јаких и честих суша, поплава и тропских олуја, што је довело до озбиљног пада приноса у пољопривреди у Африци, Азији и Латинској Америци. Када се свему овоме додало инсистирање САД и ЕУ на биогориву, што је додатно допринело расту цена хране, добили смо праву експлозију потражње за пољопривредним земљиштем на глобалном Југу [Gonzales 2014].

Као што то обично и бива, на брз и велики пораст цена неких основних пољопривредних производа (кукуруза, пиринча, соје и пшенице) и са њом у вези на појаву још тада названу „грабеж земљишта” први су, на сензационалистички начин, реаговали медији, а за њима и невладине организације (већ наведени GRAIN и њој сличне).¹ У центру пажње ових

¹ Сензационалистички написи у медијима били су прва реакција и у случају појаве великих имања у Србији. Опширније видети у: [Шљукић 2010; Шљукић и Шљукић 2012].

реакција била је забринутост због тога што, како се наводило, земље које немају прехранбену сигурност (безбедност) захватају земљу у прекоморским територијама (претежно у Африци), како би обезбедиле храну за сопствено становништво и на тај начин отимају земљу од сиромашних становника земаља-домаћина, које ни саме нису прехранбено обезбеђене. Ова прва (ненаучна) истраживања која су радили медији и невладине организације свакако су заслужна за привлачење пажње светске јавности на процес грабежи земљишта, али се мора приметити да су та „истраживања” и закључци који су из њих извлечени убрзо оспорени. Као прво, они су у први план као „грабљивце” ставили Кину и земље Персијског залива које, наводно, захватају земљу претежно у Субсахарској Африци. Касније се показало да битну улогу у овом процесу играју и владе, корпорације и банке глобалног Севера, а да се захватање одиграва и у Латинској Америци, пост-совјетској Евроазији, југоисточној Азији, па и у неким моћним земљама попут Русије и Кине. Друго, брзо је установљено да су узроци истраживане појаве дубоки и да сежу у прошлост много даље од тренутног скока цена хране на светском тржишту. Коначно, испоставило се да локално становништво није свуда једноставно остајало без земљишта, већ да је понекад улазило у разне облике сарадње са новим власницима/закупцима, а некад и радо продавало своје поседе [Edelman et al. 2013; Lazarus 2014; Gilbert 2017]. Један број невладиних организација врло брзо је формирао базе података о грабежи земљишта, од којих је свакако најпознатија Land Matrix, коју је 2012. основала Међународна земљишна коалиција (International Land Coalition) у сарадњи са једним немачким институтом, Универзитетом Преторија (Јужноафричка Република) и Универзитетом у Берну (Швајцарска).² Међутим, иако је ова база обезбедила (и још увек обезбеђује) неке податке о инвестицијама у пољопривреди у свету (као и о неким другим инвестицијама), њен начин рада и поузданост њених података много су критиковани у литератури посвећеној грабежи земљишта. Тако се наводи да база Land Matrix почива пре свега на прикупљању података од великог броја људи преко интернета, без довољно могућности провере тих података и без довољно стандардизованих процедура; због свега овога често долази до тога да се „мешају бабе и жабе”. Она такође користи медије као извор, а они често не преносе чињенице на истинит начин. Спомиње се и вредносна пристрасност, јер је реч претежно о организацијама и појединцима који грабеж земљишта посматрају као негативну појаву. Због сензационализма, непрецизности и пристрасности слика реалности коју овакве базе пружају се искривљује, па неки случајеви и подаци пролазе „испод радара” (премда могу бити врло релевантни), док други излазе у први план иако су нетачни, као што је, на пример, непрекидно инсистирање на кинеским инвестицијама у земљиште у Африци [Lazarus 2014; Оуа 2013].

² Видети: [Land Matrix]. Главни донори ове базе су Европска комисија (извршно тело ЕУ), немачко Министарство за економску кооперацију и развој, швајцарска Агенција за развој и кооперацију, као и француско Министарство за спољне послове и међународни развој.

Прва научна истраживања грабежи земљишта појавила су се нешто касније. Средином 2011. је на Институту за проучавање развоја (Institute for Development Studies) у Великој Британији одржана прва конференција посвећена овој појави, да би наредна била организована на Универзитету Корнел (Cornell University) у САД. Овоме се придружио и часопис *Journal of Peasant Studies* са тематским бројевима о грабежи земљишта. Истраживања су ишла у различитим правцима; док су једни проучавали оно што је названо „пострањивање” (енг. “foreignisation”) земљишта, други су разматрали сâм концепт, сличне појаве у историји и актере (домаће и стране) самог процеса, а трећи утицај на животну средину и локалне заједнице. Укључивањем научника одмах су доведени у питање приступи и наводи медија и невладиних организација, али се и показало да у академском свету не постоји сагласност када је реч о темељним епистемолошким и методолошким питањима као што су: Шта се заиста дешава, где и када? Ко је све укључен у проучавање процесе? О коликим се земљишним површинама ради? Колико људи је протерано са својих поседа? Шта бројимо и на који начин? Како интерпретирамо изворе података? Како уопште дефинишемо грабеж земљишта? [Edelman et al. 2013; Keene et al. 2015]. Сасвим је логично да ова неслагања прати и терминолошко неслагање, почевши од одсуства сагласности око основног термина, тј. оног којим се проучавани процес означава: Да ли је у питању „грабеж земљишта” (land grabbing) или пак „крупне аквизиције земљишта” (енг. large-scale land acquisitions)? [Margulis et al. 2013; Margulis 2014; Bunkus and Treesfeld 2018].

Наведено терминолошко неслагање заправо представља главни индикатор разликовања између два основна приступа појави/процесу о којем овде говоримо. Наиме, они који се залажу за неутралнији термин „крупне аквизиције земљишта” овај процес представљају као шансу за повећање пољопривредне производње и еколошки одржив економски развој који би, како се наводи, ишао у корист сиромашних. Други, они који преферирају термин „грабеж земљишта”, наглашавају његове негативне утицаје (економске, друштвене, еколошке) на земље у којима се овај процес одиграва. Другим речима, једни истраживану појаву хвале, истичући њене позитивне ефекте, а други је куде, у први план истурајући негативне последице. Супротност између ова два приступа може се описати и као супротност између „економије главног тока” (енг. mainstream economics) и залагања за „прехрамбени суверенитет” (енг. food sovereignty) [Goetz 2015]. Премда и А. Геџ [Goetz 2015] и С. Борас и Џ. Франко [Borras and Franco 2012] први термин (и приступ) сматрају деполитизованим, а други политички „набијеним”, мишљења смо да заправо оба приступа нужно траже вредносно опредељивање и нуде одређена политичка решења, само (донекле) различита.³ Г. Талер [Thaler 2014] говори о две перспективе, либералној и алтернативној. Либерална перспектива је заснована на веровању у неограничену способност тржишног капитализма да

³ О овоме више даље у тексту.

ствара богатство и благостање. Крупне аквизиције земљишта се виде као одговор на тржишне услове (пораст цена) и представљају наставак ширења капиталистичке пољопривреде у правцу глобалне рационалне производње. Либералну перспективу, осим неких научника, заступају и владе, као и међународне организације као што је Светска банка (World Bank – WB). Са своје стране, алтернативни приступ се позива на историју, подвлачећи цикличну природу капиталистичких криза, уз став да постоје реалне алтернативе капиталистичком облику економског раста. Грабеж земљишта види се као наставак продубљивања унутрашњих супротности капиталистичког агроиндустријског система, због чега грабеж земљишта мора бити заустављен. Алтернативну перспективу брани један број научника и активистичке организације.

У наставку овог рада настојаћемо да прикажемо и критички анализирамо да горе описана приступа, као и да покажемо њихову повезаност са одређеним политикама. Први приступ називамо *неолибералним*, јер је економистички по свом карактеру и зато што га прати вера у неограничену моћ тржишта, а други *конфликтним*, зато што наглашава различите капацитете и супротстављене интересе актера који учествују у процесима грабежи земљишта.

НЕОЛИБЕРАЛНИ ПРИСТУП: КРУПНЕ АКВИЗИЦИЈЕ ЗЕМЉИШТА

Као што смо већ горе навели, прве реакције на појаву грабежи земљишта, које су дошле од стране медија и невладиних организација, биле су изузетно критичке према овом процесу, указујући на његове бројне негативне последице. Међутим, када су тему прихватиле неке међународне институције, пре свих Светска банка, али и Организација уједињених нација за храну и пољопривреду (FAO – Food and Agricultural Organization of the United Nations) и владе бројних држава-актера, наратив је веома брзо промењен, те се уместо о „опасностима” почело више говорити о „приликама”. Критика је уступила место причи о шансама за рурални развој, уз неопходну промену и самог термина којим се процес означава: наместо „грабежи земљишта”, израза који носи јасну негативну конотацију, почели доминантно употребљавати мање-више неутрални изрази „крупне аквизиције земљишта” и „крупне инвестиције у земљиште” (енг. large-scale land investments). Као „мотор” развоја, од којег би користи требало да имају сви учесници процеса, види се крупни агробизнис, спреман да инвестира у земљиште (на просторима глобалног Југа, али не само тамо) које није „на довољно добар начин искориштено”; такво се земљиште посматра као „погодна земља на располагању” (енг. suitable land available) [Keene et al. 2015: 132]. Рурално сиромаштво се сматра производом неуспешне политике земаља у развоју, којима недостаје капитал. Земље у развоју зато треба да привуку инвестиције у свој пољопривредни сектор, којима би значајно унапредиле своју руралну економију и тако успешно решавале проблем руралног сиромаштва. Веће инвестиције (кроз куповину/закуп

великих земљишних површина) донеле би нова радна места (на фармама, али и ван њих), омогућиле да мали пољопривредни произвођачи повећају своје приходе кроз уговорну сарадњу са агробизнисом, помогле трансферу нових технологија у производњи и преради хране, допринеле повећању приноса, створиле нову инфраструктуру и бољи приступ образовању и здравственим услугама за локално становништво, повећале извоз и тиме и прилив стране валуте, итд. При свему овоме, не негирају се опасности које доносе „крупне инвестиције у земљиште”, попут измештања локалних обрађивача земљишта са њихових поседа, корупције, друштвене нестабилности, угрожавања прехранбене безбедности, еколошких ризика и сл., али се тврди да се сви ти „изазови” могу савладати уколико корпорације добровољно следе „добру пословну праксу” и етичка начела. У том циљу развијена су „правила понашања” (енг. codes of conduct) која би инвеститори требало да следе приликом „крупних аквизиција земљишта”. Укратко, „крупне инвестиције у земљиште” су потенцијално добра ствар, уколико се њима управља на одговарајући начин [Borras and Franco 2014; McMichael 2014]. Ова се замисао заправо уклапа у оно што се назива „друштвена одговорност корпорација (предузећа)”.

Идеалнотипски пример неолибералног приступа видимо у публикацији Светске банке под насловом *Повећање глобалног интересовања за пољопривредно земљиште* (*Rising Global Interest in Farmland*), коју потписују К. Дајнингер (K. Deininger) и Д. Бајрли (D. Byerlee) са сарадницима. Према њиховом мишљењу, повећање интересовања за пољопривредно земљиште на глобалном нивоу своје узроке има у нестабилним ценама пољопривредних производа, расту становништва, проблемима у вези са животном средином, као и у забринутости за прехранбену безбедност (посебно у земљама у развоју). Истовремено, у многим земљама се налазе велике површине пољопривредног земљишта које се не обрађују, или пак не доносе приносе који одговарају њиховом производном потенцијалу. Како би се сиромаштво у свету смањило (75% сиромашних живи у руралним областима; цела милијарда људи на планети Земљи гладује), неопходне су нове инвестиције у циљу повећања економског раста, уз истовремено вођење рачуна о еколошкој одрживости ових инвестиција. Добро управљани велики агросистеми могу помоћи и у решавању једног од највећих проблема, а то је ниска продуктивност малих фармера у земљама у развоју, који своју производњу могу да унапреде у сарадњи са крупним пољопривредним бизнисом. Забринутости које постоје у вези са правима локалног становништва (који су често производ недовољног административног капацитета земаља у које се инвестира) и евентуалним угрожавањем животне средине могу бити отклоњене доласком до поузданих и потпуних информација (што често изостаје) и добрим управљањем.⁴

⁴ Занимљиво је да аутори ове публикације, описујући начин доласка до података за саму студију, наводе да су до података за Украјину дошли путем телефонског интервјуа са 2.984 пољопривредна произвођача који су имали фарме величине најмање 2.000 хектара [Deininger and Byerlee 2011: 151]. Подаци добијени на овај начин тешко да се могу сматрати поузданим, а свакако нису проверљиви. Осим Украјине, подаци су прикупљени (на различите

Тим се путем „изазови” могу претворити у „прилике”. Потенцијал постоји, само га треба правилно искористити [Deininger and Byerlee 2011: XIII–XV, XLII–XLIV, 34–35]. У циљу избегавања евентуалних рђавих последица крупних инвестиција у пољопривредно земљиште аутори препоручују неопходне мере у пет области: 1) права на земљиште и на природне ресурсе ваља да буду препозната, јасно дефинисана и остварива на ефикасан и јефтин начин; само ће тако локално становништво имати добити од инвестиције, а инвеститори бити охрабрани на дугорочна улагања; 2) трансфер права на земљиште (својине над земљиштем – *најомена С. III. и М. III.*) мора бити добровољан, заснован на споразуму и добром информисању; не сме бити експропријације; локално становништво треба да буде свесно својих права и вредности земљишта, да има помоћ када се ради о разумевању саме инвестиције, да добије могућност да преговара и надгледа извршење инвестиције; 3) сви процеси морају бити максимално транспарентни и почивати на тачном и потпуном информисању; 4) техничка и економска изводљивост пројекта мора бити обезбеђена, рачунајући и уклапање у локални план употребе земљишта и порески режим; 5) инвестиција мора бити еколошки и друштвено одржива, односно не сме изазвати еколошке проблеме који су се могли предвидети, нити пак нежељене промене у локалној заједници [Deininger and Byerlee 2011: XXXIX–XLI]. На трагу оваквих идеја, Светска банка и Конференција Организације уједињених нација (ОУН) о трговини и развоју (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD) развиле су принципе „рационалног инвестирања у пољопривреду” (Rational Agriculture Investment – RAI), као једну врсту „правила понашања”. У најновијој верзији ових принципа [World Bank, 2018] налазе се 24 тезе које би владама, инвеститорима, локалним заједницама и цивилном друштву требале да обезбеде информације, алате и упутства за њихов рад на одрживом и одговорном развоју пољопривреде.

У оквиру неолибералног приступа основни ставови су врло јасни и не доводе се у питање, тј. влада прилична хомогеност у том смислу. Једно од могућих неслагања – које не иде даље од тактике, без негирања најважнијих постулата – изразио је П. Тимер (P. Timmer), који сматра да се кризе хране, попут оних из 1972/1973. и 2007/2008. могу предупредити, уместо да се на њих реагује тек када се појаве. Видећи ниску продуктивност као најважнији проблем пољопривреде у земљама у развоју, он препоручује дугорочно инвестирање у циљу подизања продуктивности [Timmer 2010]. Анализе са социолошким и политиколошким елементима такође нису честе, а када се и појаве носе са собом одређену дозу научне наивности. Тако Б. Робертсон (B. Robertson) и П. Пинструп Андерсен (P. Pinstrup-Andersen), упоређујући савремени грабеж земљишта са периодом колонијализма тврде да у односу на колонијални период, данас недостаје само један елемент, а то је рат; уместо рата, иду преговори и склапа се уговор

начине) из још 13 земаља: Камбоџе, Демократске Републике Конго, Етиопије, Индонезије, Либерии, Лаоса, Мозамбика, Нигерије, Пакистана, Парагваја, Перуа, Судана и Замбије.

између две стране [Robertson and Pinstруп-Andersen 2010: 272]. Овим су заправо рекли оно што, највероватније, нису желели да кажу, а то је да је све остало исто као и у доба колонијализма, почевши од експлоатације природних ресурса. У настојању да објасне појаву грабежи земљишта, исти аутори се позивају на теорију „проклетства природних ресурса” (енг. *natural resource curse*), према којој земље богате природним ресурсима, а које имају слабе институције, редовно имају спор економски раст, аутократске режиме и грађанске ратове, све због сукоба око ресурса; као пример наводи се нафта и ситуација у Демократској Републици Конго, Нигерији и Ираку. Слично се, тврде они, може догодити и земљама са обиљем пољопривредног земљишта [Robertson and Pinstруп-Andersen 2010: 275]. С обзиром на то да се при овоме потпуно занемарују историјски фактори и улога спољних актера, не чуди што се уместо објашњења нуди нека врста судбине у виду „проклетства”.

КОНФЛИКТНИ ПРИСТУП: ГРАБЕЖ ЗЕМЉИШТА

Док неолиберални приступ апсолутно доминира међу економистима везаним за међународне финансијске (али и друге) институције, као и онима повезаним са владама бројних земаља, конфликтни приступ односи превагу на универзитетима. Отуда су радови овога типа далеко бројнији у научној литератури (научним часописима и зборницима), што значи да се израз „навала литературе” (К. Оја) пре свега односи на овај приступ. Конфликтни приступ са собом носи социолошку и политиколошку конотацију и изнутра је (до извесне мере) хетероген. Најистакнутији аутори, као што су С. Борас, М. Маргулис (М. Margulis), О. де Шутер (О. de Schutter) и П. Мекмајкл (Р. McMichael) велику пажњу посвећују историјским моментима и поређењима, утврђивању узрока појаве грабежи земљишта, као и дефинисању саме појаве. Критични и према грабежи земљишта, као и према „правилима понашања” које је дефинисала Светска банка, они анализирају улоге појединих актера и сукобе који међу њима избијају. Такође, они често трагају за алтернативним правцима развоја, при чему обично у фокус стављају мале пољопривредне произвођаче.

Специјални извештач ОУН за право на храну О. де Шутер настоји ближе да одреди узроке глобалне кризе цена хране и налази их, пре свега, у четрдесетогодишњем неадекватном инвестирању у ситну пољопривреду (мале фармере) у земљама у развоју. Ова такозвана „Зелена револуција”, започета у Латинској Америци и неким земљама југоисточне Азије 60-их и 70-их година 20. века, инсистирала је на технолошким поступцима (иригација, механизација, хемизација) који су, у доброј мери, почивали на увозу. Без обзира што су приноси повећани, рурално сиромаштво није смањено, због тога што су фаворизовани крупни пољопривредни произвођачи, они са највише земље и капитала и са најбољим приступом инфраструктури, док су мали фармери били занемарени. Истовремено, владе земаља у развоју водиле су политику форсирања развоја индустрије, а на штету пољопривреде, при чему се у пољопривреду недовољно инвести-

рало, а мали фармери су силом гурани у кооперативе којима је руководила држава.⁵ Ситуација са руралним сиромаштвом додатно се погоршала у време „структуралног прилагођавања” 80-их година 20. века, када је дошло до укидања било каквих субвенција малим фармерима и потпуног отварања тржишта, а све због великих државних дугова међународним финансијским институцијама [De Schutter 2014]. Грабеж земљишта се појављује и због тога што су пољопривредно-прехранбене компаније, кроз развој плантажа, хтеле да појачају вертикалну интеграцију, као и због тога што су неке земље, вођене чињеницом да је тржиште хране нестабилно, кроз куповину земље желеле да обезбеде храну за сопственог становништво. Тако је, у сфери пољопривреде и хране, дошло до (делимичног) поклапања интереса између земаља Субсахарске Африке на једној и земаља Персијског залива на другој страни. Де Шутер оштро критикује грабеж земљишта и то из три правца. Најпре, он се пита да ли ће плантаже, које са собом носе озбиљне друштвене и еколошке трошкове, заиста допринети руралном развоју и прехранбеној безбедности, када у тим случајевима редовно страдају мали фармери. Друго, постоји велики јаз између капацитета институција у земљама које су предмет грабежи земљишта и оквира које је неопходно обезбедити како би нека велика инвестиција у земљиште заиста допринела развоју локалне заједнице. Земље у развоју се често међусобно такмиче да привуку инвестиције, па зато смањују захтеве према инвеститорима, док им је институционални капацитет врло слаб. Треће, отварање тржишта фаворизује „јаке играче”, а мали фармери губе; долази до концентрације земљишта. Коначно, инвеститор може да промени културу која се гаји зарад извоза, те ту нема никаквог доприноса прехранбеној безбедности земље-домаћина. Уопштено гледано, сматра Де Шутер, комодификација земљишта (али и других природних ресурса, као што је вода) и заборав њеног културног значаја, као и значаја за положај и живот сиромашних руралних домаћинстава, у крајњој линији води разарању друштва. Стога грабеж земљишта треба одбацити и усвојити алтернативни приступ [De Schutter 2011]. Алтернативу он види у помоћи малим фармерима, којих у земљама у развоју има око пола милијарде, што заједно са њиховим породицама заправо обухвата преко две милијарде људи. Начин производње малих фармера не само што је друштвено праведнији, него је и еколошки одрживији [De Schutter према: McMichael 2014].

Аутор са највећим бројем прилога о грабежи земљишта, али и са најширим захватом истраживане појаве и њених аспеката, свакако је С. Борас. Са својим коауторима, међу којима су Џ. Франко, М. Маргулис и други, он анализира велики број тема везаних за грабеж земљишта. С обзиром на ограничени простор са којим располажемо, на овом месту ћемо, само у кратким цртама, представити само оне његове увиде које можемо сматрати посебним доприносом научном сазнању када се ради о овом проблему.

⁵ Овде се заправо радило о „рецепту” друштвеног и економског развоја „пресликаном” из СССР (период између два светска рата) и Источне и Југоисточне Европе (период после Другог светског рата); видети опширније у: [Шљукић 2009].

С. Борас у својим текстовима о грабежи земљишта наводи ауторе на које се његова истраживања настављају и који су извршили пресудан утицај на његово гледиште и међу њима истиче К. Маркса (K. Marx), К. Кауцког (K. Kautsky), В. И. Лењина, К. Полањија (K. Polanyi), али и М. Фукоа (M. Foucault) и нама савременог Д. Харвија (D. Harvey). Историичност Борасовог приступа видљива је у његовом настојању да пронађе историјске претече грабежи земљишта и утврди како се дошло до данашњег стања. Савремени грабеж земљишта представља, истовремено, континуитет и промену ранијих случајева „ограђивања”, рачунајући ту и онај енглески. Истраживање грабежи земљишта има своје корене у писањима К. Маркса. Не само глобални Југ, него и глобални Север, имају дугу историју грабежи земљишта. На Северу је свакако најпознатије „ограђивање” у Великој Британији, коме свакако треба додати одузимање земљишта од домаћег становништва у Северној Америци, Аустралији и Азији, као и присилну колективизацију у социјалистичким земљама. Према Борасу, на глобалном Југу земљу су најпре отимали предколонијални владари у ратовима око територија, затим колонијалне владе, а за њима стране и домаће корпорације. Пред крај колонијалног периода и у деценијама које су уследиле након деколонизације у многим земљама спроведене су аграрне реформе у којима су велика имања разбијана и дељена малим фармерима. Ово су радиле револуционарне владе, али се за то залагала и Светска банка.⁶ Сада сведочимо обрнутом тренду: у име друштвеног и економског развоја владе и међународне организације подржавају аквизиције великих земљишних површина [Margulis et al. 2013; White et al. 2012; Borras and Franco 2012]. Данашњи грабеж земљишта, између осталог, представља сигнал промене светског поретка. Ради се о повећаној улози земаља БРИКС-а (Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка; енг. Brasil, Russia, India, China and South Africa), Јужне Кореје, земаља средњег прихода (енг. middle-income countries; Аргентина, Чиле, Мексико, Индонезија, Малезија, Тајланд, Вијетнам, итд.) и земаља Персијског залива. Ови нови моћни играчи желе да преобликују међународна правила која управљају производњом, дистрибуцијом и потрошњом хране. То се односи посебно на земље БРИКС-а, које нису само велики увозници и потрошачи хране, већ и њени произвођачи. Производњом хране на удаљеним територијама оне желе да прекину хегемонију северноатлантских земаља када се ради о храни и своју прехранбену безбедност осигурају на други начин. Промена о којој је реч не значи да своју улогу у грабежи земљишта немају и „традиционални грабљивци”, тј. Европа и земље Северне Америке, нарочито када се ради о финансијском капиталу. Коначно, свој удео у грабежи земљишта имају и Светски економски форум (World Economic Forum), Фондација Била и Мелинде Гејтс (Bill and Melinda Gates Foundation), Група 8 (G8) и Светска банка [Margulis et al. 2013; Borras and Franco 2012; Borras et al. 2013]. Према Борасу, савремени

⁶ Борас и сарадници не наводе изворе за ову тврдњу, као ни за претходно изречену тврдњу о отимању земљишта у предколонијално доба.

грабеж земљишта има три кључне одлике. Прво, он је, суштински гледано, грабеж контроле, односно моћи да се контролише земљиште и са њиме повезани ресурси, попут воде, како би се из те контроле извукла одређена корист. У овом контексту веома често долази до промене намене (употребе) земљишта, која је одређена императивима акумулације капитала, док одузимање земљишта сељацима није нужна пратећа појава. Друго, осим о величини земљишне површине која је у питању, неопходно је водити рачуна и о величини капитала о којем је реч. Треће, а то је оно што савремени грабеж земљишта разликује од ранијих историјских случајева исте појаве, овде се ради о одговору на вишеструке кризе: финансијску кризу, кризу хране, кризу горива и климатске промене. Посебно је важна појава такозваних „флексибилних култура” (енг. *flex crops*), заправо култура вишеструке намене (људска исхрана, исхрана стоке, биогориво, сировина за индустрију), као што су соја, шећерна трска, палмино уље и кукуруз [Borras et al. 2012].

Посебну пажњу С. Борас посвећује улози државе у грабежи земљишта, као и сукобима унутар самог процеса. Ако погледамо историју глобалног капитализма, видећемо да су акумулација капитала и одузимање земље од ситних власника редовно ишли руку под руку и да је у тим процесима држава играла централну улогу. Када је реч о савременој грабежи земљишта, држава ту решава неколико задатака. Они су сви политичког карактера и представљају кораке ка успостављању пуне контроле над земљиштем: прво, држава мора да оправда потребу за великим инвестицијама у земљиште; друго, она мора дефинисати и квантификовати оно што сматра „маргиналним, недовољно искориштеним или слободним земљиштем”; треће, типови земљишта морају бити идентификовани на терену; четврто, над тим земљиштем држава мора успоставити своју апсолутну власт; пето, то земљиште мора бити национализовано или експроприсано; шесто, у завршном кораку земљиште мора бити предано инвеститору. Другачије речено, постоје три одвојене, али међусобно повезане области у којима држава делује у процесу грабежи земље: прво, она обавља послове везане за катастар, где се издваја питање власништва – све оно што нема титулара сматра се државном својином; друго, чинећи ово она потврђује и проширује свој суверенитет и власт; треће, у овом процесу држава користи принуду и силу, односно полицију и судове, војне и паравојне снаге. Позивајући се на Џ. Фокса (J. Fox), Борас подвлачи да и у грабежи земљишта држава обавља своја два перманентна контрадикторна задатка – омогућава акумулацију капитала и истовремено одржава минимум политичке легитимности [Borras and Franco 2013; Borras et al. 2013; Hunsberger et al. 2014;]. Најмање истраженом димензијом грабежи земљишта Борас сматра реакције људи који бивају погођени великим инвестицијама у земљу, а који су, по правилу, сиромашни и маргинализовани. Он одбацује поларизоване *a priori* ставове који наведене реакције виде или као унапред позитивне (јер инвестиције доносе корист свим актерима), или пак као унапред негативне (одбацивање грабежи земљишта и отпор). Кључна грешка наведених гледишта састоји се у томе што она

локалне заједнице виде као друштвено хомогене целине, што једноставно није тачно. Напротив, локалне заједнице које се сусрећу са грабежи земљишта су унутар себе диференциране, те је зато и њихова реакција диференцирана. Чињеница је да протеста против грабежи земљишта има знатно мање него што има регистрованих случајева ове појаве. Локалне земљовласничке елите могу очекивати да се значајно окористе доласком инвеститора и из тог разлога подржавати процес; они који остају без земље могу се организовати и протестовати, али се и надати да ће се запослити у новонасталим предузећима и избећи сиромаштво. Постоје три типа сукоба у процесу грабежи земљишта: сиромашни против корпорација, сиромашни против државе (у случајевима у којима их држава протерује са поседа) и сиромашни против сиромашних (две групе са супротстављеним интересима). Врло често сведочимо истовременој појави политичке мобилизације *против* грабежи и *за* грабеж земљишта [Borras and Franco 2013].

Као што смо већ у уводу овог рада нагласили, наука се око проблема грабежи земљишта тесно преплиће са политиком. Борас уочава да државе и друштвени актери различито гледају на грабеж земљишта, те да из тих погледа проистичу три политичке тенденције. Унутар прве од њих нагласак је на регулацији самог процеса, како би се омогућиле куповине/закупи великих земљишних површина. Ова политичка тенденција почива на претпоставци да на планети Земљи постоје велике земљишне површине које су недовољно искоришћене, маргиналне или чак слободне, а које могу бити искоришћене у развојне сврхе, у циљу превладавања вишеструких криза (хране, енергије, климе, финансијске кризе). Све што је потребно јесте да се велике аквизиције земљишта спроведу како треба, пре свега уз уважавање својинских права и тржишних законитости. Основни став друге политичке тенденције јесте да је грабеж земљишта неизбежна ствар, зато што мали фармери не могу допринети развоју на адекватан начин. Зато је неопходно да се у самом процесу његове лоше последице сведу на минимум, док се истовремено ради на максимизацији прилика за све учеснике. Трећа тенденција инсистира на заустављању процеса грабежи земљишта, јер се он, пре свега, види као акумулација капитала на светском нивоу, која ни на који начин не доприноси решавању питања глади, сиромаштва и заштите животне средине; описана политичка тенденција се појављује као антикапиталистичка, антиимперијалистичка и антинеоколонијалистичка. Ове три политичке тенденције се међусобно такмиче, али и преплићу [Borras et al. 2013]. Трећа тенденција се често повезује са оним што се назива *прехрамбеним суверенитетом* (енг. food sovereignty),⁷ а што се суштински разликује од *прехрамбене безбедности/сићурности* (енг. food security), зато што инсистира на националној контроли над домаћим прехрамбеним ресурсима. Заједно са Џ. Франком, С. Борас иде и корак даље, залажући се за *суверенитет над земљиштем* (енг. land sovereignty), из чијег се угла земљиште не види само као ресурс, него и као

⁷ Више о прехрамбеном суверенитету видети у: Sampson et al. (2021).

територија и део животне средине. Покрет за суверенитет над земљиштем је нека врста „контраудара”, односно „народног контра-ограђивања” [Borras and Franco, према: McMichael 2014]. Отуда не чуди што су Борас и Франко веома критични према свим „правилима понашања” која су продукт међународних организација. „Правила понашања” заправо омогућавају грабеж земљишта, јер одвлаче пажњу од суштинског проблема, а то је контрола транснационалних корпорација над производњом и потрошњом хране и енергије. Да би се заиста дошло до решења које би уважило интересе сиромашних, неопходан је приступ из угла људских права, прецизније права на храну и права на земљу [Borras and Franco 2014].

Да међу ауторима које смо сврстали у конфликтни приступ нема слагања око неких кључних питања сведоче и ставови М. Маргулиса, једног од Борасових коаутора. Маргулис проблему грабежи земљишта приступа историјски, тврдећи да је његова разлика у односу на време колонијализма и империјализма у бројности друштвених актера, институција и пракси, као и у суштинској полицентричности савремених процеса, у којима се читава прича не може свести на односе центар–периферија и/или Север–Југ. Грабеж земљишта изазива два главна проблема, од којих је први одузимање земље од локалних заједница (малих фармера), чиме се угрожава њихов опстанак и стварају услови за појаву сукоба између локалних актера и „грабљиваца”, као и између држава. У тесној вези с првим је други проблем, а то су еколошки ризици [Margulis 2014; Margulis and Porter 2013]. Ипак, за разлику од Бораса, Маргулис је мишљења да „правила понашања”, која настају у оквирима процеса *глобалног управљања земљиштем* (енг. *global land governance*) могу да помогну да се проблеми које грабеж земљишта изазива реше на задовољавајући начин. Под глобалним управљањем земљиштем он подразумева „() скуп норми, институција и пракси које обликују савремено управљање земљиштем на глобалном нивоу” [Margulis 2014: 1]. На стварању правила и инструмената глобалног управљања земљиштем раде међународне организације, попут FAO, OUN, G-8 и G-20, али и глобалне организације цивилног друштва и глобални покрети за прехранбени суверенитет. Слаби и сиромашни актери у процесу грабежи земљишта (локалне заједнице, мали фармери) имају много веће шансе да своје интересе заштите на транснационалном, него на локалном или међудржавном нивоу; отуда је креирање „правила понашања” кроз глобално управљање земљиштем нешто што управо њима иде на руку [Margulis 2014; Margulis and Porter 2013; Margulis et al. 2013]. За Маргулиса питање односа према грабежи земљишта јесте и етичко питање, тачније питање глобалне етике, која настаје као последица чињенице да је одговорност за сиромаштво, еколошке проблеме, кршења људских права и сл. постала глобална. На неопходну етичност указују „правила понашања” попут RAI (види горе) и од стране OUN-а спонзорисана *Добровољна ујујсџива за одговорно управљање земљом, рибарењем и шумама у контексту националне прехранбене безбедности* (енг. *Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests*

in the Context of National Food Security – VG) [Margulis 2014].⁸ Вреди истаћи да у последњем наведеном раду М. Маргулис уместо израза „грабеж земљишта” користи мање-више неутралан израз „крупне аквизиције земљишта” (види горе), чиме се сасвим приближава погледима унутар неолибералног приступа.

Представником конфликтног приступа грабежи земљишта треба сматрати и М. Мекмајкла, једног од твораца теорије о *режимима хране* (енг. food regime).⁹ Он установљава да су проучавања међународних односа била фокусирана на развој индустрије и војне капацитете, док је пољопривреда, као извор хране за становништво и сировина за индустрију, била занемаривана. Ова перспектива може бити коригована анализом режима хране, под којим се подразумева глобални поредак производње, циркулације и потрошње хране, унутар посебног институционалног аранжмана који одговара хегемонијском организационом принципу унутар система држава [Friedman and McMichael 1989, према: McMichael 2013]. До сада су постојала три режима хране: први са британском, други са америчком (САД) и трећи са корпоративном хегемонијом. Овај последњи је заснован на правилима Светске трговинске организације (World Trade Organization – WTO) која привилегују извознике хране из САД и Европе на глобалном тржишту. Данас је на делу транзиција, односно реструктурирање режима хране. Зато грабеж земљишта ваља посматрати као израз измењених геополитичких координата у контексту кризе хране, енергије, финансија и климе. Земље које нису привилеговане у садашњем режиму хране (Кина, земље Персијског залива, итд.), у којем Север преко WTO чува свој режим субвенција, док истовремено форсира либерализацију остатка света, настоје да до хране (за потребе исхране свог становништва, али у перспективи и за извоз) дођу куповином/закупом великих земљишних површина на (претежно) Југу, како би заобишли тржишне посреднике, односно WTO аранжмане. Такво поступање МекМајкл назива „безбедносни меркантилизам” (енг. security mercantilism). Истовремено, опет у контексту промене режима хране, грабеж земљишта треба видети и као (илузорно) решење за кризу неолибералног пројекта. Услед раста цена енергије и хране, услови акумулације капитала су се променили, па инвеститори траже замену за еколошки исцрпљено земљиште Севера. Сама криза тера међународно тржиште капитала према пољопривреди као релативно сигурној и дугорочној инвестицији. Стога грабеж земљишта

⁸ Израду *Добровољних ујујсџава* иницирао је FAO, а у процесу преговарања учествовале су владе, организације цивилног друштва, међународне организације, представници приватног сектора и научници. Важно је истаћи да су удео у преговорима, завршеним 2012, имале бројне организације малих фармера / пољопривредних произвођача са свих континентата, које подржавају концепт прехранбеног суверенитета. О. де Шутер похвалио је ово настојање и постигнути споразум. Подлогу самог документа чине људска права, као и права локалних заједница. Детаљно о условима, актерима, процесу настанка, садржају, карактеру и критици *Добровољних ујујсџава* видети у: [Paoloni and Onorati 2014], као и: [Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, Governance of Tenure, Voluntary Guidelines on Tenure].

⁹ Теорију режима хране користио је, међу осталима и С. Борас; Видети: [Borras et al. 2013].

подржавају и међународне финансијске организације, велики западни фондови и сл. Грабеж земљишта је зато краткорочни покушај да се реши криза акумулације капитала, који ће бити неуспешан и само ће продубити еколошка и друштвена противречја. *Добровољна ујутјиства* представљају алтернативу „правилима понашања” која су створили велики инвеститори (RAI), али тек остаје да се види да ли ће се показати као ефикасна у заштити малих фармера и локалних заједница [McMichael 2012; McMichael 2013].

ЗАКЉУЧАК

Прва деценија 21. века донела је са собом вишеструку кризу: кризу хране, кризу енергије, финансијску кризу и кризу изазвану климатским променама. Као један од одговора на ову вишеструку кризу јавио се процес куповине/закупа великих земљишних површина, претежно (али не искључиво) на глобалном Југу, од стране западних корпорација и фондова, као и влада појединих земаља чија је економска моћ била у успону (Кина, земље Персијског залива, итд.). С обзиром на то да су ове крупне инвестиције у земљиште неретко са собом доносиле и одређене негативне последице, како по мале фармере у земљама-домаћинима, тако и по животну средину, процес је врло брзо добио назив *грабеж земљишта*. Прве реакције дошле су, као и обично, од стране медија, увек у потрази за сензацијама и од стране једног броја невладиних организација. Несистематичне, непрецизне и непоуздане, те реакције нису много допринеле осветљавању саме појаве, али су, барем, узбуниле јавност на глобалном нивоу. Када су научни кругови почели да разматрају процес грабежи земљишта, дошло је до разоткривања стереотипа које су стварали медији и невладине организације, али и до поделе међу научницима на два приступа. Први од њих смо назвали *неолибералним*, због његовог економистичког карактера и инсистирања на кључној улози институције тржишта. Представници овог приступа, међу којима су и бројни економисти везани за међународне финансијске институције, попут Светске банке и сл., узроке појаве грабежи земљишта видели су у кризи изазваној порастом цена хране, без дубљег улажења у друге друштвене сфере и без било какве историјске анализе и поређења. Уместо израза са несумњивом негативном конотацијом („грабеж земљишта”), они претежно користе израз који сматрају вредносно неутралним, а то је „велике аквизиције земљишта”. Процес се види као развојна шанса, коју ваља искористити како би се повећала пољопривредна производња, унапредила продуктивност на поседима малих фармера и искоренило сиромаштво. Евентуални негативни ефекти великих инвестиција у земљиште виде се као релативно лако савладиви, пре свега путем доброг информисања свих заинтересованих актера. Други приступ, који називамо *конфликтним*, доминира на универзитетима и произвео је праву „навалу литературе” (К. Оја) о грабежи земљишта. Овде налазимо много комплексније разматрање процеса о којем је реч. Говори се о његовим историјским коренима, сличностима и

разликама са одговарајућим појавама у доба колонијализма и империјализма, о улози државе и појединих актера, сукобима међу различитим колективитетима, негативним друштвеним и еколошким последицама, итд. На грабеж земљишта се гледа критички, као на једну фазу капиталистичког развитка и (неуспео) покушај решавање кризе акумулације капитала.

Оба научна приступа у тесној су вези са заговарањем вођења одређене политике, односно политичким одговорима на грабеж земљишта. Заговорници неолибералног приступа у начелу се слажу са „правилима понашања” за „рационално инвестирање у пољопривреду” која су усвојиле међународне финансијске институције (RAI; видети горе). С друге стране, представници конфликтног приступа, иако врло критични према било каквим „правилима понашања” и промотери прехрамбене суверености кроз помоћ малим фармерима, углавном пристају уз *Добровољна ујуиџиџа*, донетим кроз процес преговарања у оквиру OUN. Чак и када то не чине (С. Борас и Џ. Франко), инсистирањем на приступу из угла људских права они остају у оквирима исте, либералне идеологије. Тако се, на идеолошком и политичком терену, два у науци опречна гледишта сасвим приближавају једно другом.

Представљање и анализа два приступа грабежи земљишта нису циљеви по себи, већ треба да нам помогну да разумемо/објаснимо улогу и положај Србије у овим глобалним процесима. Северне области Србије имају врло дугу традицију постојања великих поседа, која је обновљена кроз процес приватизације након 2000. године [Шљукић 2010; Шљукић 2012; Šljukić and Šljukić 2019]. Као део Европе и света, српско друштво свакако није у потпуности могло да остане изван процеса грабежи земљишта, који се дотакао свих континената. На пољу проучавања грабежи земљишта у Србији постоје одређена настојања [Petrović 2019], али она ни издалека не исцрпљују сва питања која се могу поставити. Стога се изучавање утицаја грабежи земљишта на промене аграрне структуре у Србији поставља као истраживачки задатак.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Шљукић, Срђан (2009). *Селјак и загроја у равници*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Шљукић, Срђан (2010). Социолошки профил нових српских велепоседника. *Национални интерес*, 9(3): 351–366.
- Шљукић Срђан; Марица Шљукић (2012). *Земља и људи*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Borras, Saturnino M. and Jenniffer C. Franco (2012). Global Land Grabbing and Trajectories of Agrarian Change: A Preliminary Analysis. *Journal of Agrarian Change*, 12(1): 34–59.
- Borras Saturnino M.; Jenniffer C. Franco, Sergio Gomez, Cristobal Kay, Max Spoor (2012). Land grabbing in Latin America and the Caribbean. *Journal of Peasant Studies*, 39(3–4): 845–872.
- Borras, Saturnino M.; Jenniffer C. Franco (2013). Global Land Grabbing and Political Reactions “From Bellow”. *Third World Quarterly*, 34(9): 1723–1747.

- Borras, Saturnino M.; Jenniffer C. Franco, Chunyu Wang (2013). The Challenge of Global Governance of Land Grabbing: Changing International Agricultural Context and Competing Political Views and Strategies. *Globalizations*, 10(1): 161–179.
- Borras, Saturnino M.; Jenniffer C. Franco (2014). From Threat to Opportunity? Problems with Codes of Conduct for Land Grabbing. In: Nadia C. S. Lambek, Priscilla Claeys, Adrienna Wong, Roberta L. Brilmayer (ed.), *Rethinking Food Systems*. Heidelberg – New York – London: Springer, 151–166.
- De Schutter, Olivier (2011). How not to think of land-grabbing: three critiques on large-scale investments in farmland. *Journal of Peasant Studies*, 38(2): 249–279.
- De Schutter, Olivier (2014). The Reform of the Committee of the Food Security: The Quest for Coherence in Global Governance. In: Nadia C. S. Lambek, Priscilla Claeys, Adrienna Wong, Roberta L. Brilmayer (ed.), *Rethinking Food Systems*. Heidelberg – New York – London: Springer, 221–240.
- Deininger, Klaus; Derek Byerlee (2011). *Rising Global Interest in Farmland*. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development, World Bank.
- Edelman Marc, Carlos Oya, Saturnino M. Borras (2013). Global Land Grabs: historical processes, theoretical and methodological implications and current trajectories. *Third World Quarterly*, 39(9): 1517–1531.
- Gilbert, Jeremy (2017). *Land grabbing, investments and indigenous people's rights to land and natural resources: case studies and legal analysis*. Copenhagen: International work group for indigenous affairs (IWGIA).
- Goetz, Ariane (2015). How different are the UK and China? Investor countries in comparative perspective. *Canadian Journal for Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 36(2): 179–195.
- Gonzales, Carmen G. (2014). International Economic Law and the Right to Food. In: Nadia C. S. Lambek, Priscilla Claeys, Adrienna Wong, Roberta L. Brilmayer (ed.), *Rethinking Food Systems*. Heidelberg – New York – London: Springer, 167–195.
- Hunsberger, Carol A.; Borras M. Saturnino, Jenniffer C. Franco, Chunyu Wang (2014). Large Scale Land Transactions. Actors, Agency, Interactions. In: Karen C. Seto & Anette Reenberg (ed.), *Rethinking Global Land Use in an Urban Era*. Strungmann Forum Reports, 14, Cambridge MA: MIT Press.
- Keene, Sara; Marygold Walsh-Dilley, Wendy Wolford, Charles Geisler (2015). A view from the top: examining elites in large-scale land deals. *Canadian Journal for Development Studies/Revue canadienne d'études du développement*, 36(2): 131–146.
- Lazarus, Eli D. (2014). Land grabbing as a driver of environmental change. *Area*, 46(1): 74–82.
- Margulis, Matias E. (2014). Emerging Land Governance. In: Karen C. Seto & Anette Reenberg (ed.), *Rethinking Global Land Use in an Urban Era*. Strungmann Forum Reports, 14, Cambridge MA: MIT Press.
- Margulis, Matias E.; Tony Porter (2013). Governing the Global Land Grab: Multipolarity, Ideas and Complexity in Transnational Governance. *Globalizations*, 10(1): 65–86.
- Margulis, Matias E.; Nora McKeon, Saturnino M. Borras (2013). Land Grabbing and Global Governance: Critical Perspectives. *Globalizations*, 10(1): 1–23.
- Margulis, Matias E. (2014). Land Acquisitions for Food and Fuel. In: Paul B. Thompson & David M. Kaplan (ed.), *Encyclopaedia of Agricultural and Food Ethics*. New York – Heidelberg: Springer, 1325–1332.
- McMichael, Philip (2012). The Land Grab and Corporate Food Regime Restructuring. *Journal of Peasant Studies*, 39(3–4): 681–701.
- McMichael, Philip (2013). Land Grabbing as Security Mercantilism in International Relations. *Globalizations*, 10(1): 47–64.
- McMichael, Philip (2014). Rethinking Land Grab Ontology. *Rural Sociology*, 79(1): 34–55.
- Oya, Carlos (2013). Metodological reflections on 'land grab' databases and 'land grab' literature 'rush'. *Journal of Peasant Studies*, 40(3): 503–520.

- Paoloni, Lorenza; Antonio Onorati (2014). Regulations of Large-Scale Acquisitions of Land: The Case of the Voluntary Guidelines of Responsible Governance of Land, Fisheries and Forests. *The Law and Development Review*, 7(2): 369–400.
- Petrović, Saša (2019). *Food Sovereignty in Serbian Context*. Belgrade: Ama – Center for the Care of People and Nature.
- Robertson, Beth; Per Pinstrup-Andersen (2010). Global land acquisition: neo-colonialism or development opportunity? *Food Security*, 2: 271–283.
- Sampson Devon, Marcela Cely-Santos, Barbara Gemmill-Herren, Nicholas Babin, Annelie Bernhart, Rachel Bezner Kerr, Jennifer Blesh, Evan Bowness, Machenzie Feldman, André Luis Gonçalves, Dana James, Tanya Kerssen, Susanna Klassen, Alexander Wezel, Hannah Wittman (2021). Food Sovereignty and Rights-Based Approaches Strengthen Food Security and Nutrition Across the Globe. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5: 686492. [DOI: 10.3389/fsufs.2021.686492]
- Šljukić, Srdan; Marica Šljukić (2019). Sociological aspects of the transformation of the agrarian structure of Serbia 1990–2018. *RUDN Journal of Sociology*, 19(2): 235–243.
- Thaler, Gregory (2014). The Twenty First Century Land Rush. In: Ronald J. Herrring (ed.), *Oxford Handbook of Food, Policy, and Society*. Oxford University Press, 822–843.
- Timmer, Peter C. (2010). Reflections on food crises past. *Food Policy*, 35: 1–11.
- White Ben, Saturnino M. Borras, Ruth Hall, Ian Scoones, Wendy Wolford (2012). The new enclosures: critical perspectives on corporate land deals. *Journal of Peasant Studies*, 39(3–4): 619–647.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Bunkus, Ramona; Insa Treesfeld (2018). Land Grabbing in Europe? Socio-Cultural Externalities of Large-Scale Land Acquisitions in East Germany. *Land*, 7(3), Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3236075. Приступљено 25. 6. 2023.
- Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, Governance of Tenure, Voluntary Guidelines on Tenure. Доступно на: <https://www.fao.org/tenure/voluntary-guidelines/en/>. Приступљено: 14. 9. 2023.
- GRAIN (2008). Seized: The 2008 landgrab for food and financial security. Доступно на: <https://grain.org/en/article/93-seized-the-2008-landgrab-for-food-and-financial-security>. Приступљено: 25. 6. 2023.
- Land Matrix. Доступно на: <https://landmatrix.org/>. Приступљено: 15. 9. 2023.
- World Bank (2018). *Responsible Agricultural Investment. Knowledge into Action Notes*. World Bank & UNCTAD. Доступно на: <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/publication/responsible-agricultural-investment>. Приступљено: 25. 6. 2023.

TWO APPROACHES TO LAND GRABBING RESEARCH

by

SRĐAN ŠLJUKIĆ
srdjan.sljukic@ff.uns.ac.rs

MARICA ŠLJUKIĆ
marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: The first decade of the twenty-first century brought with it multiple crises: food crisis, energy crisis, financial crisis and the crisis caused by climate changes. As one of the responses to this multiple crises, the process of buying/leasing large land areas, predominantly (but not exclusively) in the global South, by Western corporations and funds, as well as by governments of the certain countries whose economic power was on the rise (China, the Gulf states, etc). Given that these large investments in land often brought with them certain negative consequences, both for small farmers in the host countries and for the environment, the process quickly became known as *land grabbing*. The first reactions came, as usual, from the media, always in search of sensations, and from a number of non-governmental organizations. When scientific circles began to consider the process of land grabbing, there was a division among scientists into two approaches. We call the first of them *neoliberal*, due to its economic character and insistence on the key role of the market. The second approach, which we call *conflictual*, dominates the universities; here we find much more complex consideration of the process in question. Both scientific approaches are closely related to the advocacy of certain policies, that is, political responses to land grabbing. The presentation and analysis of two approaches are not goals in themselves, but should help us understand/explain the role and position of Serbia in this global process.

KEYWORDS: agrarian structure, agriculture, conflictual approach, land grabbing, neoliberal approach

UDC 330.342.22(497.11)
UDC 336(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2386165L>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PERFORMANCE OF THE ECONOMY OF VOJVODINA: EMPIRICAL ANALYSIS

RADOJKO LUKIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

ABSTRACT: It is very challenging, continuously topical, significant and complex to research the performance of the economy, region, sector and company by applying, individually or integrated, different methods of multi-criteria decision-making. Bearing that in mind, this paper analyzes the performance dynamics of the economy of Vojvodina using the LMAW-DNMA method in order to improve it in the future by applying relevant measures. According to the results of the LMAW-DNMA method of selection and ranking of years according to the financial performance of the economy of Vojvodina in the period 2014–2021, it is as follows: 2021, 2020, 2018, 2019, 2017, 2016, 2015 and 2014. In the period 2014–2021, the best financial performances of the economy of Vojvodina were achieved in 2021 and the worst in 2014. Taken as a whole, the economy of Vojvodina is characterized by a continuous improvement in financial performance. Among other things, the effective management of critical business success factors (price, costs, time, quality, innovation and growth, etc.) contributed to this.

KEYWORDS: financial performance, factors, economy of Vojvodina, LMAW-DNMA method.

JEL CLASSIFICATION: C61. L32

INTRODUCTION

Researching the performance of any economy is very challenging. Bearing that in mind, this paper investigates the performance dynamics of the economy of Vojvodina based on the LMAW-DNMA method in order to improve it in the future by applying relevant measures.

The primary research hypothesis in this paper is reflected in the fact that knowing the real situation regarding the performance of the economy of Vojvodina is a prerequisite for improvement in the future by applying relevant measures.

In addition to financial analysis (ratio analysis), statistical analysis and DEA (Data Envelopment Analysis) approaches, multi-criteria decision-making methods, including the LMAW-DNMA method, play a significant role in this. Bearing that in mind, the subject of research in this paper is the analysis of the performance of companies in Serbia based on the LMAW-DNMA method. The aim and purpose of this is to look at the performance of companies in Serbia as realistically as possible in order to improve them in the future by applying relevant measures.

Multi-criteria decision-making methods and DEA models provide a more realistic representation of achieved performance than financial analysis. For these reasons, it is recommended to apply individually or integrated different methods of multi-criteria decision-making in the evaluation of the financial performance of the economy, region, sector and company. Based on that, in this paper, the analysis of the dynamics of the financial performance of the economy of Vojvodina is performed using the LMAW-DNMA method.

Empirical data needed for researching the problem addressed in this paper were collected from the Agency for Economic Registers of the Republic of Serbia. In terms of international comparability, there are no restrictions as they are “manufactured” in accordance with relevant international standards.

REVIEW OF THE LITERATURE

The issue of analyzing the dynamics of the financial performance of every economy, which means Vojvodina as well, is very challenging, complex and significant. Different methodologies are used in the literature: ratio analysis, statistical analysis, DEA analysis and multi-criteria decision-making methods.

When analyzing the efficiency of companies (and other DMU units, macro or micro nature), DEA models are used to a significant extent [Park and Kim 2022; Zohreh Moghaddas et al. 2022; Amirteimoori et al. 2022; Alam et al. 2022; Photos Ćiković and Lozić 2022; Sala-Garrido 2023; Andersen and Petersen 1993; Banker et al. 1984; Chen et al. 2021; Chang et al. 2020; Guo and Cai 2020; Lee et al. 2011; Lin et al. 2020; Pendharkar et al. 2021; Tone 2002; Dobrović et al. 2021; Podinovski et al. 2021; Rostamzadeh et al. 2021; Fenives and Tarnoczi 2020; Amini et al. 2019; Tsai et al. 2021; Mandić et al. 2017; Martić and Savić 2001; Cooper et al. 1999; Amin and Hajjani 2021; Chen et al. 2018, 2020b, 2021a; Đurić et al. 2020; Lukić 2022a,b,c; Radonjić 2020; Stević et al. 2022; Stojanović et al. 2022; Rasoulzadeh et al. 2021], and with the analysis of the efficiency of companies in Serbia [Lukić et al. 2017, 2020; Lukić 2018, 2021, 2022a,b; Lukić and Kozarević 2019; Lukić and Hadrović Zekić 2019; Vojteški Kljenak and Lukić 2022]. DEA models give a realistic picture of which companies are efficient and which are not and what measures should be taken to increase efficiency.

Likewise, in recent times, multi-criteria decision-making methods are increasingly applied in the literature when analyzing the performance of companies (and other macro and micro economic units), because they lead to more realistic results compared to classical methods (such as ratio analysis) as a basis for improvement in the future by applying relevant measures [Ayçin and Arsu 2021; Popović et al. 2022; Ecer and Aycin 2022; Mishra et al. al. 2022; Nguyen et al. 2022; Rani et al. 2022; Toslak et al. 2022]. For these reasons, multi-criteria decision-making methods are recommended in the evaluation of entity performance. All relevant literature in this paper serves as a theoretical, methodological and empirical basis for the analysis of the performance dynamics of the economy of Vojvodina based on the LMAW-DNMA method.

RESEARCH METHODOLOGY

The performance of the economy of Vojvodina in this paper is analyzed using the LMAW-DNMA method. With that in mind, the characteristics of the LMAW and DNMA methods will be pointed out.

LMAW (Logarithm Methodology of Additive Weights) method is the latest method used to calculate criteria weights and rank alternatives [Liao and Wu 2020; Demir 2022]. It takes place through the following steps: m alternatives $A = \{A_1, A_2, \dots, A_m\}$ are evaluated in comparison with n criteria $C = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ with the participation of k experts $E = \{E_1, E_2, \dots, E_k\}$ and according to a predefined linguistic scale [Pamučar et al. 2021].

Step 1: Determination of weight coefficients of criteria

Experts $E = \{E_1, E_2, \dots, E_k\}$ set priorities with criteria $C = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ in relation to previously defined values of the linguistic scale. At the same time, they assign a higher value to the criterion of greater importance and a lower value to the criterion of less importance on the linguistic scale. By the way, the priority vector is obtained. The label Y_{cn}^e represents the value of the linguistic scale that the expert e ($1 \leq e \leq k$) assigns to the criterion Ct ($1 \leq t \leq n$).

Step 1.1: Defining the absolute anti-ideal point Y_{AIP}

The absolute ideal point should be less than the smallest value in the priority vector. It is calculated according to the equation:

$$Y_{AIP} = \frac{Y_{min}^e}{S}$$

where is Y_{min}^e the minimum value of the priority vector and S should be greater than the base logarithmic function. In the case of using the function $\ln$, the value of S can be chosen as 3.

Step 1.2: Determining the relationship between the priority vector and the absolute anti-ideal point

The relationship between the priority vector and the absolute anti-ideal point is calculated using the following equation:

$$n_{Cn}^e = \frac{\gamma_{Cn}^e}{\gamma_{AIP}} \quad (1)$$

So the relational vector $R^e = (n_{C1}^e, n_{C2}^e, \dots, n_{Cn}^e)$ is obtained. Where it n_{Cn}^e represents the value of the real vector derived from the previous equation and R^e represents the relation vector $e(1 \leq e \leq k)$.

Step 1.3: Determination of the vector of weight coefficients

The vector of weight coefficients $w = (w_1, w_2, \dots, w_n)^T$ is calculated by the expert $e(1 \leq e \leq k)$ using the following equation:

$$w_j^e = \frac{\log_A(n_{Cn}^e)}{\log_A(\prod_{j=1}^n n_{Cn}^e)}, A > 1 \quad (2)$$

where w_j^e it represents the weighting coefficients obtained according to expert evaluations e^{th} and the n_{Cn}^e elements of the realization vector R . The obtained values for the weighting coefficients must meet the condition that $\sum_{j=1}^n w_j^e = 1$.

By applying the Bonferroni aggregator shown in the following equation, the aggregated vector of weight coefficients is determined $w = (w_1, w_2, \dots, w_n)^T$:

$$w_j = \left(\frac{1}{k \cdot (k-1)} \cdot \sum_{x=1}^k (w_j^{(x)})^p \cdot \sum_{\substack{y=1 \\ y \neq x}}^k (w_{ij}^{(y)})^q \right)^{\frac{1}{p+q}} \quad (3)$$

The value of p and q are stabilization parameters and $p, q \geq 0$. The resulting weight coefficients should fulfill the condition that $\sum_{j=1}^n w_j = 1$.

DNMA (Double Normalization-based Multiple Aggregation) method is a newer method for showing alternatives [Demir 2022]. Two different normalized (linear and vector) techniques are used, as well as three different coupling functions (full compensation – CCM, non-compensation – UCM and incomplete compensation – ICM). The steps of applying this method are as follows [Liao and Wu 2020; Ecer 2020]:

Step 1: Normalized decision matrix

The elements of the decision matrix are normalized with linear $(\hat{x}_{ij}^{1N})$ normalization using the following equation:

$$\hat{x}_{ij}^{1N} = 1 - \frac{|x^{ij} - r_j|}{\max \left\{ \max_i x^{ij}, r_j \right\} - \min \left\{ \min_i x^{ij}, r_j \right\}} \quad (4)$$

The vector $(\hat{x}_{ij}^{2N})$ is normalized using the following equation:

$$\hat{x}_{ij}^{2N} = 1 - \frac{|x^{ij} - r_j|}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (x^{ij})^2 + (r_j)^2}} \quad (5)$$

The value r_j is the target value for c_j the criterion and is considered $\max_i x^{ij}$ for both utility and $\min_i x^{ij}$ cost criteria.

Step 2: Determining the weight of the criteria

This step consists of three phases:

Step 2.1: In this phase, the standard deviation (σ_j) for the criterion c_j is determined with the following equation where m is the number of alternatives:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m \left(\frac{x^{ij}}{\max_i x^{ij}} - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \left(\frac{x^{ij}}{\max_i x^{ij}} \right) \right)^2}{m}} \quad (6)$$

Step 2.2: Values of the standard deviation calculated for the criteria is normalized with the following equation:

$$w_j^\sigma = \frac{\sigma_j}{\sum_{i=1}^n \sigma_j} \quad (7)$$

Step 2.3: Finally, the weights are adjusted with the following equation:

$$\hat{w}_j = \frac{\sqrt{w_j^\sigma \cdot w_j}}{\sum_{i=1}^n \sqrt{w_j^\sigma \cdot w_j}} \quad (8)$$

Step 3: Calculating the aggregation model

Three aggregation functions (CCM, UCM and ICM) are calculated separately for each alternative.

The CCM (Complete Compensatory Model) is calculated using the following equation:

$$u_1(a_i) = \sum_{j=1}^n \frac{\hat{w}_j \cdot \hat{x}_{ij}^{1N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{1N}} \quad (9)$$

The UCM (Uncompensatory model) is calculated using the following equation:

$$u_2(a_i) = \max_j \hat{w}_j \left(\frac{1 - \hat{x}_{ij}^{1N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{1N}} \right) \quad (10)$$

The ICM (Incomplete Compensatory Model) is calculated using the following equation:

$$u_3(a_i) = \prod_{j=1}^n \left(\frac{\hat{x}_{ij}^{2N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{2N}} \right)^{\hat{w}_j} \quad (11)$$

Step 4: Integration of utility values

The calculated utility functions are integrated with the following equation using the Euclidean principle of distance:

$$\begin{aligned} DN_i = & w_1 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_1(a_i)}{\max_i u_1(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{m - r_1(a_i) + 1}{m} \right)^2} \\ & - w_2 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_2(a_i)}{\max_i u_2(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{r_2(a_i)}{m} \right)^2} \\ & + w_3 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_3(a_i)}{\max_i u_3(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{m - r_3(a_i) + 1}{m} \right)^2} \quad (12) \end{aligned}$$

In this case, the means $r_1(a_i)$ and $r_3(a_i)$ represent the ordinal number of the alternative a_i sorted by CCM and ICM functions in descending value (higher value first). On the other hand, $r_2(a_i)$ it shows the sequence number in the obtained order according to the increasing value (smaller value first) for the UCM function used. The label φ is the relative importance of the child value used and is in the range [0.1]. It is considered that it can be taken as $\varphi = 0.5$. The coefficients w_1, w_2, w_3 are obtained weights of the used functions CCM, UCM and ICM, respectively. The sum should be equal $w_1 + w_2 + w_3 = 1$. When determining the weights, if the decision maker attaches importance to a wider range of performance alternatives, he can set a higher value for w_1 . In case the decision maker is not willing to take risks, i.e. to choose a poor alternative

according to some criterion, he can assign a higher weight to w_2 . However, the decision maker may assign a greater weight to w_3 if he simultaneously considers overall performance and risk. Finally, the DN values are sorted in descending order, with the higher value alternatives being the best.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of the dynamics of the financial performance of the economy of Vojvodina using the LMAW-DNMA method is based on the following criteria: C1 – number of companies, C2 – number of employees, C3 – business assets, C4 capital, C5 – total liabilities, C6 – business result, C7 – net result and C8 – net result per employee. These criteria are considered to be a good measure of financial performance and are therefore used in this paper. The alternatives are the observed years: A1 – 2014, A2 – 2015, A3 – 2016, A4 – 2017, A5 – 2018, A6 – 2019, A7 – 2020 and A8 – 2021. Table 1 shows the initial data for the economy of Vojvodina.

Table 1. Initial data

		Company number	Number of employees	Business assets	Capital	Total liabilities	Business result	Net result	Net result per employee, in thousands
		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
A1	2014	27.710	234.062	3.018.674	1.312.871	2.025.837	132.325	-18.416	-78.68
A2	2015	28.828	240.682	3.023.579	1.297.456	2.049.664	118.866	50.891	211.445
A3	2016	25.448	252.225	3.187.463	1.396.464	2.143.201	147.971	53.142	210.6928
A4	2017	26.314	268.636	3.347.488	1.558.291	2.079.423	147.523	135.802	505.5242
A5	2018	25.911	283.248	3.577.019	1.665.432	2.165.738	150.298	102.463	361.7431
A6	2019	26.222	294.821	3.941.516	1.969.351	2.189.513	151.556	104.342	353.9164
A7	2020	27.041	297.875	4.125.408	2.069.945	2.367.924	158.613	83.562	280.5271
A8	2021	26.600	306.535	4.780.441	2.338.362	2.754.711	241.841	184.431	601.6638

Note: Data are expressed in millions of dinars. The number of companies and the number of employees are expressed in whole numbers. Author's calculation of net result per employee. Business result is earnings before interest and taxes

Source: Agency for Economic Registers of the Republic of Serbia

In order to get an idea of the financial performance of the economy of Vojvodina as simply as possible, Figure 1 shows the analyzed indicators.

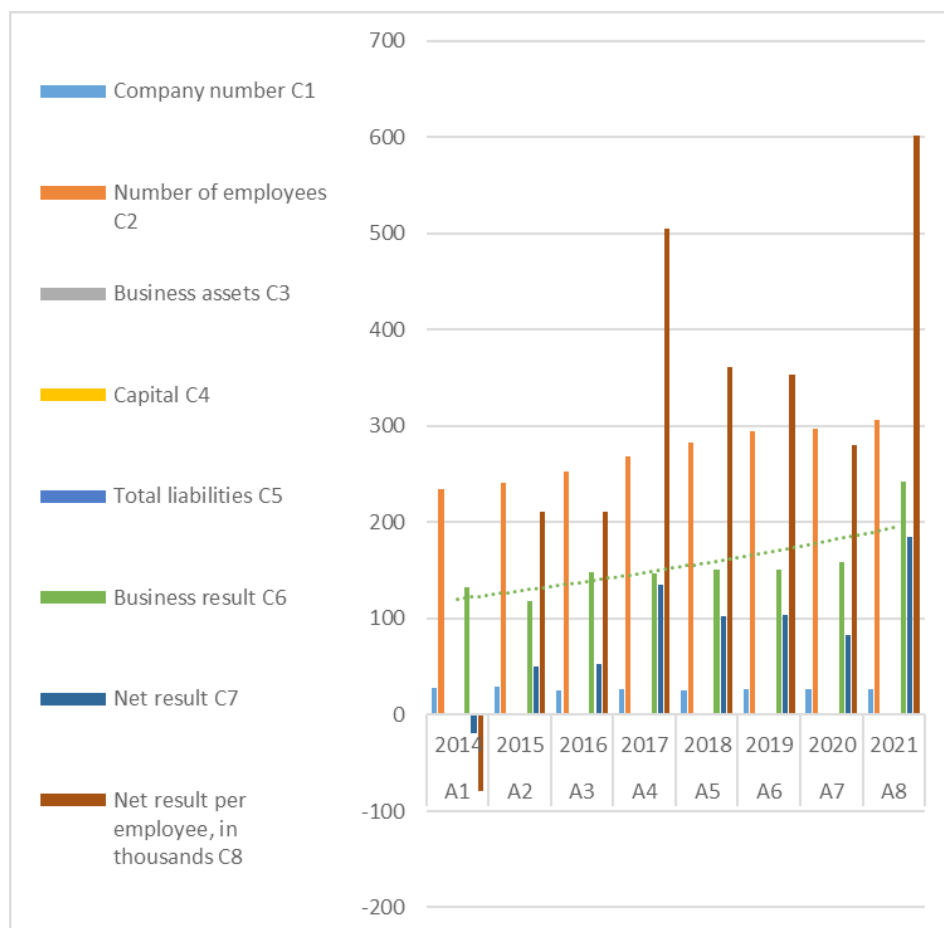


Figure 1. Indicators of financial performance of the economy of Vojvodina

Source: Author's picture

In the observed time period, the economy of Vojvodina recorded a cyclical movement of productivity (measured by the net result per employee). In 2021, a significant increase in productivity was achieved in the economy of Vojvodina compared to the previous analyzed years. This had a positive impact on all indicators of the financial performance of the economy of Vojvodina. The exponential trend of business results.

Table 2 shows the correlation matrix of the initial data.

Table 2. Correlation

		Correlations							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1 Company number	Pearson Correlation	1	-0.447	-0.276	-0.292	-0.195	-0.326	-0.416	-0.416
	Sig. (2-tailed)		0.267	0.508	0.483	0.643	0.431	0.305	0.306
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
2 Number of employees	Pearson Correlation	-0.447	1	0.927**	0.955**	0.769*	0.720*	0.806*	0.752*
	Sig. (2-tailed)	0.267		0.001	0.000	0.026	0.044	0.016	0.031
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
3 Business assets	Pearson Correlation	-0.276	0.927**	1	0.991**	0.938**	0.889**	0.768*	0.689
	Sig. (2-tailed)	0.508	0.001		0.000	0.001	0.003	0.026	0.059
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
4 Capital	Pearson Correlation	-0.292	0.955**	0.991**	1	0.889**	0.830*	0.754*	0.677
	Sig. (2-tailed)	0.483	0.000	0.000		0.003	0.011	0.031	0.065
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
5 Total liabilities	Pearson Correlation	-0.195	0.769*	0.938**	0.889**	1	0.959**	0.711*	0.633
	Sig. (2-tailed)	0.643	0.026	0.001	0.003		0.000	0.048	0.092
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
6 Business result	Pearson Correlation	-0.326	0.720*	0.889**	0.830*	0.959**	1	0.759*	0.684
	Sig. (2-tailed)	0.431	0.044	0.003	0.011	0.000		0.029	0.061
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
Net result	Pearson Correlation	-0.416	0.806*	0.768*	0.754*	0.711*	0.759*	1	0.992**
	Sig. (2-tailed)	0.305	0.016	0.026	0.031	0.048	0.029		0.000
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
8 Net result per employee	Pearson Correlation	-0.416	0.752*	0.689	0.677	0.633	0.684	0.992**	1
	Sig. (2-tailed)	0.306	0.031	0.059	0.065	0.092	0.061	0.000	
	N	8	8	8	8	8	8	8	8
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).									
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).									

Note: Author's calculation

In the economy of Vojvodina, there is a strong correlation between productivity and other observed variables, except for the number of enterprises. In other words, the target performances of Vojvodina's economy can be achieved with adequate productivity. For this purpose, it is important to improve training, remuneration, career progression, flexible employment and health and social insurance of employees.

Table 3 shows the prioritization scale.

Table 3. Prioritization scale

Prioritization Scale		
Linguistic Variables	Abbreviation	Prioritization
Absolutely Low	AL	1
Very Low	VL	1.5
Low	L	2
Medium	M	2.5
Equal	E	3
Medium High	MH	3.5
High	H	4
Very High	VH	4.5
Absolutely High	AH	5

Table 4 and Figure 2 show the evaluation from the perspective of decision makers and the weighting coefficients of the criteria. (In this paper, all calculations and results are the author’s)

Table 4. Evaluation and weight coefficients of the criteria

KIND	1	1	1	1	1	1	1	1
	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
E1	H	AH	H	E	MH	MH	H	VH
E2	VH	VH	MH	H	H	MH	AH	AH
E3	E	MH	VH	AH	AH	H	E	E
E4	MH	E	E	VH	AH	E	AH	H

YAIP	0.5
------	-----

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	LN(Πη)
R1	8	10	8	6	7	7	8	9	16.422
R2	9	9	7	8	8	7	10	10	17.050
R3	6	7	9	10	10	8	6	6	16.203
R4	7	6	6	9	10	6	10	8	16.203

Weight Coefficients Vector	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
W1j	0.127	0.140	0.127	0.109	0.118	0.118	0.127	0.134
W2j	0.129	0.129	0.114	0.122	0.122	0.114	0.135	0.135
W3j	0.111	0.120	0.136	0.142	0.142	0.128	0.111	0.111
W4j	0.120	0.111	0.111	0.136	0.142	0.111	0.142	0.128

Aggregated Fuzzy Vectors	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
W1j	0.004	0.004	0.004	0.004	0.004	0.003	0.004	0.004
W2j	0.004	0.004	0.004	0.004	0.004	0.003	0.004	0.004
W3j	0.003	0.004	0.004	0.004	0.005	0.004	0.004	0.004
W4j	0.004	0.004	0.003	0.004	0.005	0.003	0.004	0.004
SUM	0.015	0.016	0.015	0.016	0.017	0.014	0.016	0.016
Aggregated Weight Coefficient Vectors	0.1215	0.1248	0.1216	0.1270	0.1310	0.1178	0.1284	0.1268

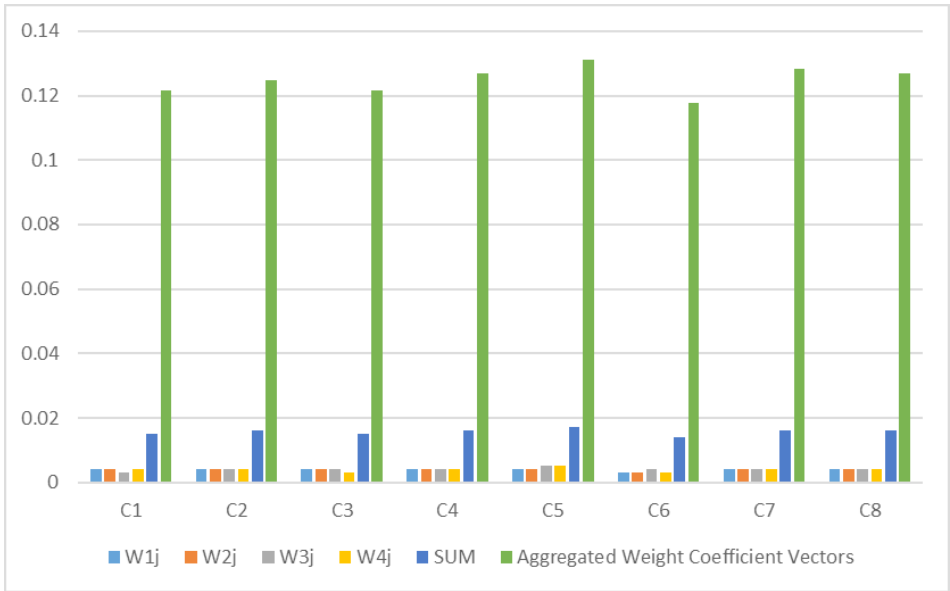


Figure 2. Weight coefficients of criteria

Source: Author's picture

In this case, therefore, the most important criterion is C5 – total liabilities. This leads to the conclusion that adequate management of funding sources can greatly influence the achievement of the target financial performance of the economy of Vojvodina.

Tables 5–11 show the calculations and results of the DNMA method.

Table 5. Initial Matrix

INITIAL MATRIX	KIND	1	1	1	1	1	1	1	1
	Weight	0.1215	0.1248	0.1216	0.1270	0.1310	0.1178	0.1284	0.1268
		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
	A1	27.71	234.062	3.018	1.312	2.025	132	-18	-78
	A2	28.828	240.682	3.023	1.297	2.049	118	50	211
	A3	25.448	252.225	3.187	1.396	2.143	147	53	210
	A4	26.314	268.636	3.347	1.558	2.079	147	135	505
	A5	25.911	283.248	3.577	1.665	2.165	150	102	361
	A6	26.222	294.821	3.941	1.969	2.189	151	104	353
	A7	27.041	297.875	4.125	2.069	2.367	158	83	280
	A8	26.6	306.535	4.78	2.338	2.754	241	184	601
	MAX	28.8280	306.5350	4.7800	2.3380	2.7540	241.0000	184.0000	601.0000
	MIN	25.4480	234.0620	3.0180	1.2970	2.0250	118.0000	-18.0000	-78.0000

Table 6. Linear Normalization Matrix

Linear Normalization MATRIX		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	MAX
	A1	0.6692	0.0000	0.0000	0.0144	0.0000	0.1138	0.0000	0.0000	0.6692
	A2	1.0000	0.0913	0.0028	0.0000	0.0329	0.0000	0.3366	0.4256	1.0000
	A3	0.0000	0.2506	0.0959	0.0951	0.1619	0.2358	0.3515	0.4242	0.4242
	A4	0.2562	0.4771	0.1867	0.2507	0.0741	0.2358	0.7574	0.8586	0.8586
	A5	0.1370	0.6787	0.3173	0.3535	0.1920	0.2602	0.5941	0.6465	0.6787
	A6	0.2290	0.8384	0.5238	0.6455	0.2250	0.2683	0.6040	0.6348	0.8384
	A7	0.4713	0.8805	0.6283	0.7416	0.4691	0.3252	0.5000	0.5272	0.8805
	A8	0.3408	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000

Table 7. Vector Normalization Matrix

Vector Normalization MATRIX		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	MAX
	A1	0.9862	0.9129	0.8458	0.8116	0.8942	0.7866	0.0000	0.0000	0.9862
	A2	1.0000	0.9209	0.8463	0.8088	0.8977	0.7592	0.6127	0.6710	1.0000
	A3	0.9583	0.9347	0.8606	0.8270	0.9113	0.8160	0.6213	0.6702	0.9583
	A4	0.9690	0.9545	0.8746	0.8567	0.9020	0.8160	0.8584	0.9190	0.9690
	A5	0.9640	0.9720	0.8948	0.8764	0.9145	0.8219	0.7630	0.7976	0.9720
	A6	0.9678	0.9859	0.9266	0.9322	0.9180	0.8238	0.7688	0.7908	0.9859
	A7	0.9779	0.9896	0.9427	0.9506	0.9438	0.8375	0.7080	0.7292	0.9896
	A8	0.9725	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
	Adj Wj	0.0652	0.1022	0.1211	0.1396	0.1031	0.1293	0.1716	0.1679	

Table 8. CCM (Complete Compensatory Model)

CCM (Complete Compensatory Model)	u1(ai)	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	SUM
	A1	0.0652	0.0000	0.0000	0.0030	0.0000	0.0220	0.0000	0.0000	0.0902
	A2	0.0652	0.0093	0.0003	0.0000	0.0034	0.0000	0.0578	0.0715	0.2075
	A3	0.0000	0.0604	0.0274	0.0313	0.0393	0.0719	0.1422	0.1679	0.5404
	A4	0.0194	0.0568	0.0263	0.0408	0.0089	0.0355	0.1514	0.1679	0.5070
	A5	0.0132	0.1022	0.0566	0.0727	0.0292	0.0496	0.1502	0.1600	0.6336
	A6	0.0178	0.1022	0.0756	0.1075	0.0277	0.0414	0.1236	0.1271	0.6230
	A7	0.0349	0.1022	0.0864	0.1176	0.0549	0.0478	0.0975	0.1005	0.6418
	A8	0.0222	0.1022	0.1211	0.1396	0.1031	0.1293	0.1716	0.1679	0.9570

Table 11. Results of the LMAW-DNMA method

											w1	w2	w3	
											0.6	0.1	0.3	
		CCM		φ	UCM		φ	ICM		φ	Utility Values			Rank Order
		u1(ai)	Rank	0.5	u2(ai)	Rank	0.5	u3(ai)	Rank	0.5				
2014	A1	0.0902	8	0.1107	0.1366	7	0.9282	0.0000	8	0.0884	0.1857	0.1857	8	
2015	A2	0.2075	7	0.2340	0.1396	8	1.0000	0.7741	7	0.5761	0.4132	0.4132	7	
2016	A3	0.5404	5	0.5333	0.1083	6	0.7630	0.8216	6	0.6396	0.5882	0.5882	6	
2017	A4	0.5070	6	0.4590	0.0988	5	0.6678	0.9135	2	0.8953	0.6108	0.6108	5	
2018	A5	0.6336	3	0.7074	0.0798	2	0.4409	0.8800	4	0.7642	0.6978	0.6978	3	
2019	A6	0.6230	4	0.6381	0.0879	4	0.5686	0.8809	3	0.8189	0.6854	0.6854	4	
2020	A7	0.6418	2	0.7795	0.0816	3	0.4909	0.8629	5	0.7062	0.7286	0.7286	2	
2021	A8	0.9570	1	1.0000	0.0430	1	0.2348	0.9982	1	1.0000	0.9235	0.9235	1	
	MAX	0.9570			0.1396			0.9982						

Therefore, according to the results of the LMAW-DNMA method, the ranking of the years according to the financial performance of the economy of Vojvodina in the period 2014–2021 is as follows: 2021, 2020, 2018, 2019, 2017, 2016, 2015 and 2014. In the observed time period (2014–2021) the best financial performance of the economy of Vojvodina was achieved in 2021 and the worst in 2014. The trend of improving financial performance is characteristic of the economy of Vojvodina.

The continuous improvement of the financial performance of the economy of Vojvodina was positively influenced by numerous factors. These are: favourable general economic conditions, interest rate, inflation, exchange rate, employment, purchasing power from the population, foreign direct investments, sustainable development, digitization of the entire business. The impact of the corona virus pandemic on the financial performance of the economy of Vojvodina is invisible because it has been largely neutralized with increased electronic business.

In order to achieve the target financial performance of the economy of Vojvodina, it is necessary, among other things, to manage the number and size of companies, human resources, business assets, capital, sources of financing, earnings before interest and taxes (business result) and profit as efficiently as possible. In this direction, it is very important to increase labour productivity. Effective control of critical factors of business success (price, costs, quality, innovation and growth, etc.) contributes to the achievement of the target financial performance of the economy of Vojvodina.

CONCLUSION

In conclusion, based on the results of the empirical research on the financial performance of the economy of Vojvodina in the period 2014–2021 based on the LMAW-DNMA method, the following can be summarized: according

to the results of the LMAW-DNMA method, the ranking of the years according to the financial performance of the economy of Vojvodina in the period 2014–2021 is as follows: 2021, 2020, 2018, 2019, 2017, 2016, 2015 and 2014. In the period 2014–2021, the best financial performance of the economy of Vojvodina was achieved in 2021 and the worst in 2014. The trend of improving financial performance is characteristic of the economy of Vojvodina. The factors are as follows: favourable general economic conditions, interest rate, inflation, exchange rate, employment, purchasing power from the population, foreign direct investments, sustainable development, digitization of the entire purchasing business. The impact of the Covid-19 corona virus pandemic on the financial performance of the economy of Vojvodina has been neutralized to some extent with increased electronic business.

It is necessary, among other things, to manage as efficiently as possible the number and size of companies, human resources, business assets, capital, sources of financing, earnings before interest and taxes (business result) and profit, as well as increasing labour productivity in order to achieve the target performance of the economy of Vojvodina. Effective control of critical factors of business success (price, costs, quality, innovation and growth, etc.) contributes to the achievement of the target financial performance of the economy of Vojvodina.

REFERENCES

- Alam, Tasfiq E.; Andrés D. González, Shivakumar Raman (2022). Benchmarking of academic departments using data envelopment analysis (DEA). *Journal of Applied Research in Higher Education*, No. 1 ahead-of-print., 1–30. [DOI: 10.1108/JARHE-03-2021-0087]
- Amin, Gholam R.; Mohaddeseh Hajjami (2021). Improving DEA cross-efficiency optimization in portfolio selection. *Expert Systems with Applications*, 168: 114280.
- Amini, Amir; Alireza Alinezhad, Fahimeh Yazdipoor (2019). A TOPSIS, VIKOR and DEA integrated evaluation method with belief structure under uncertainty to rank alternatives. *International Journal of Advanced Operations Management*, 11(3): 171–188.
- Amirteimoori, Alireza; Saber, Mehdizadeh, Sohrab Kordrostami (2022). Stochastic performance measurement in two-stage network processes: A data envelopment analysis approach. *Cybernetics*, 58(2): 200–217. [DOI: 10.14736/kyb-2022-2-0200]
- Andersen, Per; Niels Christian Petersen (1993). A procedure for ranking efficient units in data envelopment analysis. *Management Science*, 39: 1261–1264.
- Ayçin, Ejder; Talip Arsu (2021). Sosyal Gelişme Indexe Göre Ülkelerin Dewalições: MEREC ve MARCOS Yöntemleri ile Bir Uygulama. *İzmir Yönetim Dergisi*, 2(2): 75–88.
- Banker, Rajiv D.; Abraham Charnes, William W. Cooper (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9): 1078–1092.
- Chang, Xiaoyu; Xuteng Wang (2020). Research Performance Evaluation of University Based on Super DEA Model. 2020 IEEE 9th Joint International Information Technology and Artificial Intelligence Conference (ITAIC), 1252–1255. [DOI: 10.1109/ITAIC49862.2020.9339131]
- Chen, Wei; Yuxi Gai, Pankaj Gupta (2018). Efficiency evaluation of fuzzy portfolio in different risk measures via DEA. *Annals of Operations Research*, 269(1): 103–127. [DOI: 10.1007/s10479-017-2411-9]
- Chen, Wei; Si-Si Li, Jun Zhang, Mukesh Kumar Mehlawat (2020). A comprehensive model for fuzzy multi-objective portfolio selection based on DEA cross-efficiency model. *Soft computing*, 24(4): 2515–2526.

- Chen, Wei; Si-Si Li, Mukesh Kumar Mehlawat, Lifan Jia, Arun Kumar (2021). Portfolio Selection Using Data Envelopment Analysis Cross-Efficiency Evaluation with Undesirable Fuzzy Inputs and Outputs. *International Journal of Fuzzy Systems*, 23(5): 1478–1509.
- Chen, Chunhua; Haohua Liu, Lijun Tang, Jianwei Ren (2021). A Range Adjusted Measure of Super-Efficiency in Integer-Valued Data Envelopment Analysis with Undesirable Outputs. *Journal of Systems Science and Information*, 9(4): 378–398. [DOI: 10.21078/JSSI-2021-378-21]
- Cooper, William W.; Kyung Sam Park, Jesus T. Pastor (1999). RAM: a range adjusted measure of inefficiency for use with additive models, and relations to other models and measures in DEA. *Journal of Productivity analysis*, 11(1): 5–42. [DOI: 10.1023/A:1007701304281]
- Čiković, Katerina; Joško Lozić (2022). Application of Data Envelopment Analysis (DEA) in Information and Communication Technologies. *Technical Gazette*, 16(1): 129–134.
- Demir, Gülay (2022). Analysis of the financial performance of the deposit banking sector in the Covid-19 period with LMAW-DNMA methods. *International Journal of Insurance and Finance*, 2(2): 17–36. [DOI: 10.52898/ijif.2022.7]
- Đurić, Zlata; Milena Jakšić, Ana Krstić (2020). DEA window analysis of insurance sector efficiency in the Republic of Serbia. *Economic Themes*, 58(3): 291–310. [DOI: 10.2478/ethemes-2020-0017]
- Ecer, Fatih; Ejder Aycin (2022). Novel Comprehensive MEREC Weighting-Based Score Aggregation Model for Measuring Innovation Performance: The Case of G7 Countries. *Informatica*, 1–31. [DOI: 10.15388/22-INFOR494]
- Ezer, Furkan. (2020). *Multi-criteria Decision-making comprehensive approach from past to present*. Seçkin Publications.
- Fenyves, Veronika; Tibor Tarnóczy (2020). Data envelopment analysis for measuring performance in a competitive market. *Problems and Perspectives in Management*, 18(1): 315–325. [DOI: 10.21511/ppm.18(1).2020.27]
- Guo, Dong; Zheng-Qun Cai (2020). Super-Efficiency Infeasibility in the Presence of Nonradial Measurement. *Mathematical Problems in Engineering*, 2020 Article ID 6264852, 7 pages. [DOI: 10.1155/2020/6264852]
- Lee, Hsuan-Shih; Ching-Wu Chu, Joe Zhu (2011). Super-efficiency DEA in the presence of infeasibility. *European Journal of Operational Research*, 212(1): 141–147.
- Liao, Huchang; Xingli Wu (2020). DNMA: A double normalization-based multiple aggregation methods for multi-expert multi-criteria decision making. *Omega*, 94: 102058. [DOI: 10.1016/j.omega.2019.04.001]
- Lin, Ruiyue (2020). Cross-efficiency evaluation capable of dealing with negative data: A directional distance function based approach. *Journal of the Operational Research Society*, 71(3): 505–516.
- Lukic, Radojko; Miro Sokic, Dragana Kljenak Vojteski (2017). Efficiency analysis of the banking sector in the Republic of Serbia. *Business Excellence and Management*, 7: 5–17.
- Lukic, Radojko (2018). Analysis of the efficiency of insurance companies. In: *Insurance in the post-crisis era*, Belgrade: Faculty of Economics, University of Belgrade.
- Lukic, Radojko; Blaženka Hadrovic Zekić (2019). Evaluation of efficiency of trade companies in Serbia using the DEA approach. *Proceedings of the 19th International Scientific Conference Business Logistics In Modern Management*, October 10–11, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, 145–165.
- Lukić, Radojko; Emira Kozarević (2019). Analysis of selected countries trade efficiency based on the DEA models. December 2019, Conference: The Sixth Scientific Conference with International Participation “Economy of Integration” ICEI 2019 – (E) Migrations And Competitiveness Of South-Eastern European Countries. Address: Tuzla, Bosnia and Herzegovina, 61–71.
- Lukić, Radojko; Hasan Hanić, Milica Bugarčić (2020). Analysis of profitability and efficiency of trade in Serbia. *Economic Analysis*, 53(2): 39–50.
- Lukić, Radojko (2021). Evaluation of the efficiency of public companies in Serbia using the ARAS method. *Proceedings of the Conference*, 8: 43–53.

- Lukic, Radojko (2022a) Analysis of efficiency factors of companies in Serbia based on artificial neural networks. *Annals of the Faculty of Economics in Subotica – The Annals of the Faculty of Economics in Subotica*, 58(47): 97–115. [DOI: 10.5937/AnEkSub2247097L]
- Lukic, Radojko (2022b). Evaluation of financial performance and efficiency of companies in Serbia. *Journal of engineering management and competitiveness (JEMC)*, 12(2): 132–141. [DOI: 10.5937/JEMC2202132L]
- Lukic, Radojko (2022c). Measurement and Analysis of the Dynamics of Financial Performance and Efficiency of Trade in Serbia Based on the DEA Super-Radial Model. *Review of International Comparative Management*, 23(5): 630–645. [DOI: 10.24818/RMCI.2022.5.630]
- Mandić, Ksenija; Boris Delibašić, Snežana Knežević, Slađana Benković (2017). Analysis of the efficiency of insurance companies in Serbia using the fuzzy AHP and TOPSIS methods. *Economic Research*, 30(1): 550–565.
- Martić, Milan; Gordana Savić (2001). An application of DEA for comparative analysis and ranking of regions in Serbia with regards to social-economic development. *European Journal of Operational Research*, 132(2): 343–356. [DOI: 10.1016/S0377-2217(00)00156-9]
- Mishra, Arunodaja Raj; Abhijit Saha, Pratibha Rani, Ibrahim M. Hezam Al-Mishnanah et al. (2022). An Integrated Decision Support Framework Using Single-Valued-MEREC-MULTIMOORA for Low Carbon Tourism Strategy Assessment”, in *IEEE Access*, 10: 24411–24432.
- Moghaddas, Zohreh, Amar Oukil, Mohsen Vaez-Ghasemi (2022). Global multi-period performance evaluation – new model and productivity index. *RAIRO-Operation Research*, 56: 1503–1521. [DOI: 10.1051/ro/2022065]
- Nguyen, Huu-Quang; Van-Tung Nguyen, Dang-Phong Phan, Quoc-Hoang Tran, Ngoc-Pi Vu (2022). Multi-Criteria Decision Making in the PMEDM Process by Using MARCOS, TOPSIS, and MAIRCA Methods. *Applied Sciences*, 12: 3720. [DOI: 10.3390/app12083720]
- Pamućar, Dragan; Mališa Žižović, Sanjib Biswas, Darko Božanić (2021). A new Logarithm Methodology of additive weights (LMAW) for multi-criteria decision-making: application in logistics. *Facta Universitatis Series: Mechanical Engineering*, 19(3), Special Issue: 361–380. [DOI: 10.22190/FUME210214031P]
- Park, Wan; Sang-Gook Kim (2022). Integrating quantitative and qualitative methodologies to build a national RandD plan using data envelopment analysis based on RandD stakeholders’ perspectives. *PLoS ONE*, 17(3): e0265058. [DOI: 10.1371/journal.pone.0265058]
- Pendharkar, Parag C. (2021). Hybrid radial basis function DEA and its applications to regression, segmentation and cluster analysis problems. *Machine Learning with Applications*, 6: 100092. [DOI: 10.1016/j.mlwa.2021.100092]
- Podinovski, Victor V.; Tatiana Bouzdine-Chameeva (2021). Optimal solutions of multiplier DEA models. *Journal of Productivity Analysis*, 56: 45–68. [DOI: 10.1007/s11223-021-00610-3]
- Popović, Gabrijela; Đorđe Pucar, Florentin Smarandache (2022). Merce-Cobra Approach In E-Commerce Development Strategy Selection. *Journal of Process Management and New Technologies*, 10(3–4): 66–74.
- Radonjić, Ljubivoje (2020). Comparative Analysis of the Regional Efficiency in Serbia: DEA Approach Comparative Analysis of the Regional Efficiency in Serbia: DEA Approach. *Industry*, 48(2): 1–19. [DOI: 10.5937/industrija48-24343]
- Rani, Pratibha; Arunodaya R. Mishra, Abhijit Saha, Ibrahim M. Hezam, Dragan Pamucar (2022). Fermatean fuzzy Heronian mean operators and MEREC-based additive ratio assessment method: An application to food waste treatment technology selection. *International Journal of Intelligent Systems*, 37: 2612–2647. [DOI: 10.1002/int.22787]
- Rasoulzadeh, Mehrdad; Seyed Ahmad Edalatpanah, Mohammad Fallah, Seyed Esmaeil Najafi, (2022). A multi-objective approach based on Markowitz and DEA cross-efficiency models for the intuitionistic fuzzy portfolio selection problem. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 5(2): 241–259. [DOI: 10.31181/dmame0324062022]
- Rostamzadeh, Reza; Omid Akbarian, Audrius Banaitis, Zeynab Soltani (2021). Application of DEA in benchmarking: a systematic literature review from 2003–2020. *Technological and Economic Development of Economy*, 27(1): 175–222. [DOI: 10.3846/tede.2021.13406]

- Sala-Garrido, Ramon; Manuel Mocholi-Arce, Alexandros Maziotis, Maria Molinos-Senante (2023). Benchmarking the performance of water companies for regulatory purposes to improve its sustainability. *npj Clean Water* 6: No. 1 [DOI: 10.1038/s41545-022-00218-6]
- Stević, Željko; Smiljka Miškić, Dragan Vojinović, Eldina Huskanović, Miomir Stanković, Dragan Pamučar (2022). Development of a Model for Evaluating the Efficiency of Transport Companies: PCA–DEA–MCDM Model. *Axioms*, 11: 140. [DOI: 10.3390/axioms11030140]
- Stojanović, Ilija; Adis Puška, Marko Selaković (2022). A Multi-Criteria Approach to The Comparative Analysis Of The Global Innovation Index On The Example Of The Western Balkan Countries. *Economics – Innovative And Economics Research Journal*, 10(2). [DOI: 10.2478/eoik-2022-0019]
- Toslak, Melike; Beyza Aktürk, Alptekin Ulutaş (2022). MEREC ve WEDBA Yöntemleri ile Bir Lojistik Firmasının Yıllara Göre Performansının Dewalışının. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 33: 363–372.
- Tone, Kaoru (2002). A slacks-based measure of super-efficiency in data envelopment analysis. *European Journal of Operational Research*, 143: 32–41.
- Tsai, Chi-Mao, Hsuan-Shih Lee, Guo-Ya Gan (2021). A New Fuzzy DEA Model for Solving the MCDM Problems in Supplier Selection. *Journal of Marine Science and Technology*, 29(1): Article 7. [DOI: 10.51400/2709-6998.1006]
- Vojteški Kljenak, Dragana; Radojko Lukić (2022). Evaluation of the efficiency of providers of financial leasing in Serbia. *Journal of Social Sciences*, XIV: 113–144.
- Zhu, Nan; Kai He (2023). The efficiency of major industrial enterprises in Sichuan province of China: a super slacks-based measure analysis. *Journal of Industrial and Management Optimization*, 19(2): 1328–1349. [DOI:10.3934/jimo.2021231]

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПЕРФОРМАНСЕ ПРИВРЕДЕ ВОЈВОДИНЕ – ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА

РАДОЈКО ЛУКИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет

Каменичка 6, Београд, Србија

radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

РЕЗИМЕ: Врло је изазовно, континуирано актуелно, значајно и сложено истраживати перформансе привреде, региона, сектора и предузећа применом, појединачно или интегрисано различитих метода вишекритеријумског одлучивања. Имајући то у виду, у овом раду анализирамо динамику перформанси привреде Војводине применом LMAW-DNMA методе у функцији побољшања у будућности применом релевантних мера. Према резултатима LMAW-DNMA методе селекција и рангираности година према финансијским перформансама привреде Војводине у периоду 2014–2021. је следеће: 2021, 2020, 2018, 2019, 2017, 2016, 2015. и 2014. У периоду 2014–2021. године најбоље финансијске привреде Војводине су остварене у 2021, а најлошије у 2014. У целини узевши, за привреду Војводине карактеристично је континуирано побољшање финансијских перформанси. Томе је, између осталог, допринело ефикасно управљање критичним факторима пословног успеха (цена, трошкови, време, квалитет, иновације и раст, итд.).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: финансијске перформансе, фактори, привреда Војводине, LMAW-DNMA метода

ЈЕЛ КЛАСИФИКАЦИЈА: C61. L32

ФАКТОРСКА СТРУКТУРА СРПСКОГ ПРЕВОДА СКАЛЕ ЕМПАТИЈЕ И САОСЕЋАЊА ЗА АДОЛЕСЦЕНТЕ (AMES) И РЕЛАЦИЈЕ СА ДИМЕНЗИЈАМА ЛИЧНОСТИ

ИЛИЈА З. МИЛОВАНОВИЋ

ilijamilovanovic@ff.uns.ac.rs

ЈАСМИНА М. ПЕКИЋ*

jpekic@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за психологију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Сходно сазнањима о важности емпатичких потенцијала у успостављању ваљаних социјалних релација које су нарочито важне у периоду адолесценције, спроведено је истраживање с циљем утврђивања структуре емпатије на адолесцентском узрасту, као и њених корелата у домену личности. Истраживање је обухватило две студије реализоване на узорку ученика старијег основношколског узраста са територије Републике Србије. У првој студији, која је обухватала 255 млађих адолесцената (61,96% девојчица; $M = 13,48$ година), фокус истраживања је био на испитивању латентног простора мерења превода скале AMES на српски језик. Друга студија је спроведена на 549 млађих адолесцената (60,29% девојчица; $M = 12,74$ године) и за окосницу је имала тестирање добијеног трофакторског решења, као и проверу релација између саосећања и емпатије, с једне стране, и димензија личности из Скале Великих пет плус два – верзија за децу, с друге стране. Налази добијени у првој студији сугеришу могућност засебне процене когнитивне и афективне емпатије, као и саосећања код адолесцената. Резултати корелационе анализе указују на специфичне обрасце

* Аутор за кореспонденцију.

повезаности емпатије и саосећања са димензијама личности, пружајући основу за јасније сагледавање природе когнитивне и афективне емпатије, као и њихове улоге у јављању саосећања као кључне детерминанте про социјалних облика понашања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: адолесценција, афективна емпатија, когнитивна емпатија, саосећање, димензије личности

ТЕОРИЈСКА ПОЛАЗИШТА ИСТРАЖИВАЊА

Одређење и структура емпатије: шта (ни)је емпатија?

Премда може деловати да се термин емпатија у свакодневном говору већ увелико непогрешиво користи, начин његовог одређења у оквирима психолошке науке готово да варира од аутора до аутора [De Vignemont and Singer 2006]. Уколико се томе придода дефетизам читован у стано вишту да је готово немогуће установити најпримеренији начин дефини сања емпатије [Eisenberg et al. 1991], постаје прилично јасно да расветља вање природе емпатије захтева обухватан осврт на дугу традицију њеног концептуализовања. Потешкоће у обличавању једнозначних или барем конзистентно реферисаних дефиниција овог појма добрим делом произ илазе из прешироко постављеног концептуалног оквира емпатије, одно сно из тенденције ка поистовећивању емпатије и појмова који се односе на различите појавне форме инволвираности у емоционална стања других особа [Ferguson and Wimmer 2023]. Отуда би се могло рећи да се психоло шко тумачење емпатије, барем у англосаксонској литератури, у извесном смислу одвијало инверзним следом и то тако што су аутори у овој области за полазну основу имали диференцирање емпатије од сродних појмова, након чега су уследили покушаји њеног што јаснијег одређења.

У оквиру прилично опсежног корпуса појмова, чији је заједнички денотативни именитељ емоционална повезаност са другим особама и обзир за њихову добробит, диференцијалне дефиниције емпатије су се у највећој мери ограђивале у односу на појам *саосећања* (енг. *sympathy*) [Cuff et al. 2016; Eisenberg et al. 1991]. Иако се у оба случаја ради о викаријским емоционалним доживљајима, у већини случајева је остварен консензус у вези са неоснованошћу поистовећивања саосећања и емпатије [Eklund and Meranius 2020]. Наиме, у случају саосећања реч је о неконгруентном емоционалном одговору на неповољно психичко стање друге особе, које има израз сажаљења или забринутости, док емпатија подразумева дожи вљавање емоција које су квалитативно саображене емоцијама друге особе [Eisenberg et al. 1991; Paulus et al. 2013]. Осим [не]конгруентности између емоција посматрача и друге особе, емпатија се разликује од саосећања и по томе што није ограничена само на доживљавање непријатних емоција.

Премда је поменути демаркациони приступ недвосмислено указао на емоционалну нарав емпатије, питање структуре или „архитектуре” конструктора емпатије представљало је поприличан изазов за психолошке теорије, у којима се препознају две традиције идентификовања главних

конституената емпатије. Једна традиција, која се директно надовезује на демеркациони приступ, задржава се у оквирима афективних категорија, а емпатију изједначава са дељењем емоционалних искустава, односно са емоционалним реакцијама које се саображавају емоцијама других особа [Batson 1987; Davis 1983; Zaki and Ochsner 2012]. Иако се односи на изоморфна емоционална стања, афективна емпатија нужно подразумева да је емпатизер свестан да је друга особа узрок његовог емоционалног стања, што ову компоненту емпатије разликује од тзв. емоционалног заражавања (енг. *emotional contagion*) које представља аутоматско поистовећивање са емоцијама других, без јасног разграничавања селфа и простора личности особе са којом се емпатише [De Vignemont and Singer 2006]. Друга традиција изучавања природе емпатије доделила јој је статус когнитивног феномена у чијој основи се налазе способности ментализације или заузимања туђе перспективе посредством разумевања емоција и мисли других особа [Baron-Cohen and Wheelwright 2004; De Waal 2008; Premack and Woodruff 1978]. Међутим, разматрање структуре емпатије у оквирима савремене психолошке науке изнедрило је извештај о степену сагласности, због чега се у већини савремених концепција на емпатију гледа као на вишедимензионални конструкт који обједињује афективну и когнитивну компоненту [Decety and Jackson 2004; Singer 2006; Singer and Lam 2009]. Иако се афективна респонзивност за емоције других особа и „читање туђих мисли” [Iskes 2003] узајамно прожимају, афективни и когнитивни аспекти емпатије су у одређеној мери засебни конструкти, чему најживописније сведоче истраживања емпатије у контексту психопатије и поремећаја из аутистичног спектра [Anastassiou-Hadjicharalambous and Warden 2008; Harmsen 2019].

ЕМПАТИЈА У ПЕРИОДУ АДОЛЕСЦЕНЦИЈЕ

Важност процене емпатије код адолесцената

Упркос диспаритету теоријских концепција емпатије, уводна разматрања готово сваког релевантног извора у овој области започињу истраживањем значајности улоге емпатије у успостављању ваљаних социјалних релација. У периоду адолесценције односи са вршњацима узрастају до нивоа социјалног контекста круцијалног за развој идентитета и преузимање будућих социјалних улога, због чега је изучавање емпатије на адолесцентском узрасту од посебне важности. Истраживања релација између емпатије и феномена који се односе на социјално функционисање у адолесценцији указују да су емпатични адолесценти високо пријемчиви за манифестовање просоцијалних облика понашања [De Waal 2008; Eisenberg et al. 2010; Hoffman 2001; Siu et al. 2012], да показују висок степен бриге и спремности да помогну другима, нарочито жртвама вршњачког насиља [Deković and Gerris 1994; Gini et al. 2007], што повратно доприноси њиховом повољном статусу унутар вршњачке групе [Spinrad and Eisenberg 2009],

као и успостављању и одржавању пријатељстава [Del Barrio et al. 2004]. С друге стране, нижи ниво емпатичке респонсивности остварује значајан допринос у предикцији антисоцијалног понашања адолесцената, попут вршњачког насиља и (реактивне) агресије [Endresen and Olweus 2001], те самим тим остварује и негативну повезаност са социјалним компетенцијама адолесцената.

Пре него што се изведе коначан закључак да виши нивои емпатије инхибирају или барем редукују тенденцију ка антисоцијалном понашању због способности појединца да антиципира негативне исходе оваквих понашања у односу на добробит друге особе [Dinić et al. 2016; Hoffman 2000], неопходно је начинити осврт и на налазе који унеколико релативизују једнозначност улоге емпатије у генерисању просоцијалног понашања адолесцената. Наиме, уколико се емпатија разматра у терминима њених компоненти, наилази се на запажања да адолесценти склони вршњачком насиљу могу имати завидне способности разумевања емоционалног стања друге особе, односно развијену „теорију (рђавог) ума” или високе способности „хладне когниције”, које унапређују њихове вештине манипулације [Sutton et al. 1999]. Ову линију промишљања о емпатији употпуњују и резултати који сугеришу да проминентна способност заузимања перспективе друге особе за исход може имати склоност адолесцената ка успостављању доминације у вршњачкој групи, као и инклинацију ка контролишућим понашањима [Batanova and Loukas 2011; Hawley 2003]. У случају да емпатички потенцијали ове категорије адолесцената бележе упадљиво снижење у аспекту афективне емпатије, овакав вид дискрепанце може да резултира директним видовима агресивног понашања (попут физичке агресије), у којој насилник оскудева у капацитетима за емоционално доживљавање патње коју наноси жртви [Cohen and Strayer 1996]. Упоредо са корпусом налаза који упућују на закључак да афективна емпатија има веће домете у зауздавању директних видова агресије [Jolliffe and Farrington 2006; Vossen et al. 2015; Yeo et al. 2011], наилазимо на ништа мање разрађену линију истраживања која истиче да когнитивна емпатија испољава већи инхибиторни потенцијал у односу на индиректне облике агресије [Loudin et al. 2003; Richardson and Green 2003; Shechtman 2002; Warren et al. 2011]. Ипак, највиши степен усаглашености налаза уочава се у истраживањима позитивних ефеката саосећања на просоцијално понашање адолесцената [Batson 2009; Eisenberg and Fabes 1990; Kamas and Preston 2021]. Из претходних разматрања потпуно је јасно да се назнаке когнитивне и афективне емпатије, као и саосећања, јасно препознају већ на раном адолесцентском узрасту због високог степена развијености ових својстава у општој популацији преадолесцената. Прецизније речено, афективна компонента емпатије најбрже и најраније се развија и достиже висок степен развоја у периоду транзиције из предадолесценције у адолесценцију [Decety and Michalska 2010; Gaspar and Esteves 2022], саосећање или емпатичка забринутост испољава приближно исти ниво развијености у свим фазама адолесценције, док когнитивна компонента репрезентована

способношћу заузимања туђе перспективе бележи значајан прираштај у касној адолесценцији у односу на рану [Hawk et al. 2013; Van Lissa et al. 2015].

Модалитети процене емпатије код адолесцената

Осим најчешће коришћених техника самопроцене емпатије, овај конструкт се на дечијем и раном адолесцентском узрасту мери и посредством родитељских и вршњачких процена, различитих бихејвиоралних индикатора [Cohen and Strayer 1996; Kaplan and Arbuthnot 1985], као и применом функционалне магнетне резонанце (fMRI) која прати локализоване промене у можданом крвном протоку изазване нервном активношћу [Decety and Michalska 2010; Jackson et al. 2006]. Но, преимућство техника самопроцена нипошто не подразумева да најчешће коришћени инструменти за мерење емпатије на адолесцентском узрасту кореспондирају са местима у литератури у којима је остварен највиши степен усаглашености аутора у погледу схватања структуре емпатије [видети: Eklund and Meranius 2021].

Преглед домаћих истраживања емпатије код адолесцената указује на прилично честу примену Коефицијента емпатичности – Empathy Quotient (EQ) [Baron-Cohen and Wheelwright 2004], чију је скраћену верзију (S-EQ) на узорку адолесцената из Србије могуће описати у терминима когнитивне емпатије, емоционалне реактивности и социјалних вештина [Dimitrijević et al. 2012]. Но, и поред уверљивих емпиријских доказа о могућности мерења когнитивне и афективне емпатије [Dinić et al. 2016], Коефицијент емпатичности се у домаћим истраживањима на узорку деце и адолесцената уобичајено примењује с циљем утврђивања једне опште мере емпатичности [Dimitrijević i dr. 2011; Janković Nikolić 2020; Jolić Marjanović and Altaras Dimitrijević 2014]. Оваква пракса саображена је једнодимензионалном концепирању емпатије од стране аутора упитника, који у дефинисању овог појма посебно истичу немогућност прецизног диференцирања когнитивне и афективне компоненте емпатије [Baron-Cohen and Wheelwright 2004]. Осим тога, истраживања емпатије на узорку адолесцената из Србије нуде увид и у фреквентну заступљеност Индекса интерперсоналне реактивности (Index of Interpersonal Reactivity: IRI) [Davis 1983], при чему јасно разлучени варијетети когнитивне (Заузимање туђег становишта и Фантазија) и афективне емпатије (Емпатичка забринутост и Лични дистрес) у овим истраживањима фигуришу као засебне варијабле [Dimitrijević et al. 2012; Kostić et al. 2016; Taliјan i dr. 2018]. Премда инсистира на мултидимензионалној природи емпатије, Индекс интерперсоналне реактивности поистовећује емпатију са емпатичком забринутостју (која се одређује као саосећање са особама у невољи), што се коси са претходно описаном логиком одређења емпатије кроз њену демаркацију са појмом саосећања. На предоминантност Коефицијента емпатичности и Индекса интерперсоналне реактивности у мерењу емпатије

тије, без обзира на узраст испитаника и културолошки контекст спроведених истраживања, указују и други домаћи аутори [Vukosavljević Gvozden et al. 2015].

Скала емпатије и саосећања за адолесцените (Adolescent Measure of Empathy and Simpathy: AMES) [Vossen et al. 2015] представља инструмент који, судећи по резултатима провере факторске структуре и психометријских карактеристика, представља прихватљиву алтернативу претходно описаним скалама за мерење емпатије код адолесцената. Наиме, референтни оквир за операционализацију конструкта емпатије у оквиру скале AMES произашао је из схватања која нуде усаглашено виђење структуре емпатије и њеног односа са саосећањем, односно из критичке опозиције према концептуалним и методолошким ограничењима најчешће примењиваних скала емпатије на адолесцентском узрасту [Vossen et al. 2015]. Осим тога, валидације овог инструмента упућују на стабилност његове факторске структуре и прихватљиве параметре психометријских својстава [Bloom and Lambie 2020; Li et al. 2019; Zengin et al. 2018].

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем и циљеви истраживања

Спроведено истраживање имало је за циљ проверу претпоставке о вишедимензионалној структури конструкта емпатије и могућности њеног диференцирања од саосећања на раном адолесцентском узрасту, као и детаљнију експлорацију конституената емпатије у релацији са персонолошким карактеристикама адолесцената. Прецизније речено, у оквиру прве студије фокус истраживања је био на испитивању латентног простора мерења превода скале AMES на српски језик, док је друга студија била усмерена на тестирање утврђене факторске структуре, као и на испитивање концептуалних сличности и разлика између компоненти емпатије, односно саосећања и емпатије, кроз сагледавање образаца њихове повезаности са димензијама личности адолесцената. Основаност сагледавања емпатије и саосећања кроз призму личности препознаје се у три групе разлога: 1) испитивање личности представља ефикасан начин утврђивања индивидуалних разлика у обрасцима когнитивног и емоционалног функционисања [Melchers et al. 2016], односно когнитивне и афективне емпатије; 2) ниска емпатија има до те мере важну улогу у испољавању антисоцијалних понашања, да се ове релације неретко разматрају у терминима каузалности [Minde 1992; Rigby 1996; сви према Mitsoroulou and Giovazolias 2015]; 3) модел Великих пет [Costa and McCrae 1992] се описује као теоријски оквир који је од изузетне важности за разумевање генезе антисоцијалног понашања [Jensen-Campbell and Graziano 2001], из чега је могуће закључити да овакав приступ истовремено нуди увид и у персонолошке корелате емпатије, која почива у основи оваквог понашања.

СТУДИЈА 1

Метод

Узорак и процедура

У првој студији учествовало је 97 ученика и 158 ученица старијег основношколског узраста. Узраст испитаника кретао се од 12 до 15 година ($M = 13,48$; $SD = 0,63$). Од укупног броја испитаника 69,2% је похађало седми, а 30,8% осми разред основне школе. Повезаност између пола и разреда није била значајна ($\chi^2 = 1,75$; $df = 1$, $p = 0,19$). Истраживање је спроведено средином 2017. године, а подаци су прикупљени од стране студената основних академских студија психологије, који су претходно били обучени за задавање инструмента. Истраживање је спроведено анонимно, током редовне наставе. Родитељи ученика су пре почетка истраживања дали писмену информисану сагласност за учествовање своје деце у студији, док су директори школа писмено одобрили спровођење истраживања у просторијама школа обухваћених истраживањем. Самим испитаницима су објашњени сврха и циљ истраживања, као и могућност одустајања од испитивања у било ком тренутку. AMES скала је дистрибуирана у папир-оловка формату, а време за попуњавање скале кретало се у опсегу од 5 до 10 минута.

Инструменти

Скала емпатије и саосећања за адолесцените (Adolescent Measure of Empathy and Simpathy – AMES [Vossen et al. 2015] садржи 12 тврдњи намењених мерењу саосећања (4 ставке; нпр. *Жао ми је кад неко доживи нејравду*), когнитивне емпатије (4 ставке; нпр. *Знам како се други људи осећају пре него што ми то кажу*) и афективне емпатије (4 ставке; *Када се мој пријатељ уљаци и ја се уљацим*). Одговори на ставке се дају на петостепеној скали Ликертовог типа и крећу се у распону од 1 (*уопште се не односи на мене*) до 5 (*у потпуности се односи на мене*). Ученици су, такође, дали и информације о основним социодемографским карактеристикама (пол, разред, старост). Од аутора оригиналне скале добијено је писмено одобрење путем мејла за њено коришћење.

Резултати

Експлоративна факторска анализа

Адекватност података за спровођење факторске анализе одређена је Кајзер-Мајер-Олкиновим коефицијентом (КМО = 0,74), који прелази препоручену вредност од 0,60. Бартлетов тест сферичности остварује статистичку значајност, указујући тиме на факторабилност матрице корелација, $\chi^2(66) = 292,12$; $p < 0,001$. На добијеним подацима извршена је факторска

анализа у циљу утврђивања латентне структуре AMES скале. Критеријум за одређивање броја фактора била је паралелна анализа, која је сугерисала оптимално трофакторско решење. Резултати анализе главних компоненти постављених у промакс ротацију, као и Кронбахови коефицијенти поузданости по типу интерне конзистенције, приказани су у Табели 1.

Табела 1. Факторска структура AMES скале и поузданости супскала – матрица склопа

Ставка	1	2	3
1. Знам како се други људи осећају, пре него што ми то кажу.	0,74		
2. Знам када је мој пријатељ љут, иако он то покушава да сакрије.	0,70		
3. Знам када се неко прави да је срећан, иако није.	0,66		
4. Брзо схватим како се други људи осећају.	0,66		
5. Жао ми је када неко доживи неправду.		0,74	
6. Бринем се за друге људе када су болесни.		0,64	
7. Бринем се за животиње које су повређене.		0,62	
8. Жао ми је када је мој пријатељ тужан.		0,61	
9. Када се мој пријатељ уплаши и ја се плашим.			0,71
10. Када је мој пријатељ тужан и ја се растужим.		0,33	0,62
11. Када се мој пријатељ разбесни и ја се разбесним.			0,60
12. Када су људи око мене нервозни и ја постанем нервозан.			0,59
Кронбахова α	0,75	0,63	0,70

Напомена: 1 – Когнитивна емпатија, 2 – Саосећање, 3 – Афективна емпатија

Прва главна компонента обухвата индикаторе који се односе на когнитивно процесуирање емоционалног стања друге особе и заузимање туђе перспективе. Ова компонента је названа *когнитивна емпатија* и објашњава 25,50% варијансе скале. Друга компонента објашњава 13,59% варијансе скале и одређена је ставкама које се односе на бригу о осећањима и добробити других бића, али и на сажалење као емоционални одговор на перцепцију туђих емоција. Стога је ова компонента названа *саосећање*. Последња екстрахована компонента операционализована је путем индикатора који се односе доживљавање туђих непријатних емоција при посредном или непосредном контакту са другим људима. Ова компонента објашњава 11,76% варијансе скале и названа је *афективна емпатија*. Све скале имају поузданост већу од 0,60, што се може сматрати задовољавајућом поузданошћу при првим проверама интерне конзистентности [Loewenthal 2004].

Дескриптивни показатељи, полне разлике и корелациона анализа

На основу једног од фреквентније коришћених критеријума за нормалност дистрибуције [Finney and DiStefano 2006], вредности скјуниса и куртозиса сматрају се прихватљивим за све супске, што указује на то да дистрибуција података не одступа значајно од нормалне (Табела 2).

Табела 2. Дескриптивни показатељи, разлике по полу и корелације супске

	дечаци (<i>M</i> , <i>SD</i>)	девојчице (<i>M</i> , <i>SD</i>)	<i>t</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	Когнитивна емпатија	Саосећање
Когнитивна емпатија	10,05 (1,75)	10,82 (1,37)	-4,47**	-0,96	0,25	–	
Саосећање	10,57 (1,63)	10,98 (1,33)	-2,48**	-1,47	1,20	0,18**	–
Афективна емпатија	6,88 (1,97)	8,08 (2,14)	-5,20**	0,19	-1,70	0,18**	0,23**

Напомена: *M* – аритметичка средина; *SD* – стандардна девијација; *Sk* – скјунис; *Ku* – куртозис; ** $p < 0,01$.

Све корелације између димензија AMES скале су ниске и позитивне, што упућује на закључак да су све три компоненте међусобно повезане, али релативно независне с обзиром на то да се коефицијенти детерминације крећу у распону 3–5%. Увидом у резултате Т-теста за независне узорке, закључује се да девојчице постижу значајно више скорове од дечака на све три димензије.

СТУДИЈА 2

Метод

Узорак и процедура

У другој студији учествовало је 218 ученика и 331 ученица старијег основношколског узраста. Узраст испитаника кретао се од 11 до 15 година ($M = 12,74$; $SD = 1,09$). Од укупног броја испитаника 31,7% похађало је шести, 34,1% похађало је седми, а 34,2% похађало је осми разред основне школе. Повезаност између пола и разреда није била значајна ($\chi^2 = 2,32$; $df = 2$; $p = 0,51$). Истраживање је спроведено средином 2018. године, а процедура прикупљања података била је идентична процедури у оквиру прве студије. С обзиром на то да је у другој студији примењен и упитник личности, само попуњавање батерије упитника трајало је нешто дуже (око 20 минута).

Инструменти

Скала емпатије и саосећања за адолесценте (Adolescent Measure of Empathy and Simpathy – AMES [Vossen et al. 2015]. Процедура задавања и опис AMES скале су идентични процедури и опису у првој студији.

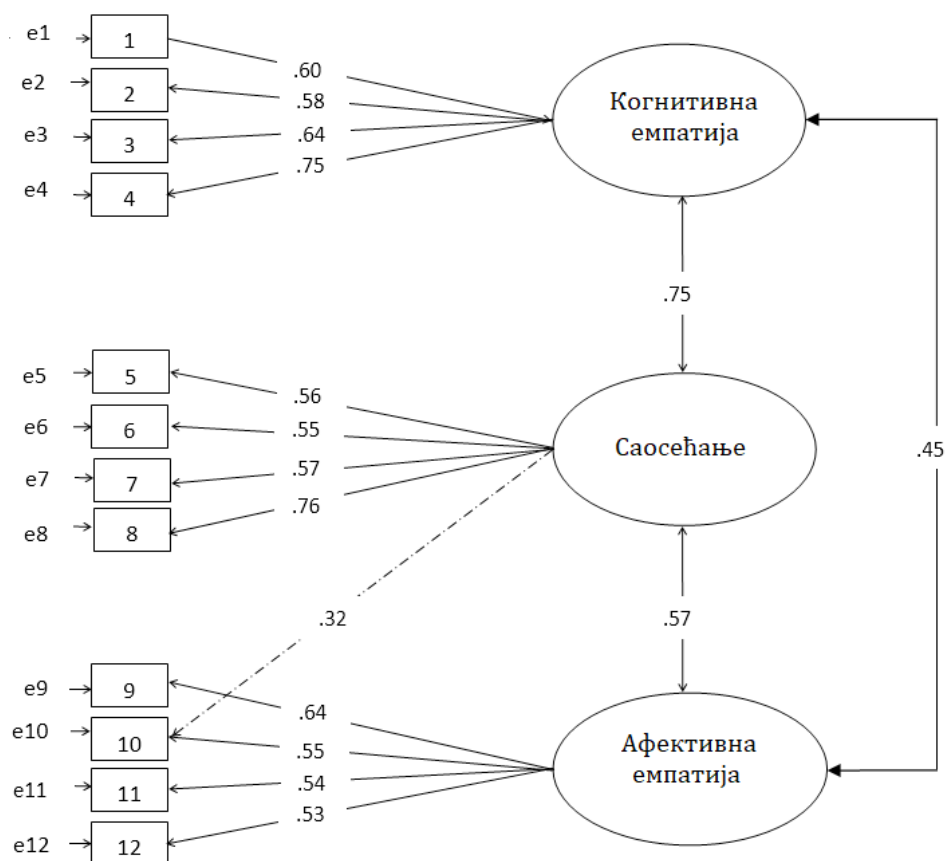
Великих пет плус два (ВП+2) – верзија за децу [Kodžopeljić i dr. 2019]. У другој студији коришћена је Форма 3 овог упитника која је намењена процени седам особина личности путем самопроцене од стране ученика. ВП+2 – верзија за децу садржи 70 тврдњи које операционализују агресивност (нпр. *Честоћ провозирам групе*, $\alpha = 0,78$), екстраверзију (нпр. *Лако налазим нове групаре*; $\alpha = 0,70$), савесност (нпр. *Све што радим, радим веома озбиљно*; $\alpha = 0,76$), отвореност (нпр. *Бавим се многим занимљивим стварима у слободно време*; $\alpha = 0,64$), неуротицизам (нпр. *Честоћ имам шрему*; $\alpha = 0,79$), позитивну валенцу (нпр. *Поносим се собом*; $\alpha = 0,76$) и негативну валенцу (нпр. *Друћ се увек йонащају онако како ја хоћу*; $\alpha = 0,74$). Свака супскала садржи по 10 ставки тростепеног Ликертовог типа одговора (1 – *не*; 2 – *нисам сигуран/на*; 3 – *да*). Упитник ВП+2 – верзија за децу званично је валидиран и стандардизован за примену у нашој култури и показује адекватне коефицијенте поузданости у ранијим истраживањима [Ненадић и др. 2018].

Резултати

Конфирмативна факторска анализа

Висина КМО коефицијента (КМО = 0,80) и вредност Бартлетовог теста сферичности, $\chi^2(66) = 1.369,30$; $p < 0,001$, указују на то да су добијени подаци факторабилни. Конфирмативна факторска анализа (Слика 1) спроведена је у R окружењу [Rosseel 2012], односно у пакету *lavaan*. Евалуација модела спроведена је на основу Акаиковог информационог критеријума – AIC [Akaike 1973], Бејзијанског информационог критеријума – BIC [Schwarz 1978], упоредног индекса фита и Такер-Луисовог индекса (CFI и TLI; оптималне вредности $\geq 0,95$, задовољавајуће вредности $\geq 0,90$), корена из просечне квадриране грешке апроксимације (RMSEA; оптималне вредности $\leq 0,05$, задовољавајуће вредности $\leq 0,08$) и односа χ^2 и степени слободe (препука је да буде ≤ 2). Већина показатеља фита, према наведеним препорукама [Kline 2010], има задовољавајућу вредност ($\chi^2/df = 2,71$; CFI = 0,94; TLI = 0,93; RMSEA = 0,05; AIC = 191,60, BIC = 212,38). С обзиром на то да је у првој студији ставка „*Када је мој йријашељ шужан и ја се расшужим*”, поред примарног засићења на афективној емпатији показала значајна секундарна засићења и на димензији саосећање (0,33) у конфирмативном моделу је ова ставка фиксирана на обе димензије.

Структурално моделовање је изведено и без секундарног засићења ставке *Када је мој йријашељ шужан и ја се расшужим* на димензији Саосећање ($\chi^2/df = 3,99$; CFI = 0,88; TLI = 0,85; RMSEA = 0,07; AIC = 257,44; BIC = 373,51), као и на подацима када се изузме ова ставка ($\chi^2/df = 2,53$; CFI = 0,94; TLI = 0,92; RMSEA = 0,05; AIC = 253,51; BIC = 261,35). Увидом



Слика 1. Конфирмативна факторска анализа AMES скале

Напомена: Бројеви ставки у моделу идентични су бројевима у Табели 1. Све релације у моделу значајне су на нивоу $p < 0,01$.

у коефицијенте значајне за евалуацију модела, приметно је да иницијални модел поседује значајно боље коефицијенте фита од модела без секундарног засићења проблематичног ајтема. Иницијални модел поседује боље индикаторе фита и у односу на модел у ком све ставке засићују само један, универзални фактор емпатије ($\chi^2/df = 3,89$; CFI = 0,60; TLI = 0,42; RMSEA = 0,09; AIC = 281,94; BIC = 284,94), као и у односу на бифакторски модел, са три фактора нижег реда и универзалним фактором ($\chi^2/df = 4,07$; CFI = 0,68; TLI = 0,65; RMSEA = 0,09; AIC = 207,35; BIC = 245,99). У поређењу са моделом у којем је проблематична ставка изостављена, може се закључити да иницијални модел поседује бољи AIC ($\Delta AIC = 61,91$) и BIC ($\Delta = 48,97$), те се закључује да ставка „Када је мој пријатељ љузан и ја се распузим” фигурира у моделу као значајна одредница како саосећања, тако и

афективне емпатије, али и да модел који искључује ову ставку може да се користи као адекватан референтни оквир за испитивање емпатије код адолесцената, водећи се принципом да се помоћу што мање ставки операционализује конструкт који се мери. Даље анализе су стога спроведене изузимајући ајтем који засићује обе димензије, с обзиром на то да компарацијом модела није установљена статистички значајна разлика између њихових показатеља подесности ($p = 0,27$).

Дескриптивни показатељи, полне разлике и корелациона анализа

Увидом у вредности коефицијената закошености и спљоштености, закључује се да дистрибуција скала не одступа значајно од нормалне расподеле (Табела 3). Кронбахов коефицијент поузданости по типу интерне конзистенције налази се на задовољавајућем нивоу за све супскале ($> 0,60$), а полне разлике се могу уочити на све три димензије AMES скале у корист девојчица.

Табела 3. Дескриптивни показатељи, разлике по полу и корелације супскала

	α	дечаци (M , SD)	девојчице (M , SD)	t	Sk	Ku
Когнитивна емпатија	0,83	10,71 (1,71)	11,72 (1,57)	-3,94**	-1,01	0,75
Саосећање	0,78	10,40 (1,48)	11,67 (1,16)	-5,66**	-1,06	0,87
Афективна емпатија	0,75	6,09 (2,02)	8,14 (1,87)	-5,96**	0,02	-1,69

Напомена: M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација; Sk – скјунис; Ku – куртозис; ** $p < 0,01$.

Релације емпатије и саосећања са особинама личности

Као корелати испољавања емпатије и саосећања код млађих адолесцената у овом истраживању разматране су особине личности (Табела 4).

Табела 4. Релације емпатије, саосећања и особина личности – валидност AMES скале

	Когнитивна емпатија	Саосећање	Афективна емпатија
Агресивност	0,06	-0,27**	-0,13**
Неуротицизам	0,02	-0,04	0,23**
Отвореност	0,19**	0,27**	0,06
Савесност	0,15**	0,21**	-0,06
Екстраверзија	0,15**	0,21**	0,10*
Позитивна валенца	0,20**	0,02	0,08
Негативна валенца	-0,07	-0,25**	-0,15**

Напомена: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Релације између димензија AMES скале и особина личности испитане су применом Пирсоновог коефицијента корелације. Когнитивна емпатија остварује ниске, али значајне позитивне релације са димензијама отвореност, савесност, екстраверзија и позитивна валенца. Димензија саосећање остварује ниске и негативне релације са агресивношћу и негативном валенцом, док се у релацији са отвореношћу, савесношћу и екстраверзијом могу уочити ниске корелације позитивног смера. Афективна емпатија такође остварује ниске корелације са особинама личности, при чему су оне позитивног предзнака у случају неуротицизма и екстраверзије, те негативног смера у случају негативне валенце и агресивности.

ДИСКУСИЈА

Структура емпатије и дистинкција у односу на саосећање: српско говорно подручје

Испитивањем латентног простора мерења превода скале AMES на српски језик установљено је да овај инструмент нуди могућност засебне процене когнитивне и афективне емпатије, као и да ваљано диференцира емпатију од саосећања. Применом конфирмативне факторске анализе утврђено је да трофакторски модел показује задовољавајуће показатеље фита, чиме је потврђена иницијална замисао аутора инструмента [Vossen et al. 2015], те употпуњен корпус налаза који сведоче у прилог његове стабилне факторске структуре доследно описане у терминима поменуте три димензије [Bloom and Lambie 2020; Li et al. 2019; Zengin et al. 2018]. Кронбахови коефицијенти интерне конзистенције упућују на задовољавајућу поузданост трију супскала, на којима девојчице у обе студије постижу значајно више скорове од дечака, што кореспондира са налазима ранијих истраживања полних разлика у емпатичким потенцијалима адолесцената [Li et al. 2019; Vossen et al. 2015]. Потенцијална објашњења полних разлика на димензијама емпатије у корист девојчица све више се конституишу на терену неурофизиолошких истраживања. Наиме, израженија способност заузимања туђе перспективе код девојчица узраста од 13 до 15 година, доводи се у релацију са ранијим сазревањем њиховог церебралног кортекса у периоду ране адолесценције, због чега се процењује да девојчице предњаче у домену социо-когнитивног функционисања за отприлике две године у односу на дечаке истог узраста [Colom and Lynn 2004]. С друге стране, нижи домети дечака у аспекту уживљавања у емоције других особа имају упориште у наглom порасту тестостерона током ране адолесценције, што за исход има интензивирање компетитивних облика понашања, те умањен обзир за емоције других особа [Mazur and Booth 1998].

Имајући у виду резултате овог истраживања, као и сазнања о специфичним релацијама афективне и когнитивне емпатије са просоцијалним понашањем адолесцената, сматрамо да би приликом примене овог

инструмента требало избегавати утврђивање једне опште мере емпатије, односно примену супскала емпатије појединачно. Наиме, укупан скор на димензијама емпатије не пружа нам увид у „емпатички профил” адолесцената, док нас појединачно коришћење супскала емпатије оставља без податка о евентуалној дискрепанци између афективне и когнитивне емпатије, која се у литератури доводи у релацију са различитим облицима агресивног понашања. Другим речима, високи домети у развијености когнитивне емпатије, без податка о нивоу развијености афективне емпатије, не морају нужно да буду показатељ и високих склоности ка просоцијалним облицима понашања. Наиме, у истраживањима је установљено да адолесценти склони вршњачком насиљу могу имати завидне способности разумевања емоционалног стања друге особе, што може да унапреди њихове вештине манипулације и успостављања доминације у вршњачкој групи [Batanova and Loukas 2011; Hawley 2003; Sutton et al. 1999], док у случају упадљивог снижења у аспекту афективне емпатије развијена „теорија (рђавог) ума” може да резултира директним видовима агресивног понашања [Cohen and Strayer 1996]. С друге стране, висок степен развијености афективне емпатије, без увида у домете развијености когнитивне емпатије, још увек не гарантује инхибицију агресивних облика понашања, услед сазнања да когнитивна емпатија представља снажнији протективни фактор у случају индиректне агресије [Loudin et al. 2003; Richardson and Green 2003; Shechtman 2002; Warren et al. 2011]. Другим речима, разумевање емоционалне штете коју наносе суптилније и мање транспарентне форме агресије захтева високо развијене способности заузимања перспективе друге особе, због чега афективна емпатија не може да инхибира целокупан распон појавних облика агресије, везујући свој инхибиторни потенцијал превасходно за директне облике агресије [Jolliffe and Farrington 2006; Vossen et al. 2015; Yeo et al. 2011]. Истовремено сматрамо оправданом засебну примену супскале саосећања у процени склоности адолесцената ка просоцијалним облицима понашања, у првом реду ка алтруистичким понашањима. Овакав закључак темељи се на налазима који сугеришу да су алтруистичка понашања мотивисана забринутостју у оквиру које преовладава оријентација на другог, што је важна одредница саосећања [Eisenberg 1986], као и на сазнањима да саосећање иницира помагачка понашања усмерена на редуковање патње друге особе [Batson 1987; Small 2011].

Релације емпатије и саосећања са димензијама личности адолесцената

Уколико обратимо пажњу на Пирсонове коефицијенте корелације у Табели 4, уочавамо да све поменуте димензије личности остварују ниске корелације са сва три екстрахована фактора AMES скале, у различитом смеру и у специфичној расподели. Савесност, екстраверзија и отвореност показују значајну позитивну повезаност са Когнитивном емпатијом и саосећањем, при чему саосећање остварује нешто виши степен повезано-

сти са поменутиим димензијама личности у односу на когнитивну емпатију. Овакве релације могу се објаснити сазнањима да когнитивна компонента емпатије има упориште у теорији ума [Baron-Cohen 2001], односно у когнитивном процесуирању емоција и мисли друге особе, чему свакако доприносе особине личности попут промишљености, друштвености и оријентације ка интелектуалним активностима. Исти образац повезаности ових димензија личности са саосећањем могуће је дискутовати у светлу схватања о реципрочном односу између саосећања и когнитивне емпатије [Van der Graaff et al. 2018]. Другим речима, саосећање се ослања на исте особине личности као и когнитивна емпатија, отуда што је разумевање емоционалног стања друге особе предуслов забринутости која мотивише помагачка понашања, једнако као што забринутост за другог и намера да се редукује његова патња повратно делују на теорију ума или боље разумевање емоционалног стања друге особе. Позитивна повезаност између емпатије, са једне, и савесности, екстраверзије и отворености, са друге стране, добијена је и у претходним истраживањима [Del Barrio 2004]. Но, позитивна повезаност когнитивне емпатије и са позитивном валенцом, односно са особинама које се тичу доживљаја супериорности и високог вредновања властите личности, може се довести у везу са налазима који указују да проминентна способност заузимања перспективе друге особе за исход може имати склоност адолесцената ка успостављању доминације у вршњачкој групи, као и тенденцију ка испољавању контролишућих понашања [Batanova and Loukas 2011].

С друге стране, у случају афективне емпатије уочавају се позитивне корелације са екстраверзијом и неуротицизмом, односно негативне корелације са агресивношћу и негативном валенцом, које се региструју и у случају саосећања, и то у нешто већем интензитету. Имајући у виду сазнања да се афективна емпатија одређује као дељење емоционалних искустава [Zaki and Ochsner 2012] која најчешће имају негативну валенцу и представљају емпатички дистрес [Hoffman 2000], прилично је јасно због чега особине неуротицизма, које подразумевају наглашену склоност ка доживљавању непријатних емоција, остварују повезаност са афективном емпатијом. Другим речима, код адолесцената који су друштвени и истовремено подложнији негативном афекту можемо очекивати виши ниво развијености афективне емпатије, барем када је реч о емпатији са непријатним емоционалним стањима. С друге стране, саосећање, не остварује значајну повезаност са неуротицизмом, највероватније због инхерентног активирајућег потенцијала који нагони на понашања усмерена на редукцију непријатних емоција друге особе, те консеквентно и личног емпатичког дистреса. Напослетку, сходно сазнањима да афективна емпатија и саосећање за заједнички именитељ имају доживљавање викаријских емоционалних искустава, налаз који упућује на њихову негативну повезаност са особинама које се тичу излива беса, тешке нарави и манипулативности, делује сасвим очекивано. Другим речима, што су адолесценти беневоолентнији у социјалним интеракцијама, утолико су израженији њихови капацитети за афективну емпатију и саосећање са другима. У ранијим истражи-

вањима релација емпатије и димензија личности из модела Великих пет, установљено је да пријатност и савесност представљају најзначајније предикторе когнитивне и афективне емпатије [Melchers et al. 2016], односно да насилници са ниским емпатичким потенцијалима бележе проминентно снижење на овим двама димензијама [Tani et al. 2003, према: Mitsopoulou and Giovazolias 2015]. У актуелном истраживању само је саосећање значајно повезано са обе поменуте димензије личности, док когнитивна емпатија остварује позитивну повезаност само са савесношћу, а афективна емпатија бележи негативну повезаност само са агресивношћу. Овакве релације потврђују налазе о томе да афективна емпатија има веће инхибиторно дејство у односу на директне облике агресије [Jolliffe and Farrington 2006; Vossen et al. 2015; Yeo et al. 2011], док когнитивна емпатија представља снажнији протективни фактор индиректних видова агресије [Loudin et al. 2003; Richardson and Green 2003; Shechtman 2002; Warren et al. 2011]. Наиме, потпуно је логично да се когнитивно процесуирање туђих мисли и емоција у случају суптилних и мање очигледних форми агресије ослања на особине савесности које се односе на истрајност и промишљеност.

Добијени налази унеколико употпуњују сазнања о природи димензије саосећања, која се у теоријским дискурсима једнострано тумачи, било у односу на афективну, било у односу на когнитивну емпатију. Имајући у виду сличност у обрасцима повезаности двеју димензија емпатије и саосећања са димензијама личности, могуће је закључити да се саосећање ослања и на афективну и на когнитивну емпатију, што се надовезује на претходна разматрања ових релација у релевантној литератури [Baron-Cohen and Wheelwright 2004]. Прецизније речено, саосећање у аспекту доживљаја сажаљења највероватније има главно упориште у афективној емпатији, док би забринутост која мотивише помагачка понашања више исходи из когнитивне емпатије. Осим тога, виши степен повезаности саосећања са осведоченим чиниоцима просоцијалног понашања (агресивност и савесност) у односу на обе димензије емпатије, наводи на закључак да саосећање представља важнији протективни фактор агресије у односу на обе компоненте емпатије.

ЗАКЉУЧАК

Скала емпатије и саосећања за адолесцентне (AMES) пружа могућности утврђивања дистинктивних мера емпатије и саосећања, представљајући кратак инструмент са једноставним формулацијама ставки, што га недвосмислено препоручује за примену у истраживањима и практичном раду са адолесцентима. Имајући у виду претходна сазнања, аутори препоручују да се афективна и когнитивна емпатија процењују истовремено уз узајамно поређење, нарочито у случајевима када се емпатија разматра у контексту антисоцијалног понашања, у првом реду директних и индиректних облика агресије. С друге стране, уколико је потребно утврдити капацитете адолесцената за доживљавање забринутости за другог која иницира помагачка понашања, засебна примена супскеале саосећања

сматра се примереном. Напоследку, при процени когнитивне емпатије било би препоручљиво да се примени и супскала позитивна валенца из упитника Великих пет плус два – верзија за децу, због проблематичног уплива особина личности које се тичу доживљаја супериорности, а које теорију ума могу да усмере у правцу манипулативности. У случају процене афективне емпатије, препоручљиво би било да се примени и супскала Неуротицизам из поменутог инвентара личности, како би се стекао увид у израженост особина депресивности и анксиозности, које могу интерферирати са дељењем емоционалних искустава са другим особама. Свеукупно, оваква шема примене супскала упитника који је прилагођен за подручје Србије могла би значајно да унапреди досадашње процедуре психолошке процене емпатије и саосећања на раном адолесцентском узрасту, што практичарима олакшава разраду одговарајућих психолошких интервенција за подстицање развоја емпатије и саосећања, превасходно у контексту разрешења недисциплинованих и антисоцијалних облика понашања у школи.

Главна ограничења спроведеног истраживања произлазе из сазнања да когнитивна емпатија бележи прираштај у развоју од ране до касне адолесценције, те да интензивне промене на емоционалном плану у периоду ране адолесценције могу имати одраза на афективну емпатију и саосећање. Отуда је неопходно с резервом узети сегменте дискусије налаза у којима се настоје дати што целовитији одговори на питања о концептуалним сличностима и разликама између когнитивне и афективне емпатије, односно емпатије и саосећања на адолесцентском узрасту. Сходно томе, сматрамо да би се испитивање природе емпатије и њене везе са саосећањем у будућим истраживањима требало спроводити на подзорцима адолесцената различите старосне доби (рана, средња и касна адолесценција), што би омогућило утврђивање потенцијалних промена у описаним обрасцима сличности и разлика између испитиваних варијабли.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ненадић, Филип; Илија Миловановић и Милан Ољача (2018). Пријемчивост за књижевност у старијим разредима основне школе. *Насиља и васпитање*, 67(2): 267–283. [DOI: 10.5937/nasvas1802267N]
- Akaike, Hirotogu (1974). A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control*, 19(6): 716–723. [DOI: 10.1109/tac.1974.1100705]
- Anastassiou-Hadjicharalambous, Xenia and David Warden (2008). Physiologically-indexed and self-perceived affective empathy in conduct-disordered children high and low on callous-unemotional traits. *Child Psychiatry and Human Development*, 39(4): 503–517. [DOI: 10.1007/s10578-008-0104-y]
- Baron-Cohen, Simon and Sally Wheelwright (2004). The Empathy Quotient: An investigation of adults with Asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2): 163–175. [DOI: 10.1023/b:jadd.0000022607.19833.00]
- Baron-Cohen, Simon (2001). Theory of mind in normal development and autism. *Prisme*, 34: 174–83. [DOI: 10.1016/s0074-7750(00)80010-5]

- Batanova, Milena and Alexandra Loukas (2011). Social anxiety and aggression in early adolescents: Examining the moderating roles of empathic concern and perspective taking. *Journal of Youth and Adolescence*, 40(11): 1534–1543. [DOI: 10.1007%2Fs10964-011-9634-x]
- Batson, Daniel (1987). Prosocial motivation: Is it ever truly altruistic? *Advances in experimental social psychology*, 20: 65–122. [DOI: 10.1016/S0065-2601(08)60412-8]
- Batson, Daniel (2009). These things called empathy: Eight related but distinct phenomena. In: J. Decety and W. Ickes (Eds.), *The social neuroscience of empathy*. Boston Review, 3–15. [DOI: 10.7551/mitpress/9780262012973.003.0002]
- Bloom, Zachary and Glenn Lambie (2020). The adolescent measure of empathy and sympathy in a sample of emerging adults. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 53(2): 89–103. [DOI: 10.1080/07481756.2019.1667243]
- Cohen, Douglas and Janeth Strayer (1996). Empathy in conduct-disordered and comparison youth. *Developmental Psychology*, 32(6): 988–998. [DOI: 10.1037/0012-1649.32.6.988]
- Colom, Roberto and Richard Lynn (2004). Testing the developmental theory of sex differences in intelligence on 12–18 year olds. *Personality and Individual Differences*, 36(1): 75–82. [DOI: 10.1016/S0191-8869(03)00053-9]
- Costa, Paul and Robert McCrae (1992). Reply to Eysenck. *Personality and Individual Differences*, 13: 861–865. [DOI: 10.1016/0191-8869(92)90002-7]
- Cuff, Benjamin; Sarah Brown, Laura Taylor and Douglas Howat (2016). Empathy: A review of the concept. *Emotion Review*, 8(2): 144–153. [DOI: 10.1177/1754073914558466]
- Davis, Mark (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1): 113–126. [DOI: 10.1037/0022-3514.44.1.113]
- De Vignemont, Frederique and Tania Singer (2006). The empathic brain: how, when and why? *Trends in Cognitive Sciences*, 10(10): 435–441. [DOI: 10.1016/j.tics.2006.08.008]
- De Waal, Frans (2008). Putting the altruism back into altruism: The evolution of empathy. *Annual Review of Psychology*, 59: 279–300. [DOI: 10.1146/annurev.psych.59.103006.093625]
- Decety, Jean and Philip Jackson (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2): 71–100. [DOI: 10.1177/1534582304267187]
- Decety, Jean and Kalina Michalska (2010). Neurodevelopmental changes in the circuits underlying empathy and sympathy from childhood to adulthood. *Developmental Science*, 13(6): 886–899. [DOI: 10.1111/j.1467-7687.2009.00940.x]
- Deković, Maja and Jan Gerris (1994). Developmental analysis of social cognitive and behavioral differences between popular and rejected children. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 15(3): 367–386. [DOI: 10.1016/0193-3973(94)90038-8]
- Del Barrio, Victoria; Anton Aluja and Luis Garcia (2004). Relationship between empathy and the Big Five personality traits in a sample of Spanish adolescents. *Social Behavior and Personality*, 32(7): 677–682. [DOI: 10.2224/sbp.2004.32.7.677]
- Dimitrijević, Aleksandar; Nataša Hanak, Sonja Protić (2011). Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije. *Psihologija*, 44(2): 97–115. [DOI: 10.2298/PSI1102097D]
- Dimitrijević, Aleksandar; Nataša Hanak, Tatjana Vukosavljević-Gvozden and Goran Opačić (2012). Psychometric properties of the Serbian version of the Empathy Quotient (S-EQ). *Psihologija*, 45(3): 257–276. [DOI: 10.2298/PSI1203257D]
- Dinić, Bojana; Jasmina Kodžopeljić, Valentina Sokolovska and Ilija Milovanović (2016). *School Psychology International*, 37(4): 359–377. [DOI: 10.1177/0143034316649008]
- Eisenberg, Nancy (1986). *Altruistic emotion, cognition, and behavior*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Eisenberg, Nancy; Richard Fabes (1990). Empathy: Conceptualization, measurement, and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14(2): 131–149. [DOI: 10.1007/BF00991640]
- Eisenberg, Nancy; Natalie Eggum, Laura Di Giunta (2010). Empathy-related responding: Associations with prosocial behavior, aggression, and intergroup relations. *Social Issues and Policy Review*, 4(1): 143–180. [DOI: 10.1111%2Fj.1751-2409.2010.01020.x]

- Eisenberg, Nancy; Cindy Shea, Gustavo Carlo, George Knight (1991). Empathy-related responding and cognition: A “chicken and the egg” dilemma. In: Kurtines William and Gewirtz Jacob (Eds.), *Handbook of moral behavior and development*. Vol. 2: *Research*, Mahwah, New Jersey: Erlbaum, 63–88.
- Eklund, Jacob; Martina Meranius (2020). Toward a consensus on the nature of empathy: A review of reviews. *Patient Education and Counseling*, 104(2): 300–307. [DOI: 10.1016/j.pec.2020.08.022]
- Endresen, Iacob; Dan Olweus (2001). Self-reported empathy in Norwegian adolescents: Sex differences, age trends, and relationship to bullying. In: Bohart Arthur and Stipek Deborah (Ed.), *Constructive and destructive behavior: Implications for family, school, and society*. American Psychological Association, 147–165. [DOI: 10.1037/10433-007]
- Ferguson, Heather; Lena Wimmer (2023). A psychological exploration of empathy. In: Mezzenzana Francesca and Peluso Daniela (Eds.), *Conversations on Empathy*. Oxfordshire: Routledge, 60–77. [DOI: 10.4324/9781003189978-5]
- Finney, Sara; Christine DiStefano (2006). Non-normal and categorical data in structural equation modeling. *Structural Equation Modeling: A Second Course*, 10(6): 269–314.
- Gaspar, Augusta; Francisco Esteves (2022). Empathy development from adolescence to adulthood and its consistency across targets. *Frontiers in Psychology*, 13: 936053. [DOI: 10.3389/fpsyg.2022.936053]
- Gini, Gianluca; Paolo Albiero, Beatrice Benelli and Gianmarco Altoè (2007). Does empathy predict adolescents’ bullying and defending behavior? *Aggressive Behavior*, 33(5): 1–10. [DOI: 10.1002/ab.20204]
- Harmsen, Irene (2019). Empathy in autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 49(10): 3939–3955. [DOI: 10.1007/s10803-019-04087-w]
- Hawk, Skyler; Loes Keijsers, Susan Branje, Jolien Van der Graaff, Minet de Wied and Wim Meeus (2013). Examining the Interpersonal Reactivity Index (IRI) among early and late adolescents and their mothers. *Journal of Personality Assessment*, 95(1): 96–106. [DOI: 10.1080/00223891.2012.696080]
- Hawley, Patricia (2003). Prosocial and coercive configurations of resource control in early adolescence: A case for the well-adapted machiavellian. *Merrill-Palmer Quarterly*, 49(3): 279–309. [DOI: 10.1353/mpq.2003.0013]
- Hoffman, Martin (2000). *Empathy and moral development*. Cambridge University Press.
- Hoffman, Martin (2001). Toward a comprehensive empathy-based theory of prosocial moral development. In: Bohart Arthur and Stipek Deborah (Eds.), *Constructive and destructive behavior: Implications for family, school, and society*. Washington, D.C.: American Psychological Association, 61–86. [DOI: 10.1037/10433-003]
- Ickes, William (2003). *Everyday mind reading*. Amherst, New York: Prometheus.
- Jackson, Philip; Eric Brunet, Andrew Meltzoff, Jean Decety (2006). Empathy examined through the neural mechanisms involved in imagining how I feel versus how you feel pain: an event-related fMRI study. *Neuropsychologia*, 44(5): 752–761. [DOI: 10.1016/j.neuropsychologia.2005.07.015]
- Janković Nikolić, Marina (2020). Empatija i sistematičnost kod dece predškolskog uzrasta. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 19(3): 195–210. [DOI: 10.5937/specedreh19-29169]
- Jensen-Campbell, Lauri; William Graziano (2001). Agreeableness as a moderator of interpersonal conflict. *Journal of Personality*, 69(2): 323–362. [DOI: 10.1111/1467-6494.00148]
- Jolliffe, Darrick; David Farrington (2006). Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggressive Behavior*, 32(6): 540–550. [DOI: 10.1002/ab.20154]
- Jolić Marjanović, Zorana; Ana Altaras Dimitrijević (2014). Reliability, construct and criterion-related validity of the Serbian adaptation of the Trait Emotional Intelligence Questionnaire (TEIQue). *Psihologija*, 47(2): 249–262. [DOI: 10.2298/PSI1402249J]
- Kamas, Linda; Anne Preston (2021). Empathy, gender, and prosocial behavior. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 92: 101654. [DOI: 10.1016/j.socec.2020.101654]

- Kaplan, Paula; Jack Arbuthnot (1985). Affective empathy and cognitive role-taking in delinquent and nondelinquent youth. *Adolescence*, 20(78): 323–333.
- Kline, Rex (2010). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Press.
- Kodžopeljić, Jasmina; Snežana Smederevac, Dušanka Mitrović, Petar Čolović, Dejan Pajić (2019). *Velikih pet plus dva: verzija za decu: Primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kostić, Jelena; Milkica Nešić, Miodrag Stanković, Olivera Žikić, Jasminka Marković (2016). Evaluating empathy in adolescents with conduct disorders. *Vojnosanitetski pregled*, 73(5): 429–434. [DOI: 10.2298/VSP150121031K]
- Li, Hang; Jun-Wen Tan, Peng-Xing Ying (2019). Psychometric properties of the Chinese version of the adolescent measure of empathy and sympathy. *Social Behavior and Personality*, 47(6): e8007. [DOI: 10.2224/sbp.8007]
- Loewenthal, Kate (2004). *An introduction to psychological tests and scales*. 2nd ed. Psychology Press. [DOI: 10.4324/9781315782980]
- Loudin, Jesse L., Alexandra Loukas, Sheri Robinson (2003). Relational aggression in college students: Examining the roles of social anxiety and empathy. *Aggressive Behavior*, 29(5): 430–439. [DOI: 10.1002/ab.10039]
- Mazur, Allan; Alan Booth (1998). Testosterone and dominance in men. *Behavioral and Brain Sciences*, 21(3): 353–397. [DOI: 10.1017/S0140525X98001228]
- Melchers, Martin; Mei Li, Brian Haas, Martin Reuter, Lena Bischoff, Christian Montag (2016). Similar personality patterns are associated with empathy in four different countries. *Frontiers in Psychology*, 7: 290. [DOI: 10.3389/fpsyg.2016.00290]
- Mitsopoulou, Effrosyni; Theodoros Giovazolias (2015). Personality traits, empathy and bullying behavior: A meta-analytic approach. *Aggression and Violent Behavior*, 21(5): 61–72. [DOI: 10.1016/j.avb.2015.01.007]
- Paulus, Frieder; Laura Müller-Pinzler, Stefan Westermann; Sören Krach (2013). On the distinction of empathic and vicarious emotions. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7: 196. [DOI: 10.3389/fnhum.2013.00196]
- Premack, David; Guy Woodruff (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4): 515–526. [DOI: 10.1017/S0140525X00076512]
- Richardson, Deborah; Laura Green (2003). Defining direct and indirect aggression: The Richardson conflict response questionnaire. *International Review of Social Psychology*, 16(2): 11–30. [DOI: 10.1111/j.0021-9029.2006.00114.x]
- Rosseel, Yves (2012). Ijavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2): 1–36. [DOI: 10.18637/jss.v048.i02]
- Schwarz, Gideon (1978). Estimating the dimension of a model. *The Annals of Statistics*, 6(2): 461–464. [DOI: 10.1214/aos/1176344136]
- Shechtman, Zipora (2002). Cognitive and affective empathy in aggressive boys: implications for counseling. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 24(4): 211–222. [DOI: 1023/A:1023316712331]
- Singer, Tania (2006). The neuronal basis and ontogeny of empathy and mind reading: Review of literature and implications for future research. *Neuroscience Biobehavioral Reviews*, 30(6): 855–863. [DOI: 10.1016/j.neubiorev.2006.06.011]
- Singer, Tania; Claus Lamm (2009). The social neuroscience of empathy. *Annals of the New York Academy of Science*, 1156(1): 81–96. [DOI: 10.1111/j.1749-6632.2009.04418.x]
- Siu, Andrew; Daniel Shek, Frank Lai (2012). Predictors of prosocial behavior among Chinese high school students in Hong Kong. *International Journal of Child Health and Human Development*, 6(1): 103–111. [DOI: 10.1100/2012/489156]
- Small, Deborah (2011). Sympathy biases and sympathy appeals: Reducing social distance to boost charitable contributions. In: D. Oppenheimer and Ch. Olivola (Eds.), *The science of giving: Experimental approaches to the study of charity*. Psychology Press, 149–160.

- Spinrad, Tracy; Nancy Eisenberg (2009). Empathy, prosocial behavior, and positive development in schools. In: M. Furlong, R. Gilman, S. Huebner (Eds.), *Handbook of Positive Psychology in Schools*. Oxfordshire: Routledge, 119–131.
- Sutton, Jon; Peter Smith, John Swettenham (1999). Bullying and “theory of mind”: A critique of the “social skills deficit” view of anti-social behaviour. *Social Development*, 8(1): 117–134. [DOI: 10.1111/1467-9507.00083]
- Talijan, Bojana-Konsuelo; Branislav Brojčin, Nenad Glumbić (2018). Stavovi učenika prema vršnjacima sa Daunovim sindromom. *Beogradska defektološka škola*, 24(1): 9–28.
- Van der Graaff, Jolien; Gustavo Carlo, Elisabetta Crocetti, Hans Koot, Susan Branje (2018). Prosocial behavior in adolescence: Gender differences in development and links with empathy. *Journal of Youth and Adolescence*, 47(5): 1086–1099. [DOI: 10.1007/s10964-017-0786-1]
- Van Lissa, Caspar; Skyler Hawk, Susan Branje, Hans Koot, Pol Van Lier, Wim Meeus (2015). Divergence between adolescent and parental perceptions of conflict in relationship to adolescent empathy development. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(1): 48–61. [DOI: 10.1007/s10964-014-0152-5]
- Vossen, Helen; Jessica Piotrowski, Patti Valkenburg (2015). Development of the adolescent measure of empathy and sympathy (AMES). *Personality and Individual Differences*, 74: 66–71. [DOI: 10.1016/j.paid.2014.09.040]
- Vukosavljević Gvozden, Tatjana; Goran Opačić, Ivana Peruničić Mladenović (2015). Does empathy always inhibit amorality and offending? *Psihologija*, 48(3): 213–232. [DOI: 10.2298/PSI1503213V]
- Warren, Peter; Deborah South Richardson, Samuel McQuillin (2011). Distinguishing among nondirect forms of aggression. *Aggressive Behavior*, 37(4): 291–301. [DOI: 10.1002/ab.20394]
- Yeo, Lay See; Rebecca Ang, Karen Fu, Jennifer Karre (2011). The role of affective and cognitive empathy in physical, verbal, and indirect aggression of a Singaporean sample of boys. *The Journal of Psychology*, 145(4): 313–330. [DOI: 10.1080/00223980.2011.568986]
- Zaki, Jamil; Kevin Ochsner (2012). The neuroscience of empathy: progress, pitfalls and promise. *Nature Neuroscience*, 15(5): 675–680. [DOI: 10.1080/00223980.2011.568986]
- Zengin, Hamine; Çaka Sine Yalnizoglu Sinem; Nursan Cinar (2018). Adaptation of the adolescent measure of empathy and sympathy (AMES) to Turkish: A validity and reliability study. *Anatolian Journal of Psychiatry*, 19(2): 184–191. [DOI: 10.5455/apd.262004]

FACTOR STRUCTURE OF THE SERBIAN TRANSLATION OF
THE ADOLESCENT MEASURE OF EMPATHY AND SYMPATHY (AMES)
AND RELATIONS WITH DIMENSIONS OF PERSONALITY

by

ILIJA Z. MILOVANOVIĆ
ilijamilovanovic@ff.uns.ac.rs

JASMINA M. PEKIĆ*
jpekic@ff.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of Psychology
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: In accordance with the knowledge regarding the importance of empathy in establishing of purposeful social relations, which are especially important in the period of adolescence, research was conducted with the aim of determining the structure of empathy at the adolescent age, as well as its correlates in the domain of personality. The research included two studies conducted on a sample of older primary school students. In the first study, which included 255 adolescents (61.96% girls; $M = 13.48$ years), the focus of the study was on examining the latent structure of the AMES translation into Serbian, while the second study, which was conducted on 549 adolescents (60.29% girls; $M = 12.74$ years) was aimed at testing the obtained three – factor solution, as well as examining the relationship between compassion and empathy, on the one hand, and personality dimensions from the Big Five Plus Two Scale – version for children, on the other. The findings obtained in the first study suggest the possibility of separate assessment of cognitive and affective empathy, as well as compassion in adolescents. The results of the correlation analysis indicate specific patterns of relations between empathy/ compassion with personality dimensions, providing a basis for a clearer understanding of the nature of cognitive and affective empathy, as well as their role in the emergence of compassion as a key determinant of prosocial behavior.

KEY WORDS: adolescence, affective empathy, cognitive empathy, sympathy, dimensions of personality

* Corresponding Author

СТАВОВИ НАСТАВНИКА ПРЕМА ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ И НИВО САМОЕФИКАСНОСТИ

РЕНАТА ШКРБИЋ

Универзитет у Новом Саду
Медицински факултет
Хајдук Вељкова 3, Нови Сад, Србија
renata.skrbic@mf.uns.ac.rs

МИЉАНА ЈОВАНОВСКА

Школа за основно и средње образовање
„Вуле Антић”, Врање, Србија
tasicmiljanal@gmail.com

ИВАНА МАТИЋ

Универзитет у Новом Саду
Медицински факултет
Хајдук Вељкова 3, Нови Сад, Србија
ivana.matic@mf.uns.ac.rs

САЖЕТАК: У основношколском узрасту образовање деце са сметњама у развоју у великој мери зависи од наставника који се често помињу као кључни фактор. Осећај неадекватности и негативни ставови присутни су у многим случајевима и често су ометајући фактор у успеху образовања ове деце. Истраживање има за циљ да утврди ставове наставника према инклузивном образовању и да утврди да ли постоји веза између ставова и нивоа самоефикасности наставника. У истраживању је учествовало 70 наставника који су попунили Упитник о ставовима васпитача о инклузији – СИНКЛ 2.0 и Скалу осећаја ефикасности наставника. Сумирајући резултате након обраде прикупљених података, просечна вредност резултата била је 3,59 од максималних 5, те се констатује да су ставови наставника благо позитивни. На основу резултата истраживања може се закључити да наставници најпозитивније ставове исказују на подскали Парцијална ин-

клузија ($M = 4,18$), а када је у питању процена самоефикасности, најзадовољнији су својом ефикасношћу у стратегијама наставе ($M = 4,00$). Наставници су оценили самоефикасност као релативно високу, али није постојала корелација између ставова наставника и нивоа самоефикасности. Резултати овог истраживања допринели су разумевању концепта образовања деце са сметњама у развоју у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: инклузија, деца са сметњама у развоју, наставници, инклузивно образовање, ставови

УВОД

У већинском делу образовног система, своје место су током готово деценије примене инклузивног образовања пронашли само ученици одређених способности. Фактори који су утицали на селективно укључивање и евентуални успех инклузивног образовања код неких ученика су бројни: од недовољне спремности установа, ученика, родитеља и наставника за увођење процеса инклузивног образовања, преко недовољно развијених компетенција наставника за рад, изостанак мотивисања и стимулисања наставника, изостанка потребе вишеструке подршке: наставницима, родитељима, установама и ученицима. Спремност на непотпуно прихватање различитости помињу аутори Степановић и Ненадић [2022], а онда и Ромштајн и Секулић-Мајурец [2015], наводе да, ако је инклузија постала друштвено пожељна идеологија, која се покушава помирити „избором” кандидата који ће моћи да допринесу циљевима (подизање стандарда, постизање изврности и побољшање ефикасности у смеру стицања компетенција деце/ученика потребних за ефикасну делатност и социјално функционисање), што значи да ће се у општи образовни систем моћи укључити деца „одговарајућих” способности, односно социјално прихватљивих тешкоћа.

Последњих година долази до све већег укључивања деце са сметњама у развоју у редовне школе. Конвенција Уједињених нација (УН) о правима детета истиче да деца са сметњама у развоју имају исто право на образовање као и сва друга деца и уживаће ово право без икакве дискриминације, а на основу једнаких могућности [Lutovac 2020]. Инклузија подразумева промену околности у редовним школама, креирање атмосфере у којој свако дете, без обзира на тип сметње, може да се развија [Avramidis et al. 2000]. Ове промене укључују промену вредности, ставова, политике и праксе унутар и изван школе [Polat 2008].

Наставници су детету са сметњама у развоју кључна подршка и помоћ у суочавању са изазовима које са собом носи похађање редовне школе, почевши од физичких и академских, до социјалних и емоционалних изазова, а који представљају препреку за остваривање примарних циљева школовања. Од става наставника према инклузивном образовању и према деци са сметњама у развоју зависи њихова ангажованост, квалитет односа који ће успоставити како са дететом тако и с његовим родитељима. Од ставова наставника зависи и став „типичних” вршњака према овој деци [Avramidis et al. 2000]. Истраживања су показала да наставници, када има-

ју позитиван став према инклузији, постају отворенији у погледу прилагођавања и промене наставних техника како би се прилагодили разноврсним потребама ученика [Bhatnagar et al. 2014].

Прихватање филозофије инклузивног образовања подразумева, да наставници верују у могућност васпитања и образовања све деце, и у то да сва деца могу да уче, прихватају и поштују различитости међу ученицима и да их виде као вредност, а не као препреку у образовању [Wah 2010]. Због тога развој професионалних ставова и уверења треба да представља један од кључних циљева и сегмената садржаја иницијалног образовања и стручног усавршавања наставника, јер наставници треба да верују у концепт образовне инклузивности [Rouse 2007].

ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА УСПЕШНОСТ У РЕАЛИЗАЦИЈИ ИНКЛУЗИВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Резултати истраживања у нашој земљи показују да опада позитиван став према инклузивном образовању услед недостатне подршке наставницима, зачетка процеса инклузивног образовања без довољне припреме, тешкоће и немогућности идентификације проблема, тешкоћа у изради и реализацији индивидуалних образовних планова, изостанка сталне подршке дефектолога, недостатка одговарајућих компетенција и стручних усавршавања наставника, неприпремљености установа, непознавања административних процедура за спровођење додатне подршке и других фактора [Matić i sar. 2022]. Ауторке Шћепановић и Калинић [2018] спровеле су истраживање испитујући ставове запослених у образовно-васпитним установама – учитеље, дефектологе, стручне сараднике и друге едукаторе – који раде са децом са сметњама у развоју. Већина испитаника (51,6%) верује да инклузивно образовање у Србији није успешно. Наставници у Србији верују да би занемарили остатак одељења уколико би у њему било дете са сметњама у развоју и сумњају у академски успех инклузивног одељења [Шћепановић и Калинић 2018].

Један од фактора који је у великом броју досадашњих истраживања повезиван са ставовима према инклузивном образовању јесте перцепција самоефикасности наставника, тј. поверење у сопствене вештине које имају адекватну примену у раду са децом са сметњама у развоју. Утврђено је да виша самоефикасност указује на позитивније ставове [Ahsan et al. 2012; Bosse et al. 2017; Hecht et al. 2016]. Они наставници који су испољили позитивније ставове, сматрали су себе способнијим и обученијим за рад са децом са сметњама у развоју [Avramidis et al. 2000; McFarlane et al. 2013]. Насупрот томе, они наставници који се осећају неспремним и страхују од рада са ученицима са сметњама у развоју испољавају негативније ставове према инклузивном образовању.

Осим општих ставова према инклузији, истраживачи проучавају и факторе који имају утицај на ставове наставника: ниво образовања на коме предају, пол, старост, радно искуство, обуку за рад у инклузивном окружењу, као и врсту и ниво ометености ученика.

У фокусу истраживања у последњих десетак година и даље су ставови наставника о инклузивном образовању и деци са сметњама у развоју. Хронолошки посматрано, нека истраживања о ставовима наставника у великој мери указују на промену ставова. Резултати показују да осећај компетентности и ефикасности игра велику улогу у промени ставова и спремности за рад са децом са сметњама у развоју. Начин и степен ентузијазма с којим наставници улазе у сам процес у великој мери зависи од ставова и подршке образовног система у нашој земљи. Негативни ставови утичу како на припрему наставника за реализацију инклузивног програма, тако и на сам квалитет рада са дететом са сметњама у развоју.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овог истраживања је да се утврде ставови просветних радника (наставника разредне наставе и наставника предметне наставе) према инклузивном образовању, као и могући утицај варијабли у вези са наставницима (пол, старост, радно искуство, обука за рад у инклузивном окружењу, степен самоефикасности) на ове ставове. Укупан број испитаника обухваћен овим истраживањем је 70 а највећи број испитаника има преко 51 годину. Према дужини радног стажа испитаници су распоређени у четири групе. Најбројнији су испитаници који имају радни стаж дужи од 21 годину. Према типу наставе испитаници су подељени у две групе. Далеко многобројнија је група наставника разредне наставе (учитеља) у односу на групу наставника предметне наставе (Табела 1). Истраживање је спроведено у пет основних школа, а након добијене информације о истраживању, испитаници су дали писмену сагласност за учешће.

Табела 1. Тип наставника у односу на врсту наставе

	Фреквенција	Проценти
Наставник разредне наставе	50	71,4
Наставник предметне наставе	20	28,6
УКУПНО	70	100

Упитником општих демографских података прикупљене су информације које се односе на пол, старост, године радног стажа, као и године искуства у раду са децом са сметњама у развоју. Као техника прикупљања података коришћен је затворен упитник.

Као инструмент за процену ставова наставника о инклузивном образовању коришћен је Упитник ставова о инклузији-СИНКЛ 2.0 [Суботић и Анђић 2016] састоји из 4 супскеале и 19 тврдњи. Супскеале су:

- 1) Морални императив инклузије (МИМ) – шест (6) тврдњи;
- 2) Проблеми у инклузивној настави (ПИН) – шест (6) тврдњи;
- 3) Парцијална инклузија (ПИ) – четири (4) тврдње;
- 4) Стручна подршка (СП) – три (3) тврдње.

Тврдње се односе на ставове и искуства о инклузији. Задатак испитаника био је да наведу у којој мери се слажу са сваком од наведених тврдњи. Позитивнији ставови према инклузији подразумевају више скорове на супскалама МИИ и СИ, а ниже на ПИ и ПИН супскалама.

Поред овог упитника коришћен је и упитник „Скала ефикасности наставника” [Tschannen-Moran and Hoy 2001] за процену степена самоефикасности наставника који је за потребе истраживања преведен на српски језик. Упитник „Скала ефикасности наставника” састоји се из три супске и 24 тврдње. Супске су:

- 1) Ефикасност ангажовања ученика (8);
- 2) Ефикасност у инструктивним стратегијама (8);
- 3) Ефикасност у управљању разредом (8).

Задатак испитаника био је да изнесу своје мишљење о свакој тврдњи заокружујући скалу Ликертовог типа са 9 степена поред сваке од тврдњи. 1–2 = ништа; 3–4 = веома мало; 5–6 = неки утицај; 7–8 = поприлично; 9 = много. Већа оцена и виши скорови говоре у прилог веће перцепције самоефикасности. Статистичка обрада и анализа резултата одрађена је у статистичком пакету SPSS¹.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Анализа прикупљених података помогла је у формирању тренутне слике инклузивног образовања кроз преглед ставова и самоефикасности наставника према раду са децом са сметњама у развоју. На све четири супске упитника ставови наставника према инклузивном образовању деце са сметњама у развоју били су благо позитивни, као и самоефикасност у раду са децом са сметњама, што је у складу са неким истраживањима која су рађена у нашој земљи [Ђевић 2009], као и у иностранству [Avramidis et al. 2000; Hodkinson 2006]. Резултати овог истраживања показују да наставници најпозитивније ставове испољавају када је у питању *парцијална инклузија*, односно укључивање деце са сметњама у развоју у редован систем образовања онда када су у могућности да прате и разумеју наставу. Према Лалванијевој, овакви резултати указују да наставници испољавају спремност за рад са ученицима са лакшим развојним сметњама, док истовремено сматрају да образовање ученика са тешким интелектуалним и вишеструким оштећењима и аутизмом није могуће у редовним школама [Lalvani 2012]. Такође, позитивнији су ставови у вези са стручном подршком коју добијају од школе, стручних сарадника и колега. И у резултатима неких страних истраживања може се видети да наставници имају негативне ставове према инклузивном образовању [Thaver et al. 2014; Boer et al. 2011; Alghazo et al. 2003]. У Табели 2 могу се видети општи ставови наставника према инклузивном образовању и њихова оцена самоефикасности за рад са децом са сметњама у развоју. На основу ових података може се закључити да наставници испољавају

¹ Statistical Package for the Social Sciences

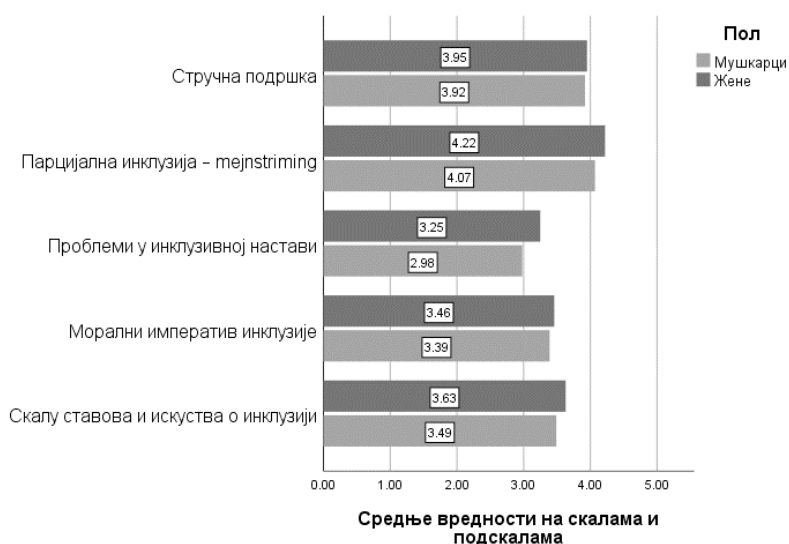
најпозитивније ставове на супскали Парцијална инклузија ($AC = 4,18$), а када је у питању процена самоефикасности најзадовољнији су са својом ефикасношћу у наставним стратегијама ($AC = 4,00$).

Табела 2. Вредности скале за процену ставова и скале за процену самоефикасности

	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Минимум	Максимум
Ставови и искуства	3,59	0,44	2,37	4,84
Морални императив инклузије	3,44	0,69	1,67	5,00
Проблеми у инклузивној настави	3,17	0,86	1,33	4,83
Парцијална инклузија	4,18	0,67	2,25	5,00
Стручна подршка	3,94	0,90	1,00	5,00
Самоефикасност	3,87	0,58	1,67	5,00
Ефикасност у ангажовању ученика	3,72	0,59	1,88	5,00
Ефикасност у наставним стратегијама	4,00	0,59	1,38	5,00
Ефикасност у управљању учионицом	3,90	0,65	1,75	5,00

За испитивање разлике у ставовима у односу на године живота коришћена је једнофакторска анализа варијансе (ANOVA). Ниво значајности ANOVA теста био је већи од граничног нивоа значајности ($p > 0,05$) за скалу Искуства о инклузији, као и за њене подскеле. Резултати нису показали статистички значајну разлику у ставовима у односу на старосну доб испитаника, иако наставници у групама од 20–30 година и 31–40 година испољавају негативније ставове на супскали Парцијална инклузија. Непостојање разлике у ставовима можемо објаснити чињеницом да највећи број испитаника који су учествовали у истраживању припада старосној групи преко 40 година и самим тим доминирају ставови старијих наставника. Добијени резултати нису у складу са резултатим неких других истраживања који су показали да постоји повезаност између старости и ставова и то тако да старији наставници имају позитивније ставове према инклузији [Karić et al. 2014; Vujačić 2003]. Међутим, пронађени су и резултати у домаћем истраживању који су показали да млађи наставници и то наставници између 20 и 30 година старости имају позитивније ставове према инклузији [Ugrai 2018].

Даљим истраживањем испитивано је да ли постоји значајна разлика у ставовима и искуству о инклузивном образовању према деци са сметњама у развоју у односу на пол испитаника. За испитивање разлике у ставовима у односу на године живота коришћен је t тест независних узорака. Ниво значајности t теста је већи од граничног нивоа значајности ($p < 0,05$) за скалу Искуства о инклузији, као и за њене подскеле, а резултати су приказани Графиком 1.



Графикон 1. Разлике у ставовима и искуству о инклузивном образовању према деци са сметњама у односу на пол испитаника

Резултати су показали да пол не утиче на ставове и да не постоје статистички значајне разлике у ставовима према инклузији између жена и мушкараца. Ово се може делимично објаснити чињеницом да највећи број испитаника чине особе женског пола ($N = 51$), док је број особа мушког пола ($N = 19$). На непостојање полних разлика у ставовима према инклузивном образовању указују и неке друге студије [Ђевић 2009; Galović i sar. 2014]. Међутим, постоје и студије које су показале да жене имају позитивније ставове према инклузији деце са сметњама у развоју [Avramidis et al. 2000; Ahsan et al. 2012; Ugrai 2018]. Истраживачи ово такође објашњавају чињеницом да су испитаници већинским делом женског пола. У истраживању Галовићеве и сарадника [2014] показало се да мушкарци испољавају позитивније ставове од жена само у делу који се односи на управљање учионицом, што је у складу са истраживањем Батсиу и сараданика чији резултати показују да мушкарци имају позитивније ставове од жена зато што испољавају већи степен самопоуздања [Batsiou et al. 2006].

Полазећи од мишљења да број година радног стажа наставника прави разлику у ставовима према инклузивном образовању и деци са сметњама у развоју, наставници су груписани у четири групе; прва група до 5 година радног стажа, друга група 6–10 година радног стажа, трећа група 11–20 година и четврта преко 21 године радног стажа. За испитивање разлике у ставовима у односу на радни стаж коришћена је једнофакторска анализа варијансе (ANOVA²).

² Analysis of variance

Табела 3. Испитивање разлика у ставовима и искуству о инклузивном образовању према деци са сметњама у односу на радни стаж испитаника

	0–5 г. (N=10)	6–10 г. (N=5)	11–20 г. (N=17)	>21 г. (N=29)	F	p
Средња вредност						
Укупна скала ставова и искуства о инклузији	3,37±0,49	3,71±0,30	3,51±0,53	3,67±0,37	1,632	0,19
Морални императив инклузије	3,35±0,83	3,53±0,46	3,42±0,91	3,47±0,58	0,112	0,95
Проблеми у инклузивној настави	2,53±0,81	3,33±0,62	3,07±1,05	3,37±0,74	2,838	0,04
Парцијална инклузија – <i>мејнстриминг</i>	3,77±0,96	4,30±0,64	3,95±0,62	4,37±0,55	3,168	0,03
Стручна подршка	4,56±0,44	4,06±0,36	3,98±1,01	3,75±0,94	2,283	0,09

Ниво значајности ANOVA теста је већи од граничног нивоа значајности ($p > 0,05$) за скалу искуства о инклузији, као и за подскеле морални императив инклузије и стручна подршка на основу чега се закључује да не постоје статистички значајне разлике у наведеним скалама и подскалама у односу на радни стаж испитаника (Табела 3). Анализе података показују да разлике у дужини радног стажа не утичу на ставове наставника у великој мери, односно да између група наставника са различитом дужином радног стажа не постоје статистички значајне разлике. Могуће објашњење оваког резултата може бити то да највећи број испитаника у овом истраживању има радни стаж дужи од 21 годину. Добијени резултати подударају се са резултатима које су добили Ђорђевић и Ђорђевић [2014]. Они су у оквиру свог истраживања који је обухватио 57 наставника основних школа добили резултат у којим су закључили да не постоје разлике у ставовима у односу на године радног стажа. Исто је потврдило и истраживање Галовићеве и сарадника [2014]. У једном истраживању резултати исказују да наставници са дужим радним стажом у мањој мери прихватају концепт инклузивног образовања и испољавају негативније ставове, што се објашњава променама у раду које долазе увођењем инклузије и већим ангажовањем наставника [Ugrai 2018]. Једино што се може видети из резултата овог истраживања је да на супскали Проблеми у инклузивној настави постоје статистички значајне разлике између групе испитаника са радним стажом 0–5 година који испољавају негативније ставове и групе испитаника са радним стажом преко 21 годину, који испољавају благо позитивне ставове. Један од могућих разлога за овакве резултате је да наставници са дужим радним стажом имају више наставничког искуства и више професионалног знања за рад са децом са сметњама у развоју.

Истраживањем је испитивано да ли постоји повезаност између социодемографских карактеристика испитаника (године живота, пол, радни стаж, тип наставника и искуство у раду са децом која имају сметње) и степеном самоефикасности наставника за рад у инклузивном окружењу.

За испитивање наведене повезаности употребљена је корелациона анализа. Посматрањем Табеле 4 закључује се да не постоји статистички значајна корелација између социодемографских карактеристика испитаника и степеном самоефикасности наставника. Јачина везе се процењивала на основу корелационог коефицијента који је мањи од 0,2 за све варијабле и повезаност посматраних варијабли је мала. Смер коефицијента корелације је претежно негативан што значи да са порастом једне варијабле друга опада и обрнуто.

Табела 4. Повезаност социодемографских карактеристика са степеном самоефикасности наставника

Варијабла	Укупна самоефикасност	Ефикасност у ангажовању ученика	Ефикасност у наставним стратегијама	Ефикасност у управљању учионицом
Године живота	-0,132	-0,153	-0,078	-0,142
Пол	-0,004	-0,046	-0,077	-0,039
Радни стаж	-0,089	-0,082	-0,071	-0,097
Тип наставника	-0,095	-0,053	-0,178	-0,042
Искуство у раду са децом	-0,006	0,019	0,003	-0,035

* Статистичка значајност на нивоу од 0,05

Иако су наставници на свим скалама релативно високо оценили своју самоефикасност у погледу вештина потребних за инклузивно образовање, на основу добијених резултата може се закључити да не постоји значајна корелација између ставова наставника према инклузивном образовању и њихове процене самоефикасности ($r = 0,007$; $p = 0,956$). Друга бројна истраживања показују да са порастом самоефикасности долази до стварања позитивнијих ставова према инклузивном образовању [Avramidis et al. 2000; McFarlane and Wolfson 2013], док наставници који испољавају нижи ниво самоефикасности такође испољавају и негативније ставове према инклузивном образовању деце са сметњама у развоју [Agbenyega 2007; Yada 2019]. Иако домаћи аутори истичу велики значај вере у своје способности за рад са децом са сметњама у развоју, они нису укључивали ову варијаблу у своја истраживања [Karić i sar. 2014; Galović i sar. 2014].

Отвара се питање да ли су наставници били склони давању социјално пожељних одговора, посебно зато што су попуњене упитнике предавали стручним сарадницима школа.

У даљим истраживањима било би важно испитати према којим сметњама у развоју наставници испољавају позитивније ставове и да ли квалитет и тип обуке који су наставници прошли утиче на њихово формирање ставова о инклузивном образовању и спремности за рад у инклузивним условима.

ЗАКЉУЧАК

За успешну реализацију инклузивног образовања важно је да наставници имају позитивне ставове према инклузивном образовању и да се осећају спремним за рада са децом са сметњама у развоју. Ставови наставника су веома бити за прихватање ученика са сметњама у развоју као и за сам квалитет инклузије.

На основу добијених резултата може се закључити да су ставови наставника према инклузивном образовању благо позитивни. Иако је главни циљ спроведеног истраживања био да се утврде фактори који утичу на формирање ставова и на који начин они утичу, ипак нисмо добили потврду наших претпоставки. Једина разлика у ставовима испољила се на супскали Проблеми у инклузивној настави и то на начин да испитаници са радним стажом 0–5 година испољавају негативније ставове према инклузији, док испитаници са радним стажом преко 21 године испољавају благо позитивне ставове. Наиме, како су резултати показали да су ставови наставника независни у односу на социодемографске податке као и процене сопствене ефикасности за рад са децом са сметњама у развоју, све претпоставке су одбачене. Непостојање везе наведених фактора са ставовима наставника могу се објаснити и чињеницом да је наш образовни систем релативно скоро започео трансформацију ка инклузивном образовању, укључујући и иницијално образовање наставника.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђевић, Рајка (2009). Спремност наставника основне школе да прихвате ученике са тешкоћама у развоју. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 41(2): 367–382.
- Ђорђевић, Србољуб; Луција Ђорђевић (2014). Теорија и пракса инклузивног образовања. *Годишњак Училишској факултету у Врању*, (5): 115–125.
- Степановић, Саша; Вања Ненадић (2022). Злостављање и занемаривање деце са сметњама у развоју на подручју града Зрењанина. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 184: 619–634. [<https://doi.org/10.2298/zmsdn2284619s>]
- Agbenyega, Joseph (2007). Examining teachers' concerns and attitudes to inclusive education in Ghana. *International Journal of Whole Schooling*, 3(1): 41–56.
- Ahsan, Tariq; Umesh Sharma; Joanne Deppeler (2012). Exploring pre-service teachers' perceived teaching efficacy, attitudes and concerns about inclusive education in Bangladesh. *International Journal of Whole Schooling*, 8(2): 1–20.
- Alghazo, Ead; Hamzeh Dodeen; Ibrahim Algaryouti (2003). Attitudes of pre-service teachers towards persons with disabilities: predictions for the success of inclusion. *College Student Journal*, 37(4): 515–522.
- Avramidis, Elias; Phil Bayliss; Robert Burden (2000). Student teachers' attitudes towards the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school. *Teaching and Teacher Education*, 16(3): 277–293.
- Batsiou, Sophia; Evangelos Bebetos and Peter Panteli; Panagiotis Antoniou (2006). Attitudes and intention of Greek and Cypriot primary education teachers towards teaching pupils with special educational needs in mainstream schools. *International Journal of Inclusive Education*, 12: 201–219.

- Das, Ayau; Nisha Bhatnagar (2014). Regular school teachers' concerns and perceived barriers to implement inclusive education in New Delhi, India. *International Journal of Instruction*, 7(2): 89–102.
- De Boer, Anke; Sip Jan Pijl and Alexander Minnaert (2011). Regular primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education: a review of literature. *International Journal of Inclusive Education*, 15(3): 331–353.
- Bosse, Stefanie; Christian Jäntsch, Thorsten Henke, Jennifer Lambrecht, Helvi Koch, Nadine Spörer (2017). Das Zusammenspiel der Offenheit für Innovationen, der Einstellungen zum inklusiven Lernen und der Selbstwirksamkeit von Lehrkräften [The relationship of teachers' openness to innovate, their attitudes towards inclusive education and self-efficacy]. *Zeitschrift für Bildungsforschung*, 7(2): 131–146.
- Galović, Dragana; Branislav Brojčin, Nenad Glumbić (2014). The attitudes of teachers towards inclusive education in Vojvodina. *International Journal of Inclusive Education*, 18(12): 1262–1282.
- Hecht, Petra; Claudia Niedermair, Ewald Feyerer (2016). Einstellungen und Inklusionsbezogene Selbstwirksamkeitsüberzeugungen von Lehramtsstudierenden und Lehrpersonen im Berufseinstieg [Teachers' efficacy of student teachers and novice teachers to implement inclusive practices as a question of research methods]. *Empirische Sonderpädagogik*, 8(1): 86–102.
- Hodkinson, Alan (2006). Conceptions and misconceptions of inclusive education one year on: A critical analysis of newly qualified teachers' knowledge and understanding of inclusion. *Research in Education*, 76(1): 43–55.
- Karić, Tijana; Vladimir Mihić, Maja Korda (2015). Stavovi profesora razredne nastave o inkluzivnom obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju. *Primenjena psihologija*, 7(4): 531–548.
- Lalvani, Priya (2012). Privilege, compromise, or social justice: teacher's conceptualizations of inclusive education. *Disability & Society*, 28(1): 14–27.
- Matić, Ivana; Renata Škrbić, Staša Ivezić, Jelena Vručinić (2022). Individualni obrazovni plan – izazovi realizacije. *Pedagoška stvarnost*, 67(2): 186–201. <https://doi.org/10.19090/ps.2021.2.186-201>
- McFarlane, Kate; Lisa Wolfson (2013). Teacher attitudes and behavior toward the inclusion of children with social, emotional and behavioral difficulties in mainstream schools: an application of the theory of planned behavior. *Teaching and Teacher Education*, 29(1): 46–52.
- Polat, Filiz (2011). Inclusion in education: A step towards social justice. *International Journal of Educational Development*, 31(1): 50–58.
- Romstein, Ksenija; Ana Sekulić-Majurec (2015). Obrnuta inkluzija – pedagoške vrijednosti i potencijali. *Pedagoška istraživanja*, 12(1–2): 41–52.
- Rouse, Martyn (2007). Enhancing effective inclusive practice: Knowing, doing and believing. *Kairaranga*, 7: 8–13.
- Subotić, Siniša; Branko Anđić (2016). *Priručnik za upitnik stavova o inkluziji – SINKL 2.0*. Banjaluka, BiH: NVO „Persona”.
- Šćepanović, Marinela; Tamara Kalinić (2018). Legislative conditions and teachers' competencies for work with gifted students in Serbia. In: L. Marinković, M. Šćepanović (ed.), *Giftedness, Education and Development: International thematic collection of papers; Darovitost, obrazovanje i razvoj: tematski zbornik radova međunarodnog značaja*, Novi Sad: Mensa Srbije, 35–47.
- Thaver, Tim; Loana Lim, Anna Liao (2014). Teacher variables as predictors of Singaporean pre-service teachers' attitudes toward inclusive education. *European Journal of Social Sciences Studies*, 1(1): 1–8.
- Tschannen-Moran, Megan; Anita Hoy (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17(7): 783–805.
- Ugrai, Kristina (2018). *Examining teacher's attitudes towards inclusive education* [magistarski rad]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Vujačić, Marija (2003). *Uključivanje djece sa smetnjama u razvoju u redovne grupe vrtića: mogućnosti i efekti* [neobjavljen magistarski rad]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

- Wah, Lee Lay (2010). Different strategies for embracing inclusive education: A snap shot of individual cases from three countries. *International Journal of Special Education*, 25(3): 98–99.
- Yada, Akie; Asko Tolvanen, Olli Malinen, Kyoko Imai-Matsumura, Hiroshi Shimada, Rihei Koike, Hannu Savolainen (2019). Teachers' self-efficacy and the sources of efficacy: A Cross-cultural investigation in Japan and Finland. *Teaching and Teacher Education*, 81: 13–24.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS INCLUSIVE EDUCATION AND THE LEVEL OF SELF-EFFICIENCY

by

RENATA ŠKRBIĆ
University of Novi Sad
Faculty of Medicine
Hajduk Veljkova 3, Novi Sad, Serbia
renata.skrbic@mf.uns.ac.rs

MILJANA JOVANOVSKA
School of Primary and Secondary education
"Vule Antić", Vranje, Serbia
tasicmiljana1@gmail.com

IVANA MATIĆ
University of Novi Sad
Faculty of Medicine
Hajduk Veljkova 3, Novi Sad, Serbia
ivana.matic@mf.uns.ac.rs

SUMMARY: At the primary school age, the education of children with disabilities largely depends on the teachers who are often mentioned as one of the key factors. The sense of inadequacy and negative attitudes are present in many cases, and they are often disruptive factors in the success of these children's education. This research aims to determine the attitudes of teachers towards inclusive education and to determine if there is a connection between attitudes and teachers' self-efficacy level. The research involved 70 teachers who filled out the Questionnaire of educators' attitudes about inclusion – SINKL 2.0 and Teachers' Sense of Efficacy Scale. The average value of the results was 3.59 out of a maximum of 5, and it is concluded that teachers' attitudes are slightly positive. Teachers express the most positive attitudes on the Partial Inclusion subscale ($M = 4.18$), and when it comes to self-efficacy assessment, they are most satisfied with their efficacy in teaching strategies ($M = 4.00$). Teachers rated their self-efficacy as relatively high, but there was no correlation between teachers' attitudes and their self-efficacy level. The results of this research have contributed to understanding the concept of education for children with disabilities in Serbia.

KEYWORDS: Inclusion, Mainstreaming, School Teachers, Inclusive Education

ВОЈНА КАРИЈЕРА СРПСКОГ ФИЛОЗОФА УРОША МИЛАНКОВИЋА

АЛЕКСАНДАР С. ИЛИНЧИЋ

Српско културно друштво „Просвјета”

Издавачко предузеће „Просвјета” д.о.о.

Драгутина Голика 32, Загреб, Република Хрватска

aleksandar.ilincic88@gmail.com

САЖЕТАК: Урош Миланковић остао је превасходно упамћен по доприносу који је остварио у развоју филозофије код Срба. Иако је утврђено да је, пре него што се посветио научно-филозофском раду, имао десетогодишњу каријеру у аустријској војсци, о том добу, смешеном између 1825. и 1835. године, зна се сразмерно мало. Чланак је тематски усмерен на поменути период Миланковићевог живота са намером да истражи и употпуни знање о њему. Преиспитивањем од раније познатих информација, али првенствено предочавањем и вредновањем до сада непознатих података из службених годишњака аустријске војске, анализирана је Миланковићева судбина и извучени закључци о приликама које су током војне службе у различитим местима Аустријског царства утицале на његово укупно стваралаштво.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Урош Миланковић, аудитор, аустријска војска, Ђенђеш, Карлобаг, Нова Градишка

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Унутар српске културе име Уроша Миланковића (Даљ, 23. децембар 1800 – Беч, 28. фебруар 1849) није сасвим непознато, најпре захваљујући историчарима филозофије, будући да се Миланковић истицао у свим значајним прегледима развоја домаће филозофске мисли,¹ а помиње се и

¹ Од познатијих хрестоматија националне филозофије, Драган Јеремић је Урошу Миланковићу посветио један поднаслов у свом прегледу [Јеремић 1966: 27–31], Андрија Стојковић га истиче као једну од централних фигура српске филозофије средине 19. века у *Развијку филозофије у Срба 1804–1944*. [Стојковић 1972: 85–95], док у модерној *Историји*

у осталим областима – било у оквиру других филозофских дисциплина, било оних радова који могу да се сврстају у области историје српског језика, историје економије или опште историје.² Из тога би се дало назрети да је биографија овог ствараоца детаљно позната, међутим, то ни изблиза није случај. Обично се у радовима у којима се разматрао Миланковићев допринос, односно вредност познатих Миланковићевих филозофских књига и чланака,³ биографска компонента придавала као пратећа па су подаци о његовом животу били претежно понављајући и штурни. Ако се већ његова дела узимају као референце у историјату низа научних дисциплина, било би основано за очекивати да се и његова биографија исцрпније упозна. Напоследку, писана дела одраз су духа онога ко их је створио и да би се у целости разумевала ваља боље разумевати и судбину њиховог аутора.

Иза скромних редака до сад исписаних о животу овога филозофа и то махом из пера историчара филозофије или историчара српског језика, крију се „препаковане” информације од првих интересената за лик и дело Уроша Миланковића. Међу њима се издваја Милутин Миланковић, његов блиски и много знаменитији рођак. Он је, заједно са својим братом Богданом, имао прилику да са Урошевим рођеним братом Димитријем има непосредну комуникацију о његовом стваралаштву и животу, и те информације сачувао је кроз аутобиографско дело у коме једно поглавље баш носи наслов „Урош Миланковић” [Миланковић 1979: 18–28].⁴ Пре него што је ова књига изашла у јавност, део податка које су знали Миланковићи појављивао се у другим радовима што је првенствено резултат тога што је Милутин Миланковић имао жељу да се неко стручан посвети рођаковој биографији па је своја сазнања о њему препричавао и на тај начин усмеравао потенцијалне истраживаче. Прво је привукао пажњу професора Милана Шевића који је записао понешто о животу Уроша Миланковића и сачувао његова поједина писма и списе,⁵ а касније је то учинио преко

српске филозофије Слободана Жуњића Миланковић такође добија заслужени простор [Жуњић 2014: 131–135].

² Као репрезентативнији радови могу се навести чланак Миодрага Поповића из 1956. године „Урош Миланковић, име неправично заборављено”, закључци из студије Драгише Живковића *Почеци српске књижевне кријишке* из 1957. године или чланак Илије Мамузића из 1982. „Урош Миланковић, наш мислилац”.

³ Кључно Миланковићево дело је *Орџанизам свемира и сисџем свеукујној живоџија или џоларни сисџем џелесне и духовне џрипоге* (*Organismus des Weltalls und System das gesamten Lebens oder Polarsystem der physischen und geistigen Natur*). Дело је објављено 1845. године на немачком језику и из њега су изведени важни списи на српском језику: *Просвеџа човека и образовање јесџесџива* и *Наџе време* објављени 1847. године, док се у низу чланака важношћу издваја „Језик србски: и његово садашње колебање (од куџ, кроз што, зашто, и куџа?): закљученије”, објављен у 31. броју *Срџској народној лисџа* 1846. године.

⁴ Иако је трећи део аутобиографије Милутина Миланковића *Усџомене, доживџваји и сазнања* (из ове перспективе најзанимљивији јер доноси податке о Урошу Миланковићу) поднесен заједно с преостала два тома Српској академији наука на штампање још 18. априла 1950. године и по логици ствари требало је да буде први објављен, с обзиром на то да се реферише на најранију етапу научниковог живота, публикавање је ишло обрнутим редом те је тек 1979. године дочекао штампано издање.

⁵ Професор Милан Шевић је у годинама после Првог светског рата имао неколико сусрета с фамилијом Миланковића те је у тим приликама марљиво бележио податке о Урошу

исте везе и Милош Радојчић [Радојчић 2009: 447–462].⁶ Из тога је јасно да је, укључујући два малочас наведена посредна извора, темељно знање о животу Уроша Миланковића стечено и раширено захваљујући Милутину Миланковићу. Сви остали доносили су релативно мало свежих информација, а и сва сакупљена сазнања на једном месту представљају само врх брега који чини биографију која је богата и широка и која самим тим не може да буде укључена у габарите мањег чланка. У овом раду приказан је један до сада непознати део који може да послужи као узорак за доношење комплекснијих закључака што надилазе оквире једног животописа. Микро-историјски приступ оваквој биографији може да ослика психолошки профил истраживане личности или њен друштвени положај, из чега, опет, може да се сагледа не само социјална позиција Уроша Миланковића као појединца, већ и заједнице којој је припадао. Понајбоље се дух времена може назрети управо у реконструкцији Миланковићеве судбине између 1825. и 1835. године, у периоду у којем је служио као војник Аустријског царства.

На то раздобље реферисали су се и горе поменути биографи, али тек се неколико реченица – да је познато како је Миланковић након школовања у Бечу и стицања оспособљености за рад у војсци био у Новој Градишки, да је потом службовао у Ђенђешу одакле се јавио с неколико писама и да је на концу због сукоба с надређеним официром морао 1835. да оде у превремену пензију, те је по свему судећи из Ђенђеша прешао у Трст где је живео неко време пре него што се преселио у Беч. У раду су се наведени судови користили као почетни трагови које је тек требало доказати чињеницама. За потврђивање или оповргавање ових трагова служили су разноврсни подаци који су потицали из времена Миланковићевог живота па су тако сагледавани познати Миланковићеве записи из периода 1825–1835. (неколико писама и објављене песме), затим претплате на савремене књиге, али се примарно анализа ослонила на истраживање годишњег алманаха војске у којој је службовао. *Војни шемајнизам Аустријског царства (Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes)*⁷ био је најпрецизнији регистар у којем се може пратити професионални пут било ког официра ове војске и подаци из њега већином су потврдили претпоставке о Миланковићевом кретању, али и донели неколико непознатих информација које су омогућиле доношење нових закључака о Миланковићевом животу.

С обзиром да је тешко било коју биографску епизоду предочити у фрагменту, у наставку се даје најпре преглед Миланковићевог животног пута уочи војног ангажовања, исто као што ће се и расплету његове каријере након 1835. године посветити неколико редака, а све са циљем бољег разумевања његове позиције у аустријској војсци.

Миланковићу, између осталог сачувао је сопственим преписивањем поезију и лична писма, о чему сведочи у дневничким записима [Шевић 2014: 284].

⁶ Радојчић је чланке о Урошу Миланковићу објављивао током 1933. године у магазину *Уознај себе: часопис за антропософију и уметности* и то у неколико бројева (7–10, 12). Исти су, под насловом „Философија Уроша Миланковића”, обједињени и штампани у зборнику САНУ *Сиваралачићво Милутина Миланковића* из 2009. године.

⁷ У наставку означаван скраћеницом MSÖK.

БИОГРАФСKE НАПОМЕНЕ

Урош Миланковић рођен је 23. децембра 1800. године у Даљу, у познатој фамилији Миланковића која га је усмерила да се упути на школе како је то учинио и његов отац Теодор (Тодор), први високошколовани члан породице и каснији управник даљског патријаршијског добра. Биографи Уроша Миланковића наводе да је основно образовање стекао у родном месту, нижу гимназију завршио у оближњем Осијеку, а вишу на престижном сегединском Лицеју. Претпоставља се да се у Шарошпатак запутио да изучи мађарске правне науке, да би напослетку образовни пут окрунио у Бечу, граду у коме је провео већи део живота и где је наконцумро 28. фебруара 1849. године.

Бечка фаза школовања била је најважнија и за Миланковићев каснији војни позив. У град је пристигао око 1822. када је уписао студије аустријских правних наука на Бечком универзитету. Први неупитан доказ његовог боравка у престоници државе на школовању налази се у 1823. години, када се појавио као бечки претплатник књиге Георгија Магарашевића *Историја најважнијих политичких европских прикљученија*, потписан као „кандидат аудиторски” [Магарашевић 1823: 323]. Као ни у ранијим етапама Миланковићевог образовног пута не постоје документи – непосредна Миланковићева уписница или диплома, који сведоче о току школовања, али имајући у виду биографске изворе и потврду с претплатничке листе он је на Бечком универзитету слушао колегијуме и наконцуму успешно положио све испите, након чега је одрађивао својеврстан приправнички стаж на Војно-апелационом суду у Бечу. Најзад, положивши посебан судско-административни државни испит у главном граду, Миланковић је постао војно-судски чиновник (аудитор) у царској војсци и могао је да буде размештен у неку од јединица на терену. Претпоставка је да Миланковић све услове за заснивање радног односа у армији испунио током 1825. године, најкасније у првој половини 1826, јер се већ од те године може пронаћи у шематизму војних јединица аустријске војске као активни и пуноправни члан.

ВОЈНА КАРИЈЕРА

VIII пук

Прва забелешка у годишњацима аустријске војске у којој се Урош Миланковић помиње датирана је, дакле, у 1826. годину, где се у попису имена војника проналази следећи податак: “Millankovich, Urosius, GIR. 8. (Stab.)”⁸, а кад се према упутству отуд име пронађе у детаљном распореду јединица види се да је реч о: “Auditor. Millankovich, 8. Slavoniscies Mil. Gränz – IR. Stab: Neu-Gradisca” [MSÖK 1826: 236, 581]. Иста се одредница појављује и у алманаху за 1827. годину [MSÖK 1827: 601]. Преведено речено, Миланковић је постао аудитор при штабу VIII војно-крајишког пука стационираног у Новој Градишки и у те две године не именује се као

⁸ GIR (Grenz Infanterie Regiment) – крајишки пешачки пук (регимента).

оберлајтнант, како је то Милутин Миланковић навео у својим записима [Миланковић 1979: 18]. Осим података из војних извора о Миланковићевом боравку у Новој Градишци може се осведочити и преко писма послатог из овог града родитељима од 5. марта 1827. године. Тада је саставио допис адресиран на родитељски дом у Даљ, у коме се потписао само као „покорнијеиши син Урош Миланковић” (без официрског звања) те указао да је упућен у нешто лошије очево здравље, уз наду да је сада боље и да поздравља мајку, а да преко лета планира за Даљ [Орсић 2020: 294].⁹ Нешто раније се, такође током 1826. године, појавио у звању аудитора као претплатник из Нове Градишке на књигу Вука Караџића *Serbische Hochzeitslieder* [Karadgich 1826: 89].

Узимајући све податке у разматрање, Миланковић је у VIII крајишком пуку провео око две, најдуже две и по године. Зашто је, у касно лето 1827, добио прекоманду за Ђенђеш није образложено, иако су ротације такве врсте биле сасвим уобичајене тако да ни Миланковићев ангажман у Новој Градишци није био трајније зацртан, па је могуће да је то било само прво радно место за „каљење заната”. Колико је при томе успео да се снађе у овој средини и какав је утисак она оставила на њега није познато из информација којима се располаже. Нова Градишка је у датом времену била насеље од неколико хиљада душа, у коме је српска популација чинила изражен удео становништва тако да се Миланковић није осећао као у туђој средини. Осим тога, живот у овој славонско-крајишкој варошици био је у великој мери одређен боравком официра и војника у њој тако да је и са те стране могао брзо да се одомаћи. Током 18. века стационирање бројне војске је у место привлачило све већи број занатлија и трговаца око којих се развио грађански слој становништва и могуће је да је Миланковић комуницирао с неким од њихових представника, будући да је друштвени активизам српске заједнице у граду био доста изражен, како у верској сфери јер се управо средином двадесетих година 19. века вршила обнова старе православне цркве Свете Тројице која је била у самом градском језгру, тако и у смислу културног живота јер је код наручивања популарних српских књига новоградишка популација претплатника увек била приметна. С друге стране, не нарочито узбудљив војно-чиновнички посао за Миланковића који је дошао из града који је био један од европских културних центара, сигурно није могао да надомести живот на граници. Но, сеоба за послом која га је довела у овај простор, релативно брзо га је одвела на сасвим други крај државе, у северну Угарску.

XII пук

Миланковић се, наиме, од 1828, може наћи у алманасима забележен као “Auditor. Millankovich, Urosius, Hus. R. 12 (Stab.)” [MSÖK 1828: 319, 500]. Тек 1829. додат му је префикс “Obrtl.” [MSÖK 1829: 319, 603], а 1830. пот-

⁹ Писма која је Миланковић слао из војске сачувао је Милан Шевић, а у раду Срђана Орсића „Писма Уроша Миланковића из рукописне заоставштине Милана Шевића” она су објављена и анализирана.

писан је, уместо са суфиксом презимена “-ch”, по први пут у војним записима са “-ts” као Millankovits [MSÖK 1830: 319, 603], што ће се касније понављати [MSÖK 1831: 319, 603]. Осим тога, у писмима послатим у Даљ потписивао се као “Oberltt und Auditor aus lübe. KK. Palatinal 12te Hussaren Regimenth” [Орсић 2020: 294] – односно, „потпуковник и војни судија уваженог Царског и Краљевског угарско-намесничког XII лако-коњичког пука”. Прецизније речено, Миланковић се из VIII преселио у XII пук, из рода крајишке пешадије у хусаре, из Нове Градишке у Ђенђеш и, по свему судећи, у том периоду заслужио чин оберлајтнанта (потпуковника). Сам XII пук се, од 1824. до 1833. године, када је пресељен у Беч, уско везао за овој град у Мађарској, што се у великој мери поклапа и с Миланковићевим боравком у њему.¹⁰ Иако је пук раније био пресељаван кроз неколико места по царству, као „ђенђешки” био је доминантно састављен од етничких Мађара и то превасходно имајући базен за регрутацију у Јасшагу, а после и у осталим централно-мађарским регионима. Због тога је касније командни језик пука био мађарски, што даље потврђује да је Миланковић одлично владао њиме ако је након школовања у Мађарској могао да развија и војни позив у тој језичкој заједници.

Доласком у Ђенђеш Миланковић се вратио на север Мађарске. Шарошпатак је, додуше, прилично удаљен од Ђенђеша, али је за претпоставити како је атмосфера живљења у примарно мађарској културној средини изолованој од матичног народа за Миланковића била слично искуство.¹¹ Управо га је изолованост усмеравала на филозофско промишљање и писано стваралаштво, који су му могли дати одушка од крутог стила живота који се везује за војни позив. Без обзира на то што је служба била у раздобљу без војевања, свеједно су му дани били испуњени дрилом, вежбама и маршевима, с једне стране, и заморном војно-правном бирократијом, с друге стране.¹² То илуструју и писма упућена 1827. и 1830. године родитељима у завичај. Прво је датирано на 14. октобар 1827. године, а послато је из Ђенђеша у Даљ, са најавом да би на пролеће „могли да имају марш

¹⁰ Може се рећи да је Ђенђеш био матични град XII пука, поготово у периоду пре Револуције 1848/49. када је исти реорганизован. Наиме, у Ђенђешу је XII пук боравао између 1815. и 1821. што је, додајући готово деценију у раздобљу када је у њему био стациониран Миланковић, далеко највише времена у распону од када је пук формиран 1800. па све до његовог укинућа 1918. године. За доба Миланковићевог официрског и пензионерског живота 1833. године пук је пресељен накратко у сам Беч, потом у градове Велс (1833) и Клатови (од 1843).

¹¹ Иако је, за разлику од Шарошпатака, у Ђенђешу постојала мала православна заједница, она је била наизменична филијала ионако невеликих парохија у Јегри или нешто даљем Мишколцу, а сам град лоциран је на пола пута између Пеште и Јегре где је било седиште најсеверније епархије Пеке патријаршије.

¹² XII хусарски пук од почетка 1821. (када је учествовао у сузбијању устанка у Пијемонту) па до Револуције из 1848. није имао учешћа у ратним операцијама. Угарски палатин и тиме врховни командант ове војне гране био је између 1800. и 1847. године надвојвода Јозеф Антон Јохан Хабзбуршки (Joseph Anton Johann Baptist von Österreich), дакле, и за све време Миланковићеве војне каријере. Директно заповедништво над пуком у доба Миланковићевог доласка имао је пуковник Фридрих Винценз Јохан Граф фон Ходиц Волфрамиц (Friedrich Johann Vincenz Hoditz und Wolframitz), а након његове смрти 1828. године команду је преузео Матијас Еделбахер фон Ђирок (Mathias Edelsbacher Győrök), потом Антал Серелем (Antal Szerelem), те у 1840-им гроф Адам Телеки (Adam Teleky).

на границу”. Из њега се може закључити да је у град стигао релативно недавно јер казује да се слабо дружи са грађанима, но да се у пук добро уклопио. У писму од 9. јануара 1830. године, поздрављајући оца и „госпођу матеру” указује да је зима оштра у граду, а спомиње и да је комуницирао са другим члановима породице – са ђацима из Пеште и са Митом из Врбаса, те да се нада да ће на пролеће или лето успети да се запуту на два-три дана до куће. У наведеним дописима сведочи да се добро сналази у позиву, а текстови одишу тоном високог поштовања за породицу и уважавања за очинску фигуру [Орсић 2020: 293–298].

Након низа година појављивања у шематизмима XII пука (1828–1831), закључно са 1831, када се наводи као: “Auditor. Millankovits, Urosius, Obrlt.” [MSÖK 1831: 391, 605], за годину 1832. нема га ни у именику, ни у распореду XII пука, где његово место није чак ни упражњено, већ се ту налази уписан извесни Јохан Бобори (Johann Bobory) [MSÖK 1832: 319], што значи да је прекид ангажмана био у ранијем делу ове године. Биографи наводе да је Миланковић отишао у пензију због сукоба са неименованим вишим официром, а Милутин Миланковић чак наводи „обрштара” (oberster) као главнокомандујућег у пуку. Да ли је то било неслагање са нижим официром или директно са врховним у јединици, што је у датом времену био Матијас Еделбахер фон Ђирок (Mathias Edelsbacher Györök), за Миланковићев развој каријере имало је исти погубни ефекат.

При Магистрату у Карлобагу

Увидом у податке војног алманаха практично је потврђено да је Урош Миланковић у XII пуку постао непожељан елемент, јер уочљиво је како је те 1832. он био под неком врстом санкције која се протегла и на наредну годину. Занимљиво је да се наредне – 1833. године, Миланковићево име налази у алманаху и то не ни у именику или у распореду јединица, него на самом крају годишњака у поглављу „подаци измењени у току штампе” и да се тамо наводи: “Milankovich, Urosius, Obrlt. Auditor in Pension, w. Magistratsrathe Zu Carlobago” [MSÖK 1833: 684], односно да је размештен да буде официр-аудитор при Магистрату у Карлобагу, али у пензији!

Чини се да је након сукоба први корак за Миланковића била својеврсна привремена суспензија, с прелаза 1832. на 1833. годину, због чега је он отишао на дуже време у Даљ. У тим годинама у Даљу његов брат Антоније, осим што заснива породицу и добија сина Давида, предузима и одлучне пословне подухвате који утичу на егзистенцију свих Миланковића. Зарад побољшања газдовања породичним имањем и развоја земљишно-трговачког пословања одлучио је да обезбеди већи радни простор те је купио нову кућу са пространим плацем.¹³ Голема кућа са пратећим зградама непосредно се наслањала на Дунав, те је била место инспирације и уточишта за целокупну фамилију па је очекивано да је и Урош Милан-

¹³ „У швапском делу Даља почетком 1830-их купио је кућу од неког трговца Кузмано-вића или Крсмановића, како би у приземљу могао да отвори радњу с мануфактурном робом” [Миланковић 1979: 39].

ковић могао да се интелектуално, емотивно и духовно одмори у околини која је пружала сигурност, богатство и лепоту након трауматичне епизоде у Ђенђешу и да ту обликује дела која су излазила у наредним годинама јер он свакако својом харизмом није био усмерен на свет војске. То што је време двадесетих и тридесетих година 19. века за Аустријско царство било доба релативне сигурности, па је и војска функционисала у мирнодопском оквиру рада, можда је Миланковића додатно управљало ка филозофији, науци и уметности. И први забележени податак о Миланковићевом објављеном делу датиран је у 1834. годину када су у 37. свесци *Лейхойи-са Майице српске* изашле две везане песме „Сујетна всја” и „Срећа”.¹⁴ А првонаведена песма „Сујетна всја”, коју је Миланковић вероватно писао у Даљу, управо је одраз његовог непосредног сукоба са (сујетом) официра и сопственим засићењем униформом. Иво Тартаља, који се бавио анализом песама Уроша Миланковића, изнео је оцену да је Миланковић „написао ту песму као млад човек, слушаца филозофије у Сегедину” [Тартаља 2016: 110] што би овом приликом ваљало одбацити. Тартаљу је на тај закључак навело то што се Миланковић потписао као „мудрољубија слишатељ” па га је он сместио у Сегедин где је по биографији Миланковић слушао мудрољубље тј. филозофију.¹⁵ Као „мудрољубија слишатељ” могуће да се потписао из разлога што је у сваком моменту био вичан филозофирању, и као слушаца и као писац, тако да се слушање не мора безрезервно повезати са ђачким добом. Осим што је тешко за очекивати да је Миланковић петнаестак година чекао да објави песме из младићког доба, обе песме је по времену публикавања, те теми и тону, много логичније схватати као производ сукоба из 1832. са надређеним официром тако да је основано за тврдити да су настале у даљском дому Миланковића док је он ту проводио суспензију због прекршене дисциплине. Дужи боравак у завичају у том времену може се испратити и према томе што се нашао на листи даљских претплатника за дело *Млади Србљин у всемирном царству* [Стаматовић 1834: 108]. Ту је потписан као „ритмајстер аудитор”, а ако се узме да појам ритмајстер (rittmeister) у ширем значењу јесте официр у коњичкој јединици он се и даље позивао на ангажман у хусарском роду војске, без обзира на то што је у другој половини 1833. године добио одлуку да ће посао, по свему судећи по казни, да настави у Карлобагу у некоњичкој јединици. Како су хусарски пукови као ритмајстере првог или другог ранга у ужем смислу означавали као род виших официра унутар ове јединице, могуће да је у корену сукоба с надређенима била Миланковићева жеља да уместо распореда при штабу јединице добије виши (у овом случају ритмајстерски) чин и да га је тај захтев за унапређењем у каријери коштао саме каријере.

¹⁴ Тартаља је најпре у раду из 2015. године „Откриће песама Уроша Миланковића” у *Зборнику Майице српске за књижевност и језик*, вредновао песме из 1834. године, да би годину дана касније у раду који се поново бавио Миланковићем изнео закључак да је он написао те песме у сегединској животној фази.

¹⁵ У свакодневной језичкој употреби филозофија је такође тада означавала оно што данас подразумевају виши разреди гимназије.

Такође је, на прелазу 1833. на 1834. годину, XII пук из Ђенђеша премештен у Беч – да ли је то утицало на збивања у Миланковићевом животу па да је након судског процеса, који могуће да се водио баш у Бечу, добио присилно намештење у Карлобагу такође није неосновано помислити. На неки начин стављање у мировање био је вид привремене суспензије из јединице док његов случај није прошао први ниво судског разматрања, а наставна санкција била је да Миланковић продужи службу у склопу бирократског апарата у забаченом делу Војне крајине. То му очигледно није лако пало ако се узме да се потписивао на стари начин. Било како било, случај сукоба са ауторитетом резултовало је коначним премештањем службе у Карлобаг.¹⁶ Осим податка у годишњаку из 1833. године, Миланковић се појавио и у наредном броју алманаха, овај пут без навођења да је у пензији [MSÖK 1834: 415]. Наредне године нема га у алманahu, а за његово место пише да није попуњено [MSÖK 1835: 436]. Како је издање штампано на крају године може да се претпостави да је већи део 1835. још био активан ако се у моменту издавања броја наводи да је место упражњено и да се тражи замена. Да је већи део 1835. године био активан на овој позицији сведочи и то што се појавио као 40. претплатник дела *Vollständige Topographie der Karlstädter-Militärgrenze* Франца Јулијуса Фраса (Franz Julius Fras) потписан као „аудитор и I. магистарски савјетник у Карлобагу” [Fras 1835: 438]. Овај податак недвосмислено доказује да је Миланковић 1835. године био делатно војно лице при Магистрату. Да ли је и то место морао да напусти под притиском одлуке надлежних, или је то учинио самовољно, те када је тачно напустио службу и отишао из личке приобалне варошице остаје недоречено. Период друге половине четврте декаде 19. века генерално доноси низ непознаница о Миланковићевом живљењу.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Биографи су обично наводили да је Урош Миланковић након ђенђешке епизоде, са непуних 35 година, отишао у пензију у Трст уморан од војничко-чиновничког стила живота и испуњен жељом да се посвети умном и списатељском раду. Потоње јесте тачно, Миланковић је имао изражен стваралачки нерв и сва креативна енергија коју је поседовао изразила се у четрдесетим годинама његовог животног века, што су уједно

¹⁶ Ваља напоменути да је Карлобаг тада био део Војне крајине, прецизно наведено Карловачког генералата у оквиру I личног пука. Овај подвелебитски градић, обично се сврстава у типична места са уљуљканим провинцијским начином живота, но тада је у својим оквирима ипак проживљавао златно доба, будући да је био пројектован да буде лучко и административно средиште за читав пук. У Карлобаг је тада долазило мноштво чиновника и нижих официра, уопште узимајући, то је место у коме се појављују нова лица којима је ова варош најчешће успутна станица, али силом службеничких (не)прилика почетна и незаобилазна. Вероватно је тако и Миланковић завршио у Карлобагу. Најистакнутија особа тог времена у месту био је локални католички свештеник Шиме Старчевић, стриц много познатијег Анте Старчевића, који је као дечак и младић долазио код рођака у Карлобаг и такође у њему боравио кад је ту службовао Урош Миланковић.

и четрдесете године самог 19. века. Почевши од 1841. године, када је објавио прво дело у којем образлаже свој сложени филозофски систем па до смрти почетком 1849. године, Миланковић се испрофилисао као један од проминентнијих српских интелектуалаца. Ово истраживање баца ново светло на Миланковићев ангажман у тој деценији, али превасходно наглашава ефекте које је развој његове судбине у војсци имао на почетке јавног деловања које се може пратити од објаве песама 1834. године.

Промена перспективе на процес Миланковићевог пензионисања није само везана за случај сукоба који је отпочео још 1832. године, а завршио се описаним епилогом 1835. године, него се она протеже и на каснији период. Наиме, у другој серији сачуваних Миланковићевих писама која су послата Људевиту Гају 1842/43. године, Миланковић се још потписивао као “С. К. auditor”. Осим тога, једно од писама је послао из Ћенђеша, па се Орсић с оправданим разлогом запитао да ли је Миланковић још био у старој служби [Орсић 2020б: 289]. На ово запажање може се навести и да се на издању списа *Свейски орїанизам и сисѣм свеукуйної живоїиа* (*Weltorganismus und System des gesammten Lebens*) из 1843. године потписао као “k.k. österreichischer Auditor” [Milankowitsch 1843: 1], што се лако може превести као „царско-краљевски аустријски аудитор” и сведочи да је наставио да користи старо звање код потписивања. Чини се да се и након дефинитивног пензионисања Миланковић и даље самоисказивао као аудитор, баш како се раније потписивао као ритмајстер, иако је био привремено изван службе. С друге стране, Миланковићев боравак у Ћенђешу, 1842. године, сигурно није био везан за намештење у XII пуку јер он је у том времену био у граду Велс у Горњој Аустрији. Биће да је Миланковић из личних побуда отишао да посети старо место боравака. У том контексту, треба остати код претпоставке да је он заиста отишао у пензију 1835. године, након боравака у Карлобагу, јер за даљи ангажман у армији нема више доказа у распоредима војних јединица. Све до смрти, 1849. године, име Уроша Миланковића није се појављивало у истраживаном алманаху, што поуздано сведочи да активно војно лице више није био. Питање, да ли је отишао у Трст баш те 1835. и колико је тамо боравио док се дефинитивно није настанио у Бечу недоумице су које се више не везују за професионални пут у војсци већ утиру пут ка новом истраживању о другим сегментима Миланковићеве биографије.

У овом раду осветљено је доба између 1825. и 1835. године, када је Урош Миланковић неупитно био војник у аустријској армији. Сагледавајући раније познате податке и тумачења живота из овог десетогодишњег раздобља, пратећи књишке претплате из истог периода, али примарно истражујући бројеве аустријског војног годишњака (који у овом контексту до сада није био предмет научног истраживања) сагледала се и вредновала Миланковићева професионална путања. Део од раније преузетих сазнања показао се тачним, места и намештења која је имао током каријере у великој мери потврдили су прикупљени подаци. Међутим, та путања је имала немали број посебности које нису биле познате: увидело се да је тек 1829. почео да се исказује као оберлајтнант, оснажена је теза

да је поезију публиковану 1834. писао у Даљу те је предочено да његов одлазак у пензију није био баш изненадан и моменталан (са одласком у Даљ и боравком у Карлобагу о коме се до сада није ништа знало трајао је дуже но што се мислило). Напоследку, закључено је да су наведене посебности произвеле препознатљиве утицаје на његово стваралаштво, почев од поезије, а и каснијих филозофских списа, те се предочило како се војна каријера, са пратећим догађајем њеног наглог прекида, одразила на преусмеравање судбине Уроша Миланковића одводећи га на пут где је остварио резултате који су важни за историјат националне филозофије и културе.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру истраживања спроведених на докторским студијама „Историја и филозофија природних наука и технологије” на Универзитету у Београду.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Жуњић, Слободан (2014). *Историја српске филозофије*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јеремић, Драган (1966). *О Филозофији код Срба*. Нови Сад – Београд: Матица српска.
- Магарашевић, Георгије (1823). *Историја најважнијих политичних европејских прикључења*. Беч: Типографија Братства Мехитаристов.
- Миланковић, Урош (1834). Сујетна всја (Суетна вся), Срећа (Срећа). *Летопис српске (Сербскій Летописъ)*, 10(2/37): 61–63.
- Миланковић, Милутин (1979). *Успомене, доживљаји и сазнања – дејинство и младост (1879–1909)*. Београд: САНУ.
- Орсић, Срђан (2020). Писма Уроша Миланковића из рукописне заоставштине Милана Шевића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 68(1): 289–301.
- Радојчић, Милош (2009). Филозофија Уроша Миланковића. У: Часлав Оцић (ур.), *Стиваралаштво Милутина Миланковића*. Београд: САНУ.
- Стаматовић, Павле (1834). *Млади Србљин у всемирном царству*. Будим: Славено-српска печатња Краљевског всеучилишта венгерског.
- Стојковић, Андрија (1972). *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*. Београд: Слово љубве.
- Тартаља, Иво (2016). Укрштаји идеја о свеопштем укрштају од Уроша Миланковића до Лазе Костића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 82: 109–118.
- Шевић, Милан (2014). *Дневници. Књига 2*. Нови Сад: Дневник.
- Fras, Franz Julius (1835). *Vollständige Topographie der Karlstädter-Militärgrenze*. Agram: gedruckt bei Franz Suppan.
- Karadgich, Wolf Stephansohn (1826). *Serbische Hochzeitslieder*. Pest: Trattner.
- Milankowitsch, Urosch (1843). *Weltorganismus und System des gesammten Lebens: dargestellt in einzelnen Geschöpfen und in einzelnen Wirkungen, als allgemeine Thätigkeit der gesammten nichtsinnlichen, sinnlichen und geistigen Natur*. Wien: Mechitaristen.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1826). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1827). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.

- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1828). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1829). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1830). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1831). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1833). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1834). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* (1835). Wien: k.k. Hof- und Staats-Druckerey.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE MILITARY CAREER OF THE SERBIAN PHILOSOPHER UROŠ MILANKOVIĆ

by

ALEKSANDAR S. ILINČIĆ
Serbian Cultural Society “Prosvjeta”
Publishing Company “Prosvjeta” d.o.o.
Dragutina Golika 32, Zagreb, Republic of Croatia
aleksandar.ilincic88@gmail.com

SUMMARY: It is undeniable that Uroš Milanković (1800–1849) represents a significant historical figure in Serbian philosophy. However, the general knowledge about his biography is rather modest and obscure. Starting from the assumption that this needs to be rectified, this article is centred on Milanković’s military career which span from 1825 to 1835. The aim of the article is to provide more complete factual data from this period of his life, as well as to determine the importance of this aspect to his overall academic and scientific creation. Data is collected through examination of scarcely known or entirely unknown sphere of information located in the military records and files of Austrian military; and through assessment of Milanković’s personal correspondence letters and book subscriptions. The results of the analysed data point towards a series of biographical details that are in contrast to previous assumptions. Consequently, the article produces new geographical locations where Milanković was stationed, precisely illustrates his military progress through ranks and depicts different periods and places where Milanković wrote his works and the circumstances from his military life that influenced his writings. In conclusion, the results and findings from this article alter the presumed biographical knowledge and, therefore, represent a clear and significant academic contribution which can also be viewed as a basis for further research.

KEY WORDS: Uroš Milanković, auditor, Austrian army, Nova Gradiška, Gyöngyös, Karlobag

UDC 271.222(497.113 Jakovo)-523.6:347.23"1897/1898"

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2386229A>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СТАЊЕ КАПИТАЛА МАНАСТИРА ФЕНЕКА ПРЕМА РЕЗУЛТАТИМА ПОПИСА ИМОВИНЕ ИЗ 1896, 1897, 1898. И 1905. ГОДИНЕ

СНЕЖАНА АЛЕКСИЋ

Универзитет МБ Београд
Теодора Драјзера 27, Београд, Србија
snezanaaleksic3@gmail.com

САЖЕТАК: У Патријаршијско-митрополијском архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА) у фонду „Инвентари и допуне манастира и општина” (ИИДМИО) чувају се три документа о инвентару (попису) покретног и непокретног иметка манастира Фенека из 1896, 1897. и 1898. године. Како је реч о манастиру који се налази у статусу споменика културе од великог значаја, нова сазнања у вези с њим посебан су допринос, те су стога, у формату грађе, у овом раду премијерно донети Пописи, који могу бити предмет изучавања већег броја друштвених и хуманистичких наука. У фокусу овог рада налазе се економски аспекти манастира. Ради извођења закључака, поређењем финансијских вредности Пописа из 1896. у односу на 1905, те тестирањем истих, настоји се доћи до сазнања да ли је пописани капитал у периоду 1896–1905. доживео позитивне или негативне промене и шта је на исте утицало. Уз то, настојало се доћи и до ближих сазнања о томе колико исказана финансијска вредност имовине у 1905. износи данас, те се приступило упоређењу две различите валуте у два различита историјска периода. У овом делу, рад се претежно бави макроекономским истраживањем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Фенек, инвентар, попис, имовина

JEL: N10, N90

УВОД

У источном Срему, југозападно од Земуна, недалеко од реке Саве, налази се манастир Фенек, који је од 1979. године у статусу споменика

културе од великог значаја. Манастир је од раније био предмет истраживања – обрађена је његова историографија, просопографија, културно-уметничке знаменитости, али манастир није посматран из аспекта економске историје.

ИНВЕНТАР ИМЕТКА МАНАСТИРА ФЕНЕКА 1896. ГОДИНЕ

У инвентару покретног и непокретног иметка који је сачињен 8(20). септембра 1896, а који су потписали управитељ Митрофан Милутиновић¹ и јеромонах Висарион Стакић, пописана је имовина коју је манастир у овој години поседовао. Земљишни посед простирао се на 975 јутара и 494 квадратна хвата (даље: кв. хв). Од ове површине 297 јутара и 324 кв. хв. манастир је обрађивао „напола”, док је остатак давао у закуп.

Табела 1. Попис земљишног ресурса 1896. године

Непокретност	Површина		Начин обрађивања	Чист приход		Примедба
	Јутара	Кв. хвати		Форинти	Новчића	
Ораница	214	235	напола			Земљарина по чистом доходу 305 форинти 06 новчића
Врт	15	233	напола			
Ливаде	10	194	напола			
Виногради	9	78	напола	1.784	2	
Пашњак	48	1184	напола			
Шума	70	453	у ренти			
Трстик	76		у ренти			
Рит	475	1201	у ренти			
Пашњак у Сурчину	56	116	у ренти	77	17	
Чист приход по катастру				1.861	19	

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Инвентар покретног и непокретног иметка манастира Фенека 1896]

Од повластица које је манастир у 1896. имао био је закуп риболова. Годишња цена закупа риболова износила је 100 форинти, а приход који је манастир остваривао овом повлашћом износио је 3.500 форинти. У инвентару манастира, највећу вредност имали су објекти: црква, капела и манастирски коначи – двор. За сакралне објекте није дат опис, док је двор пописан као спратна грађевина са 21 собом, једним предсобљем, једном кухињом, једном комором, једном магазином, једним подрумом, једном стајом (оставом) за дрва и две шупе. Пописана је „дворска ограда”

¹ У мају 1896, дотадашњи намесник манастира Беочина, отац М. Милутиновић постављен је за привременог управитеља манастира Фенек.

– зидано платно којим је ограђена источна страна манастирског комплекса. Двориште са баштом око самог манастира простирало се на 5 јутара и 595 кв. хв. Стаје око двора чија је вредност процењена на 2.500 форинти чинили су објекти: три шупе, једна радионица, две штале, две котарке (котобање) и два свињца. Стан за баштована описан је као једна зграда с једном собом, једном кујном и једном комором. Стан је имао своју башту. Други пописани стан са описом „за чељад” састојао се од три собе, једне кујне и једне коморе. Припадала му је једна шупа и једна штала. Кућа је била приземна, а давана је на плодуживање – коришћење.

Табела 2. Попис грађевинских објеката 1896. године

Назив грађевине	Вредност објекта (форинти)
Црква	38.000
Капела	1.000
Двор	30.583
Стаје око двора	2.500
Стан за баштована	400
Стан за чељад	800
Црепана	1.500
Крчма	1.200
Леденица	200
Дворска ограда	500
Укупно	76.683

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Инв. покр. и непокр. иметка м. Фенека 1896]

Од привредних објеката манастир је поседовао црепану, која је пописана у категорији шупе. Крчма је убележена као приземна зграда с две собе, једном кујном, једном комором и једном шталом. Забележена је једна леденица (остава за лед која је копана у земљи) за коју није назначено да ли је постојала због потреба крчме или манастирског двора.

Фундус инструктус (подразумева попис пољопривредног имања, његову снабдевеност и опремљеност сточним фондом, алатима, справама за обрађивање земљишта) у 1896. даје слику добро развијеног пољопривредног газдинства. Осим сточног фонда, пољопривредних алатки и машина, и запрежних превозних средстава, пописан је мобилијар црепаче и циглане и готови производи ових радионица, као и једна ветрењача.

Табела 3. Попис фондус инструктуса (fundus instructus) 1896. године

Текући број	Комада	Назив	Вредност	
			Форинте	Новчићи
1	16	волова	1.200	
2	10	кравâ	500	
3	6	телади	36	
4	5	јунади	150	
5	4	коња	400	
6	1	оме	80	
7	1	ждребе	40	
8	49	свиња	490	
9	15	назимади	75	
10	1	велики плуг са два раоника	50	
11	5	малих плугова са црталом	75	
12	4	мала плуга без цртала	96	
13	2	дрљаче без цртала	15	
14	4	плуга за копање кукуруза	40	
15	1	сејаћа машина	358	
16	1	велика ветрењача	100	
17	1	машина за круњење кукуруза	50	
18	90	цакова и 1 поњава	40	
19	1	каруце	250	
20	1	штајерска кола	50	
21	1	коњска кола	15	
22	4	воловска кола	180	
23	1	таљиге	35	
24	1	саонице добре	20	
25	1	саонице лоше	5	
26	1	машина за сечу репе	25	
27	3	пара коњски серсана	44	
28	1	седло и 1 узица	10	
29	1	ам и узица за таљиге	8	
30		ситне шталске опреме, лопате, виле итд.	10	
31		ситне магацинске опреме мерице, лопатице, итд.	15	
32	50	разних буради	275	
33	1	децимални кантар	30	
34	1	казан са сабарком и капком	40	
35	2	кокошњака од летава	30	
36		разне шталеће ствари	8	
37		разни алати, амови, секире, тестере итд.	90	
38	4.000	црепа	44	
39	1.000	цигле	16	
40	4	колица за циглу и цреп	8	
41	5.000	калупа за цреп	250	
42	5	калупа за циглу	2	50
43	3	астала за циглу	10	
УКУПНО			5.265	50

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Инв. покр. и непокр. иметка м. Фенека 1896]

У категорији „црквене покретности”² евидентирани су: црквене утвари и богослужбени предмети, где је као посебно вредно пописано „Велико Јеванђеље оковано сребром”. У делу „собне покретности”³ убележен је мобилијар двора, намештај и други употребни предмети намењени становању, свакодневни и луксузни. Уз то, у документу су евидентирани и предмети у категорији „трпезаријски инвентар”⁴, тако да се из пописа свих предмета које је манастир поседовао стиче утисак о солидној опремљености манастира.

Табела 4. Попис црквених и собних покретности и трпезаријског инвентара 1896. године

Текући број	Комада	Назив	Вредност	
			Форинте	Новчићи
ЦРКВЕНЕ ПОКРЕТНОСТИ				
1	1	велико Евагнелије сребром оковано	200	
2	1	мало Евангелије црвено сребром оковано	15	
3	1	мало Евангелије плаво сребром оковано	20	
4	1	фелон од дамаста жут	50	
5	1	фелон од дамаста црвен	60	
6	1	фелон од дамаста бео	50	
7	1	фелон од беле свиле	50	
8	1	фелон од плаве свиле	100	
9	1	фелон од штофа полусвилена	80	
10	1	фелон црн са	15	
11	1	фелон црн стари	5	
12	1	подитија од чоје са свиленим ројтама	5	
13	1	шарен чаршав за престол	3	
14	1	од српског платна чаршав за престо	10	
15	3	ђаконска стихара	90	
16	10	свештеничких стихара од белог српског платна	15	
17	50	пари разних наруквица	86	
18	23	разна појаса	23	
19	3	епитрахиља златом мелирана	120	
20	6	епитрахиља разне боје	50	
21	3	дарка од свиле	20	
22	3	дарка од свиле са златом везена	30	
23	1	дарак од свиле златом везена	10	
24	1	дарак од црвеног сомота	10	
25	1	дарак од атласа	25	
26	1	дарак од жуте свиле са златом	10	
27	2	плаштанице на свили	10	

² У овом делу пописа, није се могао ишчитати део текста под текућим бројем 10 и 29.

³ Није се могао ишчитати цео текста под текућим бројем 22 и део текста под текућим бр. 33, 48, 53.

⁴ Није се могао ишчитати део текста под текућим бројем 11 и 23.

28	1	антимис на платну	5	
29	1	силен простирка	18	
30	1	стихар за свештеника црвен	10	
31	22	иконе разне за целивање	10	
32	1	троножац позлаћен сто	10	
33	2	аналогије за Евангелије	10	
34	1	аналогије за апостол	5	
35	4	престолна чирака метална	16	
36	1	крст престолни од метала	5	
37	2	бакарна котлића	5	
38	4	велика чирака	10	
39	4	разне св. иконе	10	
40	3	стаклена полујелеја	60	
41	58	столова	116	
42	1	нов барјак	50	
43	1	крстионица	25	
44	2	стара барјака	60	
45	80	разних књига за Богослужење	516	
СОБНЕ ПОКРЕТНОСТИ				
1	2	фледрана креденц ормана	20	
2	1	политиран ормар са 3 фијоке	8	
3	1	политиран ормар са 2 врата	6	
4	2	флодрана шифоњера у зиду	30	
5	2	политирана шифоњера	30	
6	1	политирана шифоњера са стакленим вратима	20	
7	7	политирана шифоњера за веш са вратима	5	
8	2	шифоњера за посуђе	20	
9	1	орман на фијоке	5	
10	5	политирани кревета	50	
11	4	флодрана кревета	24	
12	5	политирана астала	40	
13	2	флодрана астала	10	
14	2	писаћа астала 1 политиран 1 фидран	16	
15	2	проста фарбана астала	8	
16	2	умивајући орман са мраморном плочом	60	
17	5	фледровани умивајући ормани са прибором	25	
18	2	гвоздена умивајућа стола	12	
19	1	диван од цвилица	10	
20	1	диван од рипса	15	
21	1	диван од рипса	20	
22	1		21	
23	1	диван од цвилица стара	10	
24	1	диван од црукуга са фијокама	10	
25	3	политирана наткасна	18	
26	8	разних огледала	35	

27	39	разних слика и икона по зидовима	85	
28	1	ста за сто	5	
29	1	лустер позлаћен	10	
30	2	столова за разне ствари	5	
31	3	рафа (чивилука) за хаљине	3	
32	8	пари завеса	32	
33	10	разних	20	
34	9	разних креветских чаршава	18	
35	7	разних асталских чаршава	14	
36	2	жирандова за 2 свеће	15	
37	6	чирака	6	
38	2	лампе	5	
39	7	столице од рипса	5	
40	7	столице од цвилеха	21	
41	5	столице од сламе политиране	5	
42	2	столице од црвеног рипса	5	
43	12	столице плетених од трске	40	
44	150	српских убруса	15	
45	6	црвени чаршава	12	
46	18	салветских пешкира	18	
47	42	навлаке за јастуке беле	42	
48	12	навлаке за јастуке	12	
49	17	јорганских чаршава пост.	34	
50	17	креветских чаршава пост.	34	
51	3	јоргана од вуненог атласа	18	
52	2	јоргана од кашмира	9	
53	2	јоргана од ру....	6	
54	1	јоргана од цица	3	
55	7	модрага од јапанске траве	49	
56	24	јастука велика и 2 мала	50	
ТРПЕЗАРИЈСКЕ ПОКРЕТНОСТИ				
1	3	пола фарбана стола	30	
2	24	дрвене столице	24	
3	40	салвета и 8 чаршава	63	
4	1	чаршав за 24 особе	12	
5	30	пешкира трапеска за брисање тањира и чаша	6	
6	10	пари кина есцајга	25	
7	17	кашичица кафени од кине	15	
8	24	пара пакфонског есцајга	17	
9	12	пакфонских кашика	6	
10	6	пакфонских кашика за чорбу и кафу	6	
11	3	порцуланска суп....	3	
12	4	шоље са све	1	
13	18	разних чинија	13	
14	61	тањир фини	24	

15	8	шоља са тацнама за белу кару	1	50
16	7	већих тањиза за тесто	1	40
17	2	чиније за салату	1	
18	3	разна ибрика	3	
19	2	служавника	3	
20	186	разних чаша	15	
21	1	стаклени бокал		80
22	16	разних флаша	4	
23	6	разних	1	
24	18	шоља за црну кафу	3	
25	1	сервис за ракију	2	
26	2	вазне за цвеће	2	
27		разно стино посуђе	2	
28		разно кухињско посуђе	63	90
29		разно шпајско посуђе и опрема	32	
30	37	разних растлица	5	
УКУПНО			3.611	60

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Инв. покр. и непокр. иметка м. Фенека 1896].

У категорији „драгоцености и вредносни папири” пописане су драгоцености, скупочени богослужбени предмети и хартије од вредности. Богослужбени предмети са Јеванђељима која су пописана у категорији „црквене покретности” чинили су предмете из манастирске ризнице.

Табела 5. Попис драгоцености и вредносних папира 1896. године

Текући број	Комада	Назив	Вредност	
			Форинте	Новчићи
1	1	дарофанилнице од сребра	30	
2	1	дрворезан крст са каменом	16	
3	1	сребрна путесљебница	60	
4	2	од сребра позлаћена путира са прибором	80	
5	1	кадионице од сребра	40	
6	1	кадионице од кине сребра	15	
7	1	сребрен тањир за просфору	20	
8	9	разних сребрних кандила	150	
9	1	мали путир са прибором од сребра	10	
10	1	велики крст за престоље	100	
11	1	мали крст сребрни	10	
12	2	пребијена крста	5	
13	27	разних сребрних ситних ствари	15	
14	1	обвезница окуп регала бр. 746	2400	
15	4	Дамбад лоза бр. 29 с. 393, бр. 97 с. 168, бр. 35 с. 257, бр. 58 с. 1406	20	
16	1	срп. лоз са 42 купон бр. 49 серија 3583	45	

17	4	Дуван. лоз бр. С. 540, бр. 12 с. 734, бр. 85 с. 5778, бр. 54 с. 7812	19	50
18	1	Мађарски Црвени крст лоз бр. 7, бр. 1068	5	
19	1	Талијански лоз бр. 30 сер. 100	12	50
УКУПНО			3.053	

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Инв. покр. и непокр. иметка м. Фенека 1896].

ПРОМЕНЕ КОЈЕ СУ СЕ ДОГОДИЛЕ 1897. ГОДИНЕ У ОСНОВНОМ ИНВЕНТАРУ

Поднесак за 1896. сачинила је Управа Фенека 28. августа 1898, за промене које су се догодиле у 1897. у основном инвентару [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО]. Као исправка, бележи се у категорији прираштаја једна воловска штала у вредности 300 форинти. У делу фондус инструктуса забележено је на страни прираштаја да су купљени: два вола у вредности 100 форинти и 55 оваца у вредности 220 форинти. На страни отписа приказане су: три свиње које су уведене у инвентар 1896, у вредности 30 форинти, али су исте „скапале”, тако да је ова околност изменила број грла и финансијску вредност сточног фонда, што је овом исправком приказано.

ДОДАТАК ОСНОВНОМ ИНВЕНТАРУ МАНАСТИРА ФЕНЕКА ЗА 1898. ГОДИНУ

Из Додатка основном инвентару из 1898. [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО] који је сачињен 19. априла (1. маја) 1899, а који су потписали привремени управитељ јереј Митрофан Милутиновић и јеромонах Спиридон Спасић, сазнаје се да се стање основног капитала није битније изменило. Земљишни посед остао је исти, а у делу зиданих непокретности у наведеној години убележена је мања промена – сазидан је стан на салашу за служитељске потребе. Вредност овог објекта износила је 100 форинти. У делу пописа који се односи на фондус инструктус у 1898. било је мањих промена.

Табела 6. Додатак пописа сточног фонда 1898. године

а) ПРИРАШТАЈ			б) ОТПИС		
Комада	Врста стоке	Форинти	Комада	Врста стоке	Форинти
1	коњ купљен	120	1	коњ продат	40
1	коњ приплодило	40	8	рогате марве продато	394
1	бик купљен	120	7	свиња заклано	200
3	бика приплодило	75	27	продато	248
1	свиња купљена	16	28	угинуло	112
60	свиња приплодило	300	81	оваца продато	363
30	оваца приплодило	150	4	оваца заклано и угинуло	12
97	УКУПНО	821	156	УКУПНО	1.369

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО – Додатак основном инвентару м. Фенека за 1898].

У попису покретности у Додатку основном инвентару за 1898. [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО], на страни отписа нашле су се црквене ствари „приликом репарације свештених одејанија”, и то: три одежде вредности 80 форинти и 14 пари наруквица чија је вредност износила 14 форинти. Укупно 94 фор.

ДИСКУСИЈА

У Попису инвентара 1896. нема информација о Прњавору манастира, што је разумљиво, пошто је исти расељен 1894. Након дугогодишњег спора који је вођен између манастира и 30 породица прњавораца, спор је окончан нагодбом, према којој је манастир Фенек требало да исплати по 200 форинти свакој породици [Раденић 1958: 199, ф. 50]. Одштета од укупних 6.000 форинти била је изузетно велики издатака за манастир [Алексић 2017: 31–77], чему сведочи годишњи катастарски приход који је у 1896. износио 1.861 форинту. У овом односу потраживања и дуговања, хипотетички, манастиру је било потребно време од преко три године да укупним годишњим катастарским приходом намири своју обавезу према прњаворцима. Но, на овај начин манастир је дошао у посед преко 40 јутара земље, а што се види из уписа у Земљишну књигу која се чува у Историјском архиву Београда [фонд 2140, Земљишна књига Јаково, ЗКУЛ 141]. Укупна финансијска вредност пописане манастирске имовине у 1896. износила је 90.464 форинте.

Табела 7. Укупна вредност пописане имовине 1896. године

Пописана имовина	Форинти
Земљишни посед, вредност по катастру	1.861
Грађевински објекти	76.683
Фундус инструктус	5.256
Црквене, собне и трпезаријске покретности	3.611
Драгоцености и вредносни папири	3.053
УКУПНО	90.464

Извор: [АСАНУК, ПМА, ИИДМИО, Инв. покр. и непокр. иметка м. Фенека 1896]

У Аустроугарској је 1892. прихваћен злати стандард. Уведена је валута круна (немачки), односно, корона (мађарски). Курс валуте – круне, у односу на претходну – форинту био је 2 круне = 1 форинта. Форинта, на сребрној бази валуте, 1900. године повучена је из оптицаја, и тада је круна постала једина важећа валута у царевини [Колар-Дамјановић: 2013: 124–131]. Вредност 1 круне, валуте на златној подлози, износила је 304,88 милиграма (mg) злата [Alić 1900].

Табела 8. Укупна вредност пописане имовине 1905. године

ПОПИСАНА ИМОВИНА	Круна
Земљишни посед (974 јутра), вредност по катастру	74.447
Здања	155.166
Права	7.000
Вредносни папири	4.914
Драгоцености	1.738
Фундус инструктус	7.137
Остале покретности	8.889
Укупно	259.291

Извор: [Косовац 1910: 181]

Попис 1905. спроведен је и објављен у валути круна. Укупна вредност манастирске имовине 1905. износила је 259.291 круну. Финансијска вредност имовине у 1905. у односу на вредност пописа имовине 1896. (90.464 форинте $\times 2 = 180.928$ круна повећана је за 30,23%, односно, разлика у укупној новчаној вредности пописа 1896. у односу на 1905. била је 78.363 круне. Оно што се упоређењем резултата укупних новчаних вредности имовине, без упоређења аналитичких ставки наведених пописа може закључити, а што је реално утицало на повећање финансијске вредности пописане имовине у 1905. јесте увећање финансијске вредности ставке пописа у делу катастарског прихода. Пописани катастарски приход 1896. године износио је (1.861 форинта) 3.722 круне, а 1905. године 74.447 круна, што је финансијско повећање у износу 70.725 круна или 95,01%.

До овако велике разлике у ставци катастарског прихода 1905. у односу на 1896. није дошло услед повећања укупне површине земљишног поседа манастира. Чак је површина земљишног поседа 1905. године (974 јутра) смањена за једно јутро у односу на површину у 1896. (975 јутара). Разлог повећања катастарског прихода у 1905. у односу на 1896. је у томе што је у 1895. земљиште у источном Срему било девастирано поплавама. Према *Главном извештају о стању усева и поседарских прилика у области* [1895: 12, 18–19, 29, 34, 50, 61, 130, 132, 136, 144, 155–156], поплаве нису само уништиле катастарски приход у 1895, већ су оштетиле пољопривредно земљиште, што се негативно одразило и на катастарски приход у 1896. Потом је, Задруга за исушење југоисточног Срема спровела капиталне радове исушивања барског и ритског земљишта [Алексић 2021: 75–82], чиме је у оквиру укупног манастирског поседа повећана површина продуктивног земљишта, што је довело до повећања катастарског прихода у 1905. Отуда се податак о повећању катастарског прихода у 1905. у односу на 1896, за чак 95,1%, јавља као последица поплава 1895. с једне, и култивације земљишта почетком 20. века с друге стране.

Фенек је био порески обвезник Сремске жупаније и њен вирални члан по порезу. Према Извештају Сремске жупаније из 1897. [1898: 107] укупно пореско задужење манастира износило је 794 фор. (=1.588 круна), а Извештај за 1905. [1906: 119] информисе да је пореско задужење било 1.648,68

круна. Повећање пореског задужења у 1905. у односу на 1897. износило је 3,68%, али, повећање пореза не значи нужно да је капитал манастира у смислу основице за обрачун пореза увећан.

Увидом у кретање цена основних животних намирница у филирима (100 филира = 1 К) на Земунском тржишту, на коме је Фенек привређивао, у периоду 1901–1905, уочава се да је у 1905. у односу на 1901. финансијска вредност одређених животних намирница у корпи робе повећана за 26,2%. Овај податак упућује на закључак да је у периоду 1901–1905. присутна неравнотежа на тржишту, која се могла јавити као последица дефицита одређених производа у корпи робе, али и инфлације.

Табела 9. Цене одређених намирница на Земунском тржишту у периоду 1901–1905. године

Намирница/ 1 килограм	Финансијска вредност намирница у филирима у одређеним годинама у корпи робе				
	1901. г.	1902. г.	1903. г.	1904. г.	1905. г.
Брашно	27	28	28	31	31
Со	24	24	24	24	24
Пасуљ	14	15	22	24	29
Кромпир	6	7	6	8	10
Говедина	84	93	103	107	116
Вредност корпе робе у одређеној години у филирима	155	167	183	194	210
Вредност корпе робе у одређеној години у крунама	1,55	1,67	1,83	1,94	2,10

Извор: обрада аутора према подацима у: [Раденић, 1958: прилог 1 (ненумерисано)]

Упоређењем финансијских резултата Пописа 1896. и 1905, без узајамног сравњења аналитичких ставки, стиче се утисак да је финансијска вредност имовине Фенека доживела пораст, који је у новцу износио 78.363 круне. Међутим, повећање вредности имовине у 1905. од 29,84 % у односу на вредност исте имовине у 1896. није реално. На то упућује податак да су одређене животне намирнице у корпи робе у 1905. у односу на 1901. поскупеле за 26,2% што упућује да је у посматраном раздобљу присутна инфлација, која се, очито, рефлектовала и на резултате пописа имовине.

Табела 10. Биланс промена 1897–1905. које су утицале на вредност имовине у %

Опис промене	Дугује у %	Потражује у %
Повећање вредности имовине у 1905. у односу на 1896. у %		30,23
Раст вредности корпе робе 1905. у односу на 1901. у %	26,2	
Раст пореског задужења 1905. у односу на 1897. у %	3,68	
Укупно евидентиране промене	29,88	30,23
Салдо промена		0,35

Извор: закључак аутора

Када се све уочене промене прокњиже у систему двојног књиговодства, види се да манастир у 1905. у односу на 1896. није назадовао, али није ни напредовао, јер је реално повећање вредности имовине износило свега 0,35%.

Укупно пописана финансијска вредност манастирског иметка у 1905. износила је 259.291 круну. Према финансијској вредности одређених животних намирница у 1905. у корпи робе, која је износила 2 круне 10 филира, имовина манастира вредела је колико и 123.472 корпе робе. У јануару 2023, према просечним ценама истих животних намирница, у малопродајним објектима трговинских ланаца који послују на тржишту Србије, вредност корпе робе износи 1.707,16 динара.

Табела II. Цене одређених животних намирница у јануару 2023. године

Намирница / 1 кг	Новчана вредност одређених намирница изражена у динарима према ценама у малопродаји на дан 28. 1. 2023.					
	Идеа	Макси	Темпо	Рода	Лидл	Просечно
Брашно	84,70	84,70	84,70	84,70	68,99	81,56
Со	59,99	64,99	53,99	54,99	64,99	59,80
Пасуљ	299,99	339,99	339,99	299,99	279,99	312,00
Кромпир	99,99	89,99	89,99	99,99	89,99	94,00
Говедина	1.199,99	1.199,99	1.199,99	1099,00	1.099,99	1.159,80
Укупно / просечно	1.744,66	1.779,66	1.768,66	1.638,67	1.603,95	1.707,16

Извор: [Cenoteka].

Вредност корпе робе из јануара 2023. (=1.707,16 динара) помножена са количином корпи робе из 1905. (123.472) информише да је вредност манастирске имовине у 1905. према садашњој вредности истих производа у корпи робе, 210.786.459,52 динара. Према званичном средњем курсу Народне банке Србије, вредност 1 евра на дан 30. јануара 2023. била је 117,37 динара, те се може закључити да је имовина манастира Фенек у 1905, на дан 30. 1. 2023. износила 1.795.914,28 евра.

Ради тестирања вредности прерачунате имовине манастира у савремене валуте, а до које се дошло помоћу корпе робе, вредност манастирског иметка тестирана је и помоћу „златног стандарда”. Укупна пописана имовина у 1905. износила је 295.291 круну. Једна круна имала је златну подлогу од 304,88 милиграма злата. Укупна вредност имовине у валути круна исказана у злату била је: $295.291 \text{ круна} \times 304,88 \text{ mg} = 79.052.640,08 \text{ mg}$ злата. У систему мерних јединица 1.000 милиграма је 1 грам (gr), односно 1.000 грама износи 1 килограм из чега произлази да је вредност пописане имовине манастира Фенек у 1905. години у валути круна, према њеној вредности златне подлоге, износила 79,05 kg злата. Цена 1 kg инвестиционог злата на Београдској берзи на дан 30. јануара 2023, у 13 часова, износила је: продајна = 59.116,68 евра; куповна = 55.706,11 евра [Cena zlata]. Просечна или средња вредност, тј. цена за 1 kg износи 57.411,40 евра. Према

просечној цени количина од 79,05 kg износи 4.538.371,17 евра, односно, према средњем курсу НБС, вредност иметка у 1905, на дан 30. јануара 2023. била је 532.685.870,03 динара.

ЗАКЉУЧАК

Пописана имовина манастира Фенека крајем 19. и почетком 20. века пружа слику о добро развијеном манастирском поседу. Из анализе Пописа, уочава се да је манастир располагао грађевинским објектима, богослужбеним предметима, као и да је снабдевен покућством. Уз то, манастир је поседовао и солидну економију (фундус инструктус). Вредност имовине у периоду 1896–1905. није доживела битније промене, иако су на исту утицали елементарне непогоде (поплава), култивација земљишта и инфлација. Фенек је у јесен 1914. био мета аустроугарске казнене експедиције. Манастир је спаљен, разрушен и покраден. Штета је била апсолутна, а према попису иметка из 1905. износила је 259.291 круну. Према резултатима прерачунске вредности историјске валуте круне у савремену финансијску вредност, у две примењене методологије дошло је до разлике у добијеним резултатима. „Корпа робе”: = 210.786.459,52 динара = 1.795.914,28 евра; „Златни стандард” = 532.685.870,03 динара = 4.538.371,17 евра. Методологија „корпа робе” која се темељи на производима чија је вредност исказана у новцу дала је значајно мање резултате од прорачуна вредности манастирског иметка према вредности која је исказана у количини злата, а до које се дошло на основу златне подлоге коју је имала валута круна. На уочену разлику код прорачуна финансијске вредности из 1905. у савремену финансијску вредност могло је утицати више чинилаца: економска криза, инфлација и поскупљење цене злата на берзи. Но, без обзира на чиниоце који су утицали на новац који је у одређеним историјским периодима био у оптицају, вредност имовине манастира исказана у злату била је 79,05 килограма злата.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Снежана (2017). *Окамењена ћирилица ишчичијавана између и преко редова*. Београд: Удружење за одбрану ћирилице „Добрица Ђеђић”.
- Алексић, Снежана (2021). „Задруга за исушење југоисточног Срема”, у: Владимир Јовановић (ур.), *Зборник радова II научно-стручни скупи Наука, економија и друштво*, Београд: Висока школа струковних студија за економију и управу, 75–82.
- Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив; фонд: Инвентари и допуне манастира и општина (1896–1898). *Инвентар јокрејној и нејокрејној имейка манастира Фенека 1896; Назначај ѿромена збивших у ѿд. 1897. у основ. инвентару Манастира Фенека, ѿднесак за ѿд. 1896; Додајак основном инвентару манастира Фенека за ѿд. 1898*.
- Историјски архив Београда (2023). Фонд 2140: *Земљишна књиџа Јаково. ЗКУЛ 141*.
- Косовац, Мата (1910). *Српска ѿравославна митрополија карловачка ѿ ѿдацима ѿг 1905. ѿд*. Сремски Карловци: Манастирска штампарија.

Раденић, Андрија (1958). *Положај и борба сељацима у Срему: од краја XIX века до 1914.* Посебна издања, Одељење друштвених наука, књ. 27, Београд: Српска академија наука.

Kolar-Damjanović, Mira (2013). *Povijest novca u Hrvatskoj.* Zagreb: Hrvatska narodna banka. Kr. Zem. Statistički ured (1895). *Glavni izveštaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikaz uobće. Izveštaji I–XII, Godina III.* Zagreb: Kr. Zem. stat. ured.

Županija Srijemska (1898). *Izvešće o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1897.* Vukovar: Sr. Županija.

Županija Srijemska (1906). *Izvešće o stanju javne uprave u Županiji srijemskoj za upravnu godinu 1905.* Vukovar: Sr. Županija.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Курсна листа Народне банке Србије (2023). Бр. 19 од 30. 1. 2023. Доступно на: www.nbs.rs. Приступљено: 30. 1. 2023.

Alić, Marsela, *Promjena valute i slavonski dukati (1900.)*. Povijest.hr. Доступно на: www.povijest.hr/nadanasnjidan/promjena-valute-i-slavonski-dukati-1900. Приступљено: 28. 1. 2023.

Cena zlata (2023). Cena zlata po gramu na berzi i u Srbiji. Доступно на: www.cenazlata.org. Приступљено: 30. 1. 2023.

Cenoteka (2023). Akcijske cene u trgovinskim lancima. Cene u maloprodajnim objektima na dan 28. 1. 2023. Доступно на: www.cenoteka.rs. Приступљено: 30. 1. 2023.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

STATE OF THE CAPITAL OF THE FENEK MONASTERY ACCORDING TO THE RESULTS OF THE PROPERTY CENSUS FROM 1896, 1897, 1898 AND 1905

by

SNEŽANA ALEKSIĆ
MB Belgrade University
Teodora Drajzera 27, Belgrade, Serbia
snezanaaleksic3@gmail.com

SUMMARY: In the patriarchal metropolitan archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Sremski Karlovci documents on the inventory of the movable and immovable property of the Fenek monastery from 1896, 1897 and 1898. As it is a matter of a monastery that is in the status of a cultural monument of great importance, new knowledge related to it is a special contribution, and therefore, in the format of archival documents, in this work, property inventories, which can be the subject of a study of a large number of social and humanities. The focus of this work, which is mainly concerned with macroeconomic research, is the economic aspects of the monastery. The paper tried to come to the conclusion whether the monastery in the period 1896–1905 experienced negative of positive changes in capital as well as what influenced those changes. In addition,

an effort was made to find out what the stated financial value of property in 1905 is today and two different currencies in two different historical periods were tested. The testing was carried out using the “basket of goods” method and calculation of the value of the monastery’s property according to the value expressed in the amount of gold, which was arrived at on the basis of the gold base of the historical currency of the crown, in which was expressed the value of the monastery’s property in 1905. The research revealed that the value of the property did not change significantly between 1896 and 1905, and that the value of the monastery’s capital was proportionately equal to the amount of 70,05 kg of gold.

KEYWORDS: Fenek Monastery, inventory, property

ГЕРМАНСКИ ПАЛЕОКОНЗЕРВАТИВИЗАМ – НЕКАД И САД

(Stephan Ehmke, *Was ist altkonservativ? – Eine Geisteshaltung im heutigen Licht*, Rautenberg-Druck, Leer-Ostfriesland 2022, 128 стр.)



У предговору књиге *Шта значи бићи палеоконзервативац? – духовни сјај у савременом свету*, аутор Штефан Емке наглашава да му није једини циљ да читаоцу приближи мисао палеоконзервативизма, већ и да покаже који су то елементи палеоконзервативне мисли употребљиви у садашњости и будућности за немачку државу и нацију. Утолико је други део наслова овог осврта на његову књигу („некад и сад“) – самоочигледнији. Немачку реч „*altkonservativ/Altkonservativismus*“ смо одлучили да преведемо као „палеоконзервативац/палеоконзервативизам“ из простог разлога што смо уверени да је ова струја

немачког конзервативизма најсличнија да нас веома актуелној америчкој која је управо широм света позната као амерички палеоконзервативизам (*paleoconservatism*). Реч „*германски*“ је додата како би се нагласио пан-немачки карактер ове политички мисли, посебно узимајући у обзир чињеницу да је један од њених главних инспиратора, ако не и најглавнији, Швајцарац из немачког говорног подручја – Карл Лудвиг фон Халер.

Издавамо три разлога због којих би требало читати/промишљати ову књигу. *Прво* – несумњиво да је германски палеоконзервативизам некада био много утицајнији него сада. Његове водеће личности су, било дипломатски (фон Халер), било војно (фон Герлах), били активни у борби против Наполеона и „универзалне мисије“ Француске која је ширила идеале Француске револуције. Слабљењем и падом Наполеоновог режима, започиње и њихов интелектуални рад у правцу критике Француске револуције и свих њених тековина (не само Наполеонових ратова), односно у правцу апсолутне апологије политичког поретка у Француској успостављеног на Бечком конгресу (познатијег као *Ресћаурација*). Тако су утицали на онај корпус европских идеја које се могу подвести под општи европски конзервативизам. Једном речју, наше схватање европског конзервативизма 19. века, а без познавања немачког палеоконзервативизма (само уз акценат на класике попут д'Местра, Бонала и Берка) – ако већ није скроз немогуће, сасвим сигурно је озбиљно осиромашено. *Друго* – германски палеоконзервативизам је имао још већу улогу у немачкој, а пре свега

у пруској унутрашњој политици. Читајући ову Емкеову књигу брзо се формира утисак како је немогуће разумети пруску историју 19. века, посебно од времена Фридриха Вилхелма IV. Ернст фон Герлах био је предводник „дворске камариле” и Конзервативне партије у време Фридриха Вилхелма IV. „Октроисани” устави које је тај краљ, принуђен општеевропским револуционарним околностима 1848/49. донео, углавном су продукт палеоконзервативних идеја.¹ Након смрти монарха, Емке каже да је утицај палеоконзервативаца јако опао, јер је дошло до поделе Конзервативне партије на „либералне” и „националистичке” конзервативце који су у великој мери прихватили идеје и праксу Француске револуције и каснијих грађанских европских револуција, док је само фон Герлах преостао као палеоконзервативац. Међутим, и сâм Бизмарк је барем своју спољну политику махом базирао на палеоконзервативним начелима (донекле и социјалну политику), а и Емке истиче да су палеоконзервативна начела оставила свој отисак у политичко-уставном животу Немачке (кроз поједине личности) све до оснивања Савезне Републике Немачке након Другог светског рата. Посебно је упечатљив приказ живота и политичког рада Евалда фон Клајст-Шменцина у последњем поглављу књиге, односно његово идејно и практично противљење савезу конзервативних снага са Хитлером између два рата, због чега је на крају и платио главом након спектакуларног судског процеса 1945. *Треће* – Емке верује да су германски палеоконзервативци фактички враћени у фокус реинтерпретацијом њихових идеја од стране одређених десничарских аутора (попут Ханса-Хермана Хопеа), иако ти десничарски аутори то нису експлицитно признали. Ми бисмо овде додали да се барем на тај начин – посредно или имплицитно – живост бар неких палеоконзервативних идеја у Немачкој данас осећа код странака и покрета десне оријентације попут Алтернативе за Немачку (AfD),

¹ Трокласни изборни систем (бирачи поређани у три имовинске класе, тако да свака класа има одређени број електора који потом бирају посланике), краљев право вета на сваки закон, краљев искључиво право да објављује рат и склапа међународне уговоре – што су ствари које су се драстично разликовале од политичког система тадашње Француске, Велике Британије или Италије.

односно код свих оних организација и појединаца који су иступили или се разочарали у Хришћанско-демократску унију (CDU) због њеног несумњивог „левог преокрета” током неколико претходних деценија.² Иако је мало вероватно да ће палеоконзервативизам у скорој време у Немачкој заузети онај положај који је имао половином 19. века, солидан и стабилан раст популарности Алтернативе за Немачку током последњих година (и нарочито ове) заправо потврђује вечиту актуелност бар неких од палеоконзервативних идеја, без којих – у најмању руку – није могуће сагледавати партијску динамику савремене Немачке.

Након предговора, у првом поглављу које носи назив (Was ist „altkonservativ”? / Шта значи бити палеоконзервативац?), Емке наводи кључне принципе германског палеоконзервативизма о којима сажето пише на неколико страна, да би их касније детаљније развио у засебним поглављима. По нама, наводимо четири најбитнија принципа: 1) правом ограничена државна власт на основу десет Божијих заповести, 2) корпоративна структура монархијске државе, 3) јеванђеоски католицитет, 4) хришћанско-социјална одговорност власти.

1) За разлику од просветитеља, како Емке истиче у поглављу књиге под називом „Alt-konservatives Rechtsverständnis” (Палеоконзервативно схватање права), палеоконзервативци нису прогнали религију у приватну сферу како би у јавној остао само човек са својим „разумом”. Уместо „друштвеног уговора”, „устава” и „опште воље” који су продукт једнаких индивидуа, у правном темељу политичке заједнице треба да лежи сталешка једнакост – човек није једнак у апсолутном смислу, већ само унутар свог сталежа наспрам свих других чланова сталежа. Сваки сталеж има своје специфичне интересе и модус функционисања, тако да је једнакост могућа само у домену истоврсних интереса (Фјеве). У том смислу, као што једнакост није могуће прописати моменталним потезом пера, није могуће да постоји један устав који би на брзину могао да се напише и изгласа у скупштини. У уставу се може говорити само у средњове-

² Но, кад је AfD у питању, само у погледу заштите породичних вредности и афирмације „хришћанског наслеђа”. У свему осталом нема доказа да та странка баштини палеоконзервативне идеје. Иначе, Емке је био утицајан члан CDU-а из Кила, са севера Немачке, као усталом и велики део партијских првака Алтернативе за Немачку.

ковном смислу, као о акту који је нагомилана сума вишевековних поредака, институција и правних обичаја (Мозер).

Дакле, не може бити речи о природном стању које се превладава друштвеним уговором /уставом, већ пре о природном стању које никада не престаје, већ се вечито еволутивно-органски развија. Чак не нужно кроз институте јавног права (као код фон Герлаха), него само кроз низ најразличитијих приватно-правних уговора (фон Халер). Такво уређење има одобрење Бога. У ту колоритну правну мрежу ухваћен је и сам монарх – он влада суверено и поданици му дугују покорност, али ако он крене да арбитарно сече ту мрежу установљених права (и обавеза), онда народ има право на побуну, не више против краља, него тирана (фон Халер). Овде јасно видимо двојако схватање феномена права у табору палеоконзервативаца. С једне стране су фон Савињи и фон Халер, а с друге фон Герлах. Док су Савињи и Халер заступали „анонимно” или „природно” порекло права, тврдећи да оно настаје на невидљив начин у колективној свести једног народа (кроз подлежуће силе и токове једног друштва), фон Герлах је заговарао „теолошко” или експлицитно порекло права као Божијег закона, на које је тек имало да се накалеми право о којем је говорио Савињи. Према Герлаху, право које би на било који начин противуречило хришћанским темељним законима не може да се сматра за право и не може да стекне легитимитет било којим протоком времена, тј. свако људско право – макар се развијало органски и еволутивно како су истicali Савињи и Халер – мора да се надовезује на божанско право хришћанске вере, а никако да му противуречи.³

³ Мишљења смо да је овде разлика између Савињија/Халера и фон Герлаха само номинална, јер потиче из супротних полова једне исте перспективе. Герлах је изгледа у виду имао тада актуелне покушаје француских револуционара и њихових идејних наследника да „једним потезом пера” са државног врха и у једном моменту укину целокупни правни поредак који се хиљаду и више година развијао у хришћанском духу на један еволутиван начин – баш како су и Савињи/Халер говорили о еволуцији права. У том светлу, реско кидање правног континуитета доношењем закона који су супротни хришћанској традицији не може имати легитимитет ни код Герлаха ни код Савињија/Халера. А хришћанско поимање права је у римску државу ушло управо на онај начин који су описали Савињи/Халер – друштвеним импулсима „одоздо”, након више

2) Схватање државе у поглављу под називом „Altconservatives Staatsverständnis” (Палеоконзервативно схватање државе) се окреће око теме монархије и начина на који она дели власт са staleжима.⁴ Палеоконзервативци су веровали да се само на тај начин можемо наћи на средокраћу између монархијског апсолутизма и демократске диктатуре маса, тј. остати у слободи. Као и код схватања права, и овде се могу уочити два правца схватања државе – једно теолошко оличава Герлах, а друго социолошко Халер. Герлах дефинише државу као „царство закона Божијег међу људима” чија је сврха да се брине о поштовању тог закона/права кроз „спречавање греха”, а не да људе „чини срећним”. Држава у највећој могућој мери треба да се уподоби начелима „царства Божијег”,⁵ односно владавини Адама у Рају пре греха, када је он био и отац и судија, али и краљ и господар, када је обједињавао у себи све оно што су након Адамовог пада у себи имали држава (као царство моћи) и црква (као царство милости). У том смислу, држава је по Герлаху увек упућена на духовну власт која краљу предаје круну и која треба да дела у хармонији с њим, да га што више усмерава ка оном полу које подразумева „царство милости”. Иако би се опет рекло – на први поглед – да ово Герлахово схватање државе неће имати директне везе са Халеровим, ипак је кроз Герлахово поимање „очинске” фигуре могуће наћи директну везу са Халеровим виђењем које има исте ефекте. Наиме, по Герлаху, као што је Бог Отац за верне, тако је и краљ по узору на Адама у одређеном смислу отац људима којима влада, а слично се може рећи и – *mutatis mutandis* – за оца породице или локалног свештеника у односу на парохију. Онолико колико сваки од ових нивоа

од два века жестоких прогона и жртава међу хришћанима, када је хришћанство издржало тест времена и постало толико јако у друштву да ни сам државни врх није могао или желео да се одупре његовој снази. А опет, цео процес је завршен без терора са државног врха у односу на ону популацију која још није била хришћанска.

⁴ Емке истиче да су палеоконзервативци признавали и републикама легитимитет, али само као крајњи изузетак у случају швајцарских кантона и слободних немачких градова који су – барем номинално – такође били део историјски насталог државног система Светог римског царства немачког народа на чијем челу је био монарх.

⁵ Герлах овде разликује земаљску државу као „царство закона Божијег” од „царства Божијег” које има и небеску димензију.

власти има аутономију у свом домену, краљ на челу државе то мора да поштује и да се у те ниже домене не меша (начело супсидијаритета). Ако се меша и крши очинске привилегије својих поданика, онда народ има право на побуну, тј. може да смени краља-тиранина.

Халер је до истог закључка о кључној улози „оца” у формирању државе дошао обрнутим путем, историјско-социолошком анализом генезе државе. Наиме, најпре породицом влада отац као „краљ/принц у малом”, чланови породице су му лојални докле год он брине о њиховом опстанку. Како се породица шири, породична земља постаје мала за опстанак и породица се обраћа оној породици која има више земље (стечене приватно-правним уговорним путем). Спонтано, временом у неком региону отац једне од таквих породица – која поседује довољно земље да би се од ње издржавали чланови породице која поседује земљу и упосленици који обрађују ту земљу – постаје фактички и прећутно владар датог региона као прави принц или краљ, јер се његов ауторитет природно формирао не само међу онима који су на његовом поседу, већ и међу свима онима који су на суседним поседима. Он је дужан да земљи којом влада гарантује „опстанак”, односно да осигура околности које су неопходне читавом становништву да се одржи у животу у виду заштите територије од освајача и пљачкаша. Уколико то не успе, онда нико није дужан да му искаже лојалност.⁶ Просто, оно што таквог „оца” изнедри у краља није неки намерни или моментални тренутак рационалне одлуке, већ временски наслгани импулси који су резултат његове моћи (оличене у добро управљаном личном поседу и следствено стеченом свеобухватном ауторитету). Тако се власт и потчињавање прећутно подразумевају, све до момента док владарева моћ и ауторитет не крахирају у виду слома базичних гаранција за опстанак људи у једној држави. Одбрана територије и опстанак становништва нису некакво опште-јавно добро, већ просто скуп

приватно-правних уговорних односа (склопљених прећутно најчешће) који поштују интересе сваке од уговорних страна. Самим тим, не постоји порез којима се одржава јавна администрација (краљ се издржава од свог поседа, као и његови сарадници и двор), већ само порез који служи да се оствари минимум приватних интереса из уговора (одбрана од страних освајача).

У сваком случају, на који год начин германски палеоконзервативци вршили апологију државне власти, вишевековна традиционална монархија са хришћанским обележјима најлегитимнији је облик државне власти, нешто најбоље у политичком смислу за шта је способна људска заједница као целина несавршених људи.⁷

3) Јеванђеоски католицитет је, рекли бисмо, можда и најслабија карика у идејном пејзажу који су нам нацртали германски палеоконзервативци и којим се Емке бави у истоименом поглављу „*Evangelische Katholizität*”. Религијски занос палеоконзервативаца је потекао из померанијског неописетистичког

⁷ Ипак, када је на дневни ред дошло питање реформе политичког система Пруске након Револуција из 1848, које су харале целом Европом, неки палеоконзервативци (фон Штал) су спустили критеријум и укључили се у процес „амортизације” масовних притисака за променама, тако што су предложили палеоконзервативни „план Б”. Пошто је немогуће вратити се потпуно у време немачког средњовековља након Наполеона и грађанских револуција из прве половине 19. века, треба сачувати колико год је могуће из старе епохе (пре свега оно суштинско названо „монархијским принципом” у виду краљевог права да има последњу реч вета у законодавном процесу), али да се чини као да је до битних промена дошло. Из те логике је проистекло пруско уређење које смо поменули у фусноти бр. 1. Штал је сматрао да пруски краљ не може да буде исто што и британски (церемонијална фигура), јер је он сачувао своје реалне прерогативе у историјским бурама (за разлику од британског). Одатле и разлика монархије и монархијског принципа. Додељивање права саодлучивања националном парламенту који је био одраз трокласно грађанског трећег стањења, по Шталу, само је маневар да се предухитри будући револуционарни импулси из тог смера и који би по њему довели само до много радикалнијих промена, до потпуног развлашћивања краља или чак можда до републике. Овако, задржан је реално владајући монарх који је и даље могао да буде „очинска фигура” својим поданицима, односно ономе што је од њих у индивидуалном и групном смислу преостало из старог доба.

⁶ Иако се то не види из Емкове књиге директно, наслућује се да је Халер – осим љубави и правичности које експлицитно помиње – као главни мотив за краља да се дугорочно прихвати монархијске обавезе видео у схватању самог краља да су моћ и ауторитет које он ужива у широј околини једини или најбољи начин да се датом региону (краљевству) осигура безбедност од страних нартаја, тј. самим тим и сигурност његовог личног поседа.

покрета (*Erweckungsbewegung*).⁸ Међутим, под утицајем Герлаха и нарочито Фридриха Јулиуса Штала, германски палеоконзервативизам је убрзо добио нов фокус – позитивно-објективистичко третирање цркве као (делом) земаљске администрације у циљу реформе пруског протестантизма лутеранског типа ка већој хијерахизацији по узору на римокатолицизам.⁹ Ишло се на то да се очувају основни лутерански догмати, али да се прихвати хијерархијска структура римокатолицизма на челу са (над)бискупским системом како би се лутеранство вратило у окриље „апостолске сукцесије”. Све се то догађало у процесу који је требало да претходи доношењу новог пруског „црквеног устава”, а који на крају није донет, јер се краљ није сагласио нити са једним од постојећих предлога.

Палеоконзервативци су хтели хијерархијски да ојачају лутеранизам како би нагласили разлику онога што су они подразумевали под термином „црква” у односу на пруску државу. Желели су институцију која би у моралном смислу била независна и чак стајала изнад световне власти (не и у смислу земаљске моћи, што су сматрали одвојеним доменом којим господари лаичка власт). То опет није значило секуларизацију, јер су у моралном смислу увек видели монархију која за морално-духовне савете гледа ка „цркви” и од ње прима круну.

Осим жеље да ојачају духовну власт у Пруској, палеоконзервативци су жалили што је дошло до реформације у смислу административне деобе, и зато су говорили да и лутеранизам и римокатолицизам у себи садрже делимичну „истину”, чиме се очитаву њихов, рекли бисмо, прото-екуменизам. Желели су да се та деоба на духовном Западу пребриди једног дана, како сам Емке више пута истиче у истом поглављу.¹⁰

⁸ Развио се из пијетизма који има дужу историју у оквиру лутеранског протестантизма, али је неопијетизам настао као „покрет буђења” након што је Пруска са савезницима поразила Наполеона, као симбол одушевљења што је издана Просветитељства напакон поражен – одатле и главне одлике неопијетизма у виду порицања рационалистичко-просветитељских тенденција у вери и наглашавање субјективних, унутрашњих осећаја и искустава верника.

⁹ Наиме, пруска лутеранска заједница тада није имала бискупе у својој структури, већ само обичне вернике и свештенике.

¹⁰ Емке овај прото-екуменистички пројекат палеоконзервативаца шири у савремено доба и на православни свет. У поглављу под називом

Међутим, од реформисања пруског лутеранизма кроз преузимање канонских установа

“Der Geist der Heiligen Allianz von 1815.”, Алудирајући на успех против Наполеона и Просветитељства који су позивањем на заједнички хришћански идентитет постигли конзервативни монарси 1815. у оквиру „Свете Алијансе”, Емке позива да се и данас успостави заједнички верски конзервативни фронт против прогресивног инжењеријског који се европским друштвима сервира од стране глобалистичке елите у оквиру ЕУ, а који би укључио и руско православље. Ту са похвалом говори о чињеници да је династија Хоенцолерн имала у свом замку три капеле (протестантску, римокатоличку и православну) окружене зидом замка на ком се налазио „једини симбол хришћанства – крст са Голготе”. Овде морамо замерити да нам није јасно зашто Емке толико инсистира на крсту као, наводно несумњивом, симболу свих хришћана? Још су и аријанци у рано хришћанско време такође имали крст као симбол који су поштовали, али раним хришћанима то није био довољан сигнал да са аријанцима уђу у било какво религијско или молитвено заједништво. Шта више, спор између хришћана и аријанаца се вртео око – наизглед – детаља (заправо једне једине речи), али акценат је тада управо био на тој „ситној” разлици која је била препрека за верско јединство, имајући у виду да је потпуно јединство у вери као канонски и догматски предуслов важио тада за било какво верско заједничарење. А важио је и након тога, миленијумима, све до данас. Не видимо конзервативни аргумент који би нас убедио да сада, после толико времена, усвојимо неко ново начело, макар долазило и од германских палеоконзервативаца. Тим пре што су канонске – и нарочито – догматске разлике између православних, протестаната и римокатолика данас још бројније него ономад између аријанаца и хришћана. Ако би православни улазили у молитвено-верску заједницу са ове две групе, тиме би кршили канонска, догматска и начела предања своје вере (а вероватно исто важи и за традиционалне римокатолике и протестанте у односу на православне). То што не можемо имати верско јединство и заједништво, свакако не спречава конзервативце све три вере да политички сарађују у одбрани својих вера и начина живота од глобалистичког наметања прогресивних закона и регула. Оно што је конзервативцима све три вере истоветно у потпуности, то је жеља да се сачува властита вера, начин живота и друштвене вредности од нартања глобалистичких агенди. И у одбрани наших слобода у том негативном смислу („слобода од”), несумњиво се отвара велико поље за сарадњу. Нико није против верског јединства, али не нужно и по сваку цену, пречицама и брзини, већ тако што ће се две вере приклонити једној (ми се надамо православној) у слободној утакмици (евентуално, не нужно!), без присила или елитистичких договора, у једној спонтаној еволуцији – на конзервативан начин.

римског римокатолицизма (у циљу јачања лутеранске хијерархије), свакако је теже замислити потпуно утапање два догматска система у једну организациону целину („цркву”), тим пре што палеоконзервативци нису оставили никакве смернице како би то требало урадити? Узајамним одрицањем неких догми? Задржавањем свих догми обе стране, али уз формално административно јединство и право сваког да у сваком тренутку бира у коју ће од догми веровати?

Ако се мислило на тако нешто, онда то пре подсећа на некаку глобалистичку псеудо-интеграцију каквих је било много током прошлог и овог века (ЕУ, УН итд.) него на конзервативни приступ вери или религији. Свака верска заједница и установа има своју прошлост и динамику, и она је као таква последица еволутивног развоја. Нагла и једнократне реформе њених учења или структуре свакако нису у складу са конзервативним духом (и у канонском, а нарочито догматском виду). Једно је заговарати некаку реформу и чекати годинама и вековима како би она била прихваћена у некој заједници и заживела, тј. одржала тест времена, а сасвим друго користити се уставотворним тренутком доношења новог верског устава (који је иначе негиран у домену политике као просветитељска илузија) – како би се те реформе прописале и наметале верницима.

4) Хришћанско-социјално учење германских палеоконзервативаца Емке обрађује у поглављу под називом “Die Altkonservativen und die Soziale Frage” (Палеоконзервативци и социјално питање). По Емкеу, ово учење су палеоконзервативци развили како би одговорили на изазове индустријализације и деаграризације, односно сливања великих сељачких маса у градове како би радиле у фабрикама и индустријским погонима. Они су уочили да су такве масе подложне индоктринацији, пре свега од стране социјализма (колективизма), али и либерализма (атомизма). Поставило се питање како сачувати оно што је могуће од старих социјалних односа у средњем веку (присни односи сеоске породице, имања, локалне парохије или професионалних гилди) у новом друштвено-економском пејзажу? Овим питањем се пре свега бавио фон Герлах.

Иако је имао у виду и искуство средњег века, он највећим делом полази од личног искуства са властитог земљишног поседа, у

оквиру ког су сви (и земљопоседници и сељаци-најамници) били прожети духом неопијетизма и узајамне помоћи – сви заједно су ишли на часове протестантске веронауке, а земљопоседници су бринули о својим сељацима, нарочито у временима кризе. Дакле, приватна својина је постојала и ауторитет земљопоседника као „очинске фигуре” није био довођен у питање, иако су у материјалном смислу сви били релативно осигурани за основне потребе (а понегде и једнаки). Ми подвлачимо додатно да је овакав социјални склад на пруским пољопривредним добрима остварен, без сумње, спонтано и органски-еволутивно, без икаквог мешање државе.

Да ли су онда могући овакви односи и у градовима у фабричким погонима? Герлах је веровао да јесу и кључ је видео у приватној непокретној својини. Држава би требало да осигура све могуће предуслове да што већи број људи стекне сопствену непокретну имовину, пре свега у виду некретнине (куће или земљишног поседа). Међутим, из Емкеовог третирања овог питања нисмо сигурни шта би то требало да значи – да ли да држава својим ниским стопама пореза и ефикасном администрацијом, уз минималну корупцију, олакша власницима и радницима фабрика да се сами обогате и стекну непокретну имовину? Или држава треба да им направи/купи куће и земљу и преда на коришћење?

Пруске неопијетистичке заједнице су настале без државне интервенције и ту је солидарност била аутентична. С друге стране, ако бисмо претпоставили да је Герлах заговарао државну (ре)дистрибуцију добара која би водила масификацији власништва над непокретном својином,¹¹ онда ту нема говора

¹¹ Герлах је осим што веће распрострањености приватне непокретне својине заговарао и здравствено-социјално осигурање радника, заштиту женског и дечијег рада, нерадну недељу, ограничено радно време и побољшање хигијене и сигурности на радном месту, право радника на организовање. Опет, из Емкеове књиге не можемо директно видети да ли је Герлах призивао да се ово оствари кроз државни закон или кроз прост јавни апел свим социјалним актерима да се максимално уподобе пруским аграрним традицијама неопијетизма. То што је осуђивао новац као механизам мешетарења, брзог и огромног профита на штету многих, не мора нужно да значи да је због тог става био прикривени социјалиста. Наиме, из Емкеове књиге ми можемо да наслутимо да је Герлах био заправо против

о аутентичној солидарности, јер чим држава нешто пропише у једном моменту на „јаккобински начин” – онда ту може бити само присиле или артифицијелне солидарности која се маскира свеједно којим паролама – да ли „устава”, „демократије” или „народне воље”. Герлах је подвлачио да је приватна својина добра, али да се њом мора управљати „очински”, не само за своје власничке интересе, већ у интересу ближњих, свих оних који су укључени у процес експлоатације дате приватне својине. Опет, као и у случају солидарности, мишљења смо да патријархална употреба приватне својине у духу хришћанске солидарности није могућа прописивањем „одозго”, већ само „одоздо”, добровољним пристанком власника својине и његових радника без икаквог ефективног мешања државе (осим можда апеловања). Стога, Герлахови социјални идеали не морају нужно подразумевати етатистичку позитивну акцију како би се остварили, независно од тога шта је он лично мислио.

Али, ако имамо у виду палеоконзервативну активност у правцу доношења пруског устава како би се „зауздао” галоп прогресивистичких идеја и могућих револуција, односно „сачувало” од старог поретка оно што је могуће сачувати, највероватније да је Герлах управо призивао државу у реализацији његове социјалне визије. И Емке сматра да је Герлах био склон спровођењу ових својих идеја кроз државу, јер Емке сматра да је Бизмарк, макар делимично, спровео ове Герлахове идеје у дело, баш онда када је успео да прогура своје социјалне законе (вероватно је Емке овде мислио пре свега на обавезно пензионо осигурање у Пруској, одакле и потиче савремене систем пензија широм света).

Међутим, Емке је у неким другим деловима своје књиге сматрао да је званична лутеранска заједница у Немачкој данас под великим притиском глобалистичких и прогресивних политичара, и да се у њеном врху не може наћи добар верски наук, па је сматрао да ће за духовни препород Немачке морати да се крене од најмањих ћелија попут породице и сеоских имања на којима глава породице учи укућане и комшије основама верске науке на традиционалан начин. Или од микро-

организација које промовишу аутентичан начин живота у складу са традиционалним верским светоназорима. Дакле, Емке је у сфери вере потпуно изашао изван позитивног законодавства и „главних токова”, јер је видео да ту нема аутентичности и дуготрајних, виталних исхода у смеру очувања традиције. Не видимо зашто иста Емкеова логика не би могла да се примени и на тумачење Герлаховог социјалног учења – капиларно јачање социјалне солидарности, социјалног капитала и приватног предузетништва „одоздо”, без државне интервенције.

Не можемо закључити наш осврт на ову књигу без следеће констатације. Колико год данашњи немачки (или светски) конзервативци настојали да се у вредносно-идејном смислу идентификују са германским палеоконзервативцима, једна ствар између ове две генерације је фундаментално различита – палеоконзервативци су били привржени свим срцем државном и правном поретку којег су затекли са свим траговима предмодерног и претпросветитељског доба (средњовековља) у њему, док данашњи конзервативци имају мало или нимало симпатија према садашњем стању ствари. Рекло би се да су палеоконзервативци ономад имали много мање посла у практичној политици пред собом од данашњих – ови први су намеравали да оставе нетакнутима, не само најглавније елементе старог поретка, већ и њихову већину (јер су се поклапали са њиховим светоназорима). То јест, да прихвате само неколико промена које не дирају у суштину старог поретка. Док ови други, по свему судећи, имају намеру да мењају већину или све од затеченог поретка.¹²

С друге стране, дилема пред којом је стајао и Герлах је идентична пред којом стоје и његови идеолошки наследници данас. Да ли треба користити државни механизам за реализацију позитивно дефинисаних политика које су у конзервативном непосредном или посредном интересу (Герлах-Бизмарк)? Или просто само укинути прогресивистичке штетне политике и законе, а деловати кроз на бази приватног права и капиларно кроз друштво „одоздо” (Халер)? Можда се користити комбинованом стратегијом и етапно укидати

фракционалног банкарства и спекулација банака и њихових агената, као што су то, пак, били и неки крајњи либертаријански аутори (попут Ротбарда).

¹² Овде наравно не говоримо о номиналним конзервативцима који су суштински етаблирани део владајућих прогресивистичких (левичарских) елита.

антиконзервативне тековине, уз непрекидан и паралелан рад у чисто друштвеним оквирима и ослањањем на економске подстицаје недржавних привредних актера? А можда ће и време показати да ништа од ових конзервативних стратегија не може да има успеха без неких већих социјалних превирања и сукоба, након којих би у једном дугом времену спонтано и еволутивно поново настао један конзервативни систем, на исти начин као и онај што је био на измаку снага у 19. веку?¹³

У сваком случају, одговори на ова питања нису једноставни и јако је битно да они који

себе сматрају за конзервативце-десничаре буду свесни тога. Изучавање идеја и праксе германског палеоконзервативизма, његових (не)успеха од „Свете Алијансе” преко (квази)-палеоконзервативних бизмарковских социјалних политика до потпуног краха и последњег конзервативног „атома” у партији CDU уз све већи раст странке AfD, само ће помоћи конзервативцима широм света да стекну и одрже свестраност у том погледу.

*Марко Пејковић,
научни сарадник,
Института за политичке студије, Београд
marko.pejkovic@ips.ac.rs*

¹³ Уколико говоримо о сценарију мирне трансформације садашњег поретка у конзервативни (коришћењем актуелних устава и закона) сматрамо да би било најприкладније, након што конзервативна политичка опција постане толико јака да има уставотворну снагу, извршити промену актуелних устава у смеру редукције државних послова на приближно исти делокруг и обим какав је постојао до периода просветитељства. А предуслов за овакву трансформацију је да конзервативна мисао покаже своју виталност и привлачност најпре у приватном домену, капиларном циркулацијом кроз друштво и естаблирањем у њему.

О ДУХОВНОЈ ДИМЕНЗИЈИ САВРЕМЕНИХ ХИБРИДНИХ РАТОВА

(Слободан Стојичевич, *Гибридная война против Сербской Православной Церкви*, Русской экспертной школы, Москва 2022, 496 с.)
[Слободан Стојичевић, *Хибридни рат против Српске православне цркве*]



Почетак 21. века означила је кардинална структурна промена система међународних односа: мењају се, како улоге основних субјеката светске политике, тако и укупан однос снага. На страницама научне периодике предлажу се различити сценарији развоја догађаја (од слободне многополарности до биполарног супарништва у стилу хладног рата). Руски експерти износе мишљења о формирању новог небалансираног биполарног система, у коме основни акценат државе-противнице стављају на наоружање. Амерички аналитичари обраћају пажњу на постојање предуслова за раст геополитичких тензија све до 2040. године, а такође прогнозирају велику „операцију обезбеђивања стабилности” (коју ће спровести САД), и међу регионима у којима је ова „операција” могућа маркира се Евроазија.

Овакве прогнозе омогућавају извлачење закључка, да ће оружани конфликти и различите врсте војних сукоба као и раније бити један од основних чинилаца међународних односа. Али, наравно, нипошто и једини. Како је писао у свом чувеном раду „Стратегија индиректног деловања” енглески војни историчар Безил Лидл Харт, „ме-

тод индиректних дејстава” увек је ефикаснији него директан „чеони” сукоб (притом, по мишљењу експерта, ово важи како за односе међу људима тако и на међународном нивоу, када је реч о међународној политици и економији).

Ако се овакви утицаји користе систематски и комплексно, страна која изабере овај пут може стећи значајну предност у сукобу (доказе за ово ми видимо у успесима спољнополитичког деловања САД од средине прошлог века). Али, ако у економији, образовању и култури, па чак и државној управи, индиректни методи деловања, инструменти „меке силе”, које користе агенти утицаја држава-лидера светског политичког процеса, доказују своју ефикасност, са друге стране у државама, у којима је истински морални, вредносни и идеолошки темељ друштва религија, Црква је „последња одбрана”, „тврђава”, коју је врло тешко освојити.

У марту 2016. године после литургије и чина торжества (победе) православља у Храму Христа Спаситеља, поглавар Руске цркве се обратио верујућим са пастирском беседом. У њој је Светејши патријарх Кирил нагласио, да директно одбацивање Бога неће моћи да поколеба Цркву. Зато њени противници иду другим, компликованијим путем, замене система вредности и филозофских погледа, путем искушења. И овај пут се у много чему ослања на подршку световних власти. По речима Светејшег патријарха, у овом тренутку, друштво је суочено са опасном појавом у „филозофском, политичком и духовном животу. У новом времену појавило се убеђење, да главни фактор, који одређује човеков живот,

а значи и живот друштва, је сам човек. ... До сада се сматрало, да Бог управља светом кроз законе које је Он створио а и људским друштвом – на основу моралног закона који је Он открио у Свом писму и пресликао га у људској савести. Зато се одувек покушавало да се људски закони доведу у сагласност за Божијим законом; Бог и савест су били главне судије а главни ауторитет за људски суд је био Божији закон. Али настало је време када су ову несумњиву истину ставили под знак питања и рекли: „Не, Бог нема везе са тим. Свако има право да верује, али то је његова лична ствар, зато што постоје и неверујући. Свака индивидуа има посебна права, а између осталих и да одреди сама за себе, шта је добро а шта лоше. Значи, треба да постоји неки универзални критеријум истине, а такав може бити само човек и његова права, и живот друштва се мора формирати на основу неспорног ауторитета људске личности”. Од тога је почело искључивање Бога из човековог живота, које је започело свој пут у Западној Европи и Америци а потом је захватило и Русију. И данас можемо да констатујемо, да је ова идеја добила други живот и осваја цело човечанство.

По речима патријарха Кирила, „ми видимо, како се у многим развијеним државама улажу напори за озваничење на законском нивоу права избора било ког пута, између осталих и потпуно греховног, који је у директном сукобу са речју Божијом. Ова опасна појава у животу савременог човечанства је добила назив „дехристијанизација”. Сигурно да се овакви филозофски погледи на свет не би могли назвати јерес, да их многи хришћани нису прихватили и да нису поставили људска права изнад речи Божије. Зато ми данас говоримо о глобалној јереси човекопоклонства – новог вида идолопоклонства, које избацује Бога из човековог живота”.

Несумњиво је, да овакве трансформације система филозофских погледа не могу бити природни стадијум развоја друштва или неочекивани и непредвидиви резултат узајамног деловања елемената политичког, културног, социјалног економског друштвеног система. Величина и компликованост задатка, који су пред својим војним стратезима, поставили представници глобалне либералне идеологије потрошње, постали су моћан стимуланс за нова истраживања, која спроводе савремене „фабрике мисли” – “think tanks” (највећи аме-

рички речник *Merriam Webster* даје овакву одредницу: “think tank – то је организација, корпорација или група, организовани ради проучавања конкретног предмета (на пример политичког питања или научног проблема) и давања информација, идеја и препорука”).

Често је врло проблематично, свеобухватно и панорамски сагледати на који начин се пројекти експерата у разним областима (од програмирања и биотехнологије до филозофије и политикологије) уопштавају и активно користе за борбу против традиционалног система вредности и филозофских погледа. Зато што се најчешће описује мањи, лични или уско специјализован фрагмент и поглед на појаву и проблем. Успео покушај да се максимално широко сагледа ова проблематика је велико истраживање – књига *Хибридни рај њројив Срјске Православне Цркве*, коју је с пролећа 2022. године, руским читаоцима представио српски новинар, правник и писац, водећи експерт Института за националну стратегију из Београда, Слободан Стојичевић. Књига се појавила у издању Руске експертске школе и после неколико месеци постала победник XVII отвореног конкурса „Просвећивање кроз књигу” у номинацији „Најбоља публицистичка књига”.

Али потребно је нагласити, да је руском читаоцу стваралаштво С. Стојичевића постало занимљиво нешто раније, 2018. године – после издавања његовог рада на руском језику *Мрежни рај њројив Срба: лекције за Русију*. У овој књизи српски експерт успео је да на занимљив начин и свеобухватно опише и објасни, за нашу државу, актуелну и горућу тему и да захваљујући томе постане не само познат код руских читалаца већ и популаран у руским академским круговима. Зато се излазак из штампе нове књиге С. Стојичевића на руском језику у Русији очекивао са нестрпљењем. И треба нагласити да су се очекивања руских читалаца у потпуности испунила.

Према речима С. Стојичевића, књига *Хибридни рај њројив Срјске Православне Цркве* резултат је вишегодишњег истраживања разних видова утицаја Запада на СПЦ. На основу ових утицаја аутор објашњава узроке и методе непријатељских утицаја на СПЦ (са теоријске тачке гледишта а и на практичним примерима). Основни циљ ових утицаја је дезинтеграција СПЦ или њена адаптација у складу са потребама непријатеља. Али аутор се не ограничава само проблемима са којима

се суочавају савремена Србија и СПЦ већ у својој анализи иде много даље. Свој рад С. Стојичевић почиње подробним разматрањем инструмената и метода „меке силе”, које западне државе користе ради вршења утицаја на фундаменталне поставке свих крупних монотеистичких религија, а који као свој главни циљ имају слабљење стожера националног идентитета, одбрамбене и борбене готовости држава.

Нарочиту пажњу, српски експерт је обратио на један од видова ратова нове генерације – мрежни рат, којим се друштво осваја путем стварања економских, религиозних, финансијских мрежа унутар њега. Аутори концепције „мрежног рата” су амерички истраживачи Џон Аркила и Дејвид Рондфелд. По њиховим речима, „мрежни рат” је вид конфликта „на највишем нивоу између друштава и држава. Када се предузимају активности у покушају да се сруши и промени оно што људи на које је усмерен утицај, ’знају’ или мисле да знају, о себи и свету који их окружује. Мрежни рат је концентрисан на мишљење маса или елита или и једних и других заједно”. Мрежни рат је, како тврди С. Стојичевић, могућ не само против конкретне државе, већ може бити усмерен и против одређене организације унутар друштва. Очигледан пример овога, по мишљењу аутора, може бити деловање западних невладиних организација на умрежавању Српске православне цркве.

Међу многим методама и технологијама, које се активно користе од стране западних држава у борби за глобалну доминацију, С. Стојичевић наводи разне spin-технологije, операције базиране на постизању ефеката (ОБПЕ), технологију „Прозора Овертона”. Како појединачно тако и заједно, ови методи и технологије дају могућност да се у кратком року сруше формиран стереотипи мишљења и зато се широко примењују у области политичких технологија. На пример, уз помоћ „Прозора Овертона” у току само неколико деценија су у јавни дискурс биле уведене теме, које су у току целе историје човечанства биле табу: пасивна и активна еутанازیја, дискусије о „непродуктивним а зато и сувишних и друштву непотребних” старих људи, појаве као што су „чајлдфри” и „чајлдхејт” итд. На овај начин извршено је својеврсно „преношење” тема, које су још недавно у друштву сматране сакралним у дискурсу „потрошачког друштва”.

Несумњиво, многе технологије и методи које описује С. Стојичевић нису проналазак 21. века. Како напомињу руски политиколози С. В. Володенков и С. Н. Федорченков, „препознавање елемената стадности у технологијама рушења политичке свести није откриће Џозефа Овертона, он је само описао оне законитости, које су приметили још антички истраживачи”. И заиста, можемо се присетити дела историчара из старог Рима Гаја Салустија Криспа *О завери Кајилине*, у коме он сликовито описује постепене трансформације у римском друштву, које је на одређеној етапи свог развоја одбацио богове, фокусирао се не на стваралачку делатност већ на задовољавање својих све већих прохтева. Можемо се сетити и песника из старог Рима Марка Анеја Лукана и поеме *Фарсалија*, код кога се спомиње слична стадност у рушењу републиканских вредности. Веома интересантна (нарочито узимајући у обзир догађаје који се данас дешавају) манипулација друштвеном свешћу кроз вредносно-нормативне оријентире је приказ Четвртог крсташког рата од стране његовог учесника, витеза Робера де Кларие у књизи *Освајање Констинтинског града*. Управо у овом делу ми видимо заснованост логичности и правилности тога да, детерминисани небеским промислом, мотиви понашања људи, који стварају историју, у великој мери уступају место земаљским побудама. Де Клари објашњава разлоге због којих крсташи, који су објавили као циљ свог похода ослобођење „Свете земље” од неверника, поробљавају хришћанско становништво, постају освајачи, окупатори и пљачкаши православног Константинопоља. Пред њима се појављује ланац унутрашње неповезаних околности, пред којима крсташи, како се испоставља, једноставно не могу да „одоле”, ланац који води освајању византијске престонице. У књизи је приказана таква слика „случајних” чињеница, у којој је „божијем промислу намењено случајно место. Догађаји су се у глобалу развијали не као ’деловање Бога кроз Франке’, већ као условљени људским стремљењима, страстима, практичним потребама, нормама и вредносним оријентирима датог друштва”.

Чак и већ познате методе и технологије наглог развоја информационо-комуникационих и дигиталних технологија у нашем времену усавршавају се и могу се примењивати још ефикасније. И цео тај огroman арсенал

се користи у великој политичкој борби за глобалну превласт. Потпуно је очигледно, да се борбе воде на само за ресурсе и територије, не само за умове него и за душе. Како је приметио у свом говору на Епархијском сабрању Московске епархије крајем 2022. године светејши патријарх московски и целе Русије Кирил, у овом тренутку зло „отворено и без устезања предлаже и намеће себе: у подршци потрошачког односа према људском животу; у рушењу идеала породице и узношењу идеје намерног немања деце, такозваног чајлдфри; у пропаганди сексуалних изопачености и савраћивања деце; у покушајима нормализације праксе сурогат материњства; у ширењу греха који вапи ка небу – чедоморства – абортуса”.

Основни „испоручилац” оваквих „вредности и норми”, како се може и претпоставити, је глобална либерална потрошачка идеологија. И књига С. Стојичевића нам даје могућност сагледавања да стварање заштитних механизма од геополитичке агресије има још један (не и свакоме очигледан) ниво – *смициони*, зато што је један од основних циљева савремених поборника „слободе и демократије” идеолошко и теолошко мењање наше вере. Према мишљењу српског експерта, „Хуманизам и човекоцентричност” постепено и неприметно мењају нашу веру и предање. Ова тенденција која се „прелива” из савременог друштва у „савремено” богословље је делимично стихијска, а делимично преузета и уврштена у арсенал америчке „меке силе” и конципирана као „инклузивност религија” или како се то назива у званичним документима Министарства иностраних послова САД (Стејт департмента) „дерадикализација религије”. На овај начин, по мишљењу С. Стојичевића одвија се „припитомљавање религије”, трансформација учења свих монотеистичких религија, укључивање у њих идеологије људских права и права мањина. Циљ ове делатности је стварање новог типа човека – „бого-

потрошача”, корисника религиозних услуга, које би требало да му пружају црква, вера и религија прилагођене новонасталим условима.

Последица оваквих трансформација погледа на свет биће претварање мисионарења из ширења речи Божије у „ширење географије продаје” религиозних услуга и преношење тежишта човековог живота са вечности и спасења на земну потрошњу. Несумњиво, овакве промене су могуће у случају пажљиво планиране и добро финансиране активности великог броја агената – истовременог деловања у неколико праваца: у сфери културе, образовања, масовних медија итд. Према мишљењу С. Стојичевића, овај посао је у току и зато ми у књизи можемо наћи и део посвећен анализи утицаја нових информационо-комуникационих технологија на Православну цркву и верујуће. Ради објашњавања механизма како се уз помоћ ових технологија реализује психолошки утицај на људе, аутор скреће читаочеву пажњу на нијансе функционисања интернета и сфере медија.

Према речима аутора, књигу *Хибридни рај и пројект Свјетске Православне Цркве* писао је да би дао могућност свима који то желе, да „сазнају о опасностима које прете како свакоме лично тако и Цркви, и да примети негативни утицај и манипулацију којих раније (није) био свестан. И у случају да је негде, некад био објекат манипулације – да то осазна и промени, ако наравно то жели”. И може се констатовати – аутор је постигао циљ: књига даје панорамску слику процеса који се одвијају у савременом свету, помаже да се увиди и сагледа реална позадина поступака лица које доносе судбоносне одлуке како за нашу државу, тако и за цео свет. Омогућава да сагледа своје место у виртуозно исплетеним мрежама манипулације, што је несумњиво важно и неопходно (нарочито у данашње време) за сваког мислећег грађанина своје државе.

Татијана Николаевна Седих
Доцент на Катедри за филозофију
политике и права,
Филозофски факултет
МГУ „М.В. Ломоносов”
Москва, Русија
tatiana_sedykh@mail.ru

СИНОДСКИ ТЕКСТОВИ ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА О БИОЕТИЦИ

(Николаос Г. Којос, *Биоетика: синодски текстови православних цркава*,
Институт за европске студије и ИК „Каленић”, Београд–Крагујевац
2022, 123 стр.)



Са благословом Његовог преосвештенства епископа шумадијског г. Јована и преводом протонамесника Драгана Поповића, Институт за европске студије и издавачка кућа Епархије шумадијске „Каленић”, публиковали су зборник *Биоетика: Синодски текстови православних цркава*, изворно објављеног грчкој јавности 2007. године од стране др Николаоса Којоса (Νικόλαος Γ. Κόιος, Βιοηθική – Συνοδικά κείμενα Ορθόδοξων Εκκλησιών). Пажња аутора усмерена је на званичне ставове три Помесне Православне цркве у вези са проблемом биоетике.

Пре анализирања ставова православних цркава, аутор у оквиру уводног разматрања читаоце свеобухватно и опсежно упознаје са основним богословским, биоетичким и медицинским начелима, с циљем формирања интелектуалног и критичког става према овој

теми. Подстицај за аутора је присутност биоетичких елемената у свакодневном животу људи, унапређених развојем медицинске технологије са тежњом да таква делатност добије адекватан теолошки приступ. Полазна догматска основа уводних разматрања заснована је на црквеној доктрини (акривији) да је људски живот Божји дар, и да као творац и давалац живота једино Бог има вољу и власт у односу на живот и на смрт. Свестан да се вишевековно православно наслеђе не може супротставити развоју медицине, технологије и друштва, на свеопшти и најумеренији начин указује на суштински значај формирања доктрине Православне цркве према биоетичким начелима.

У првом делу зборника истакнута су три текста која је званично потврдио Свети архијерејски синод Грчке православне цркве (у наставку ГПЦ), а односе се на етику трансплантације органа, проблеме еутаназије и потпомогнуте репродукције. За формирање званичног става цркве неопходна је опсежна сарадња са посебним одборима образованим за антрополошка и социолошка питања. Проблем биоетике захтева позивање на философију, патристику и етику, а не само на друштвене науке и велики број, у већини случајева, површних цитата из Светог писма. Потребна цркве је према Којосу таква да је неопходно дати одговор сваком забринutom хришћанину. Свето писмо и Свето предање цркве су логична основа за то. Међутим, формирати ставове цркве само на основу података из савремене медицинске области и пронаћи њихово утемељење у списима насталим у потпуно другачијим околностима на први поглед делује незамисливо. Једино је ГПЦ преузела личну одговорност али и пружила највећи допринос у односима биоетике и православља, изношењем званичних ставова на примерима

трансплантације, еутаназије и потпомогнуте репродукције. На примеру трансплантације органа, полазна теолошка основа су духовни и морални узроци који наведеном интервенцијом посебно доводе у питање бригу о човеку и његовом животу. Иако се благо наслеђује морална и духовна вредност донора, оправдана кроз љубав према ближњем (Мт. 22, 37) и блаженство оних који дају (Дап 30, 25), као и донора који примаоцу спасава биолошки, а себи духовни живот, ипак доминира пастирска опрезност уз изношење прилично одмерених ставова. Поред уводних симпатија и разумевања, негативан приступ трансплантацији црква истиче због материјалних разлога. Обично су подухвати трансплантације прескупии, мада веће незадовољство Грчка црква види у бесправном промету људских органа (купопродаја, залог и сл.), ипостасна бића ни на који начин не смеју бити предмет експлоатације и капитала. Неопходна је већа активност црквеног клира како би се деградирала произвољност и само условно фаворизовање трансплантације органа. Такве активности аутор види у оптимистичном подухвату теолога, духовним семинарима, едукацијама, а на самом крају и званичним саопштењем Светог архијерејског синода.

Други документ ГПЦ анализиран у зборнику је у облику синодом одобреног саопштења за јавност (није облик посланице али ни коначне речи Светог архијерејског синода), који у 54 става детаљно анализира проблем еутаназије. У уводном делу саопштења истакнут је пример Холандије, Белгије и Аустралије које су под утицајем световних закона прихватиле еутаназију као аутономно-правну норму. С друге стране, догматско учење цркве истиче да дужина трајања живота и тренутак наступања смрти, ни на који начин не смеју бити одређени људским правилима. Будући да начин на који човек живи и умире има последице у вечности, тело (το σῶμα) умире, а душа (η ψυχή) последице живота и смрти овековечује. Примерима Христове патње и бола, и несебичне љубави према ближњима, и крсног бола који није узалудан, Светом тајном јелеосвећења, молитвама за ослобођење од болова али и литургијским јектенијама за предложене и часне дарове, примеран је став ГПЦ по коме се еутаназија безусловнo одбацује. Оптимистичан је предлог да се по узору на добар живот прихвати и добра смрт (η καλή εὐθανασία), смрт која произлази из љубави

према Богу, тада је она благослов и врлина према речима проф. Којоса.

Треће саопштење ГПЦ односи се на њен став према потпомогнутој репродукцији. Сагледавши аутономна начела на претходним примерима, пожељно је очекивати другачије мишљење на овом примеру. То нам заиста потврђује текст преведеног зборника, у коме запажамо супротан смер анализе ставова у односу на претходна два саопштења. Поред уобичајене библијске основе и трагања за коренима и позитивним ставовима, полазна основа овог саопштења су негативни аспекти које аутор види у механизовању једног личног и светог догађаја. Потпомогнутом репродукцијом дете настаје као производ дела лекара, а не његових родитеља, који у моменту интервенције и нису заједно. Према зачећу Црква се односи са посебном светашћу и благословом. Најупечатљивијим достигнућем медицине дарује се постојање бића, проблем који се изричито наглашава је да и ембрион има право на живот, развој, слободу и вечност, а не на чување у посудама. Последица вантелесне оплодње за Цркву су прекомерни ембриони који се уништавају. Црква не може прихватити површност, вишкове, самохране мајке и старије жене које би да се вољно остваре у улози мајке. Неопходне пренаталне дијагностике које су нуспојава и генетски и морални проблеми, као и немогућност фетуса да представи своју вољу и своја права, доводе до чињенице да је Црква по овом питању изузетно уздржана и опрезна. Препоруку је се активност црквених достојника у виду мисије деловања усмерене на отклањање наведених проблема, речи разумевања и љубави, подстицања ради очувања брака, али да се пре свега шири потреба за духовним и природним начинима репродукције. Иако мање очекивано, Црква се и са питањем човекове потпомогнуте репродукције суочава из једне прешироке перспективе која не обезбеђује одговор на сва питања.

Руска православна црква (у наставку РПЦ) је кроз још скромније саопштење изразила свој лични став према биоетици. Наиме, у саопштењу из 1998. године одлуке Светог архијерејског синода РПЦ указују да човекови покушаји да себе постави на место Бога, на основу промена и побољшања Божје творевине, само доприносе духовним и социјалним последицама које изазивају забринутост унутар Православне цркве. Руска црква на још

опрезнији начин представља свој став према питању абортуса, потпомогнуте оплодне, клонирања, трансплантације, еутаназije и хомосексуалних односа. О абортусу не постоји ни најмања толеранција унутар Цркве, а оправдање је у најстаријим црквеним изворима (Мт 5, 48, Дидахи, 2. и 8. канон Светог Василија Великог). Штавише, Црква указује на низ активности којима би се пружила духовна помоћ и заштита родитеља и деце с циљем спречавања абортуса. Потпомогнута оплодна према саопштењу РПЦ представља претњу духовном животу, интегритету и здрављу. Предност се даје социјалном остваривању појединца, а не будућем развоју и устројству детета. Условно црква може прихватити вештачку оплодњу уколико се користи генетски материјал брачног супружника. Вештачко побољшање људске расе и клонирање Црква види као мешање у планове Божје, Бог је Бог болесних а клонирање се супротставља достојанству личности. Трансплантација пружа помоћ, мада као и у ставу Грчке цркве, проблем и опрезност изазива правни промет људских органа. Уколико је израз љубави и саосећања, а ради директне користи за ближњег, једино тада може бити прихваћена. Проблем интензивне неге и еутаназije је у недопуштању припреме пацијента за његово путовање и ишчекивање вечности. Последњи дани човековог живота, ма колико болни и неподношљиви били, имају хришћански смисао и вредност. Спутаване Божје промисли кроз преузимање улоге творца живота и смрти представљају велики и неопростив грех. Са још већим огорчењем Црква се противи хомосексуалним односима, сматрајући их *грешним изолчаењем и скрнављењем људске природе*. Став РПЦ је да таквима не сме бити дозвољено да се баве педагошким или васпитним радом са децом и младима.

Завршни део зборника посвећен је односу Румунске цркве према биоетичким питањима абортуса и еутаназije. У још скромнијем саопштењу усвојеном 2005. године Свети архијерејски синод Румунске православне цркве изнео је прилично уопштене ставове о најучесталијим биоетичким проблемима. Питање абортуса директно је противљење вољи и природи Божјој да створи биће по образу и подобију Своме (Пост. 1. 27). Абортус је тако супротстављање и исмејавање Божје

творевине, која би у сваком тренутку имала апсолутну заштиту Цркве. Иако прекид трудноће представља велики морални и духовни грех, Румунска црква жели да избегне класичну теолошку површност и да сагледа све околности због којих је грех почињен. У говорима о еутаназiji, наилазимо на идентичан увод који подсећа на основна хришћанска начела и заповести, где се безусловно одбацује еутаназija дефинисана као *акција или пројекат да се ублажи бол*. Хришћанство бол и патњу сматра обликом саучествовања у Христовом мучеништву и страдању које није узалуд. Тренутак наступања физичке смрти, са болом или без њега, представља средство сједињења човека са Богом и најузвишенији тренутак преласка у Царство Божје, које је без патње, туге и бола.

Као друштвено актуелна и свеprisутна, биоетичка питања и теме увек буде додатно интересовање различитих научних области. Развој медицине и технологије и њихова међусобна интеракција заснована на интервенцијама људске природе и личности, подстакли су научнике широм света да изнесу лични став на основу моралних и етичких принципа. Поред филозофије, социологије и медицине, међу друштвено одговорним заједницама за биоетичка питања нашле су се помесне православне цркве. Зборник *Биоетика: Синодски текстови православних цркава*, представља највећи допринос широј стручној јавности о заузимању теолошког става и предлога примењивих решења у оквиру појединих биоетичких питања. На умерен и темељан начин, са највећим пастирским страхом, опрезношћу и бригом о целокупној пастви, понуђена су компромисна решења, која су од користи како за појединачног верника, тако и за пастире и целокупне црквене заједнице. Засада нам остаје нада и очекивање званичних ставова осталих помесних православних цркава, неопходних за формирање општеприхваћених решења, којима би се Црква заштитила, али и понудила адекватна решења за проблеме биоетике. Доступни текстови су подстицај и модел за формирање уједначених и општих ставова на нивоу православља.

Александар Васиљевић,
мајстер теолошко-правних,
Институт за европске студије,
Београд, Србија,
aco.vasiljevic96@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СНЕЖАНА АЛЕКСИЋ (Земун, 1973). Асистент на Универзитету МВ у Београду.

Дипломирана 2008. године на Високој струковној школи за предузетништво у Београду, и 2011. на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета. Мастерирала 2014. године на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета. Докторирала 2022. године на заједничком програму докторских студија економских наука Факултета за пословне студије и Геоекономског факултета Универзитета Мегатренд (*Власнички односи и начин коришћења земљишног ресурса у источном Срему од средине XVIII века до данас*). Област научног истраживања: економска историја, политичка економија, општа економија.

Важније књиге: *Окамењена ћирилица ишчишћавана између и преко регова*, Београд 2017; *Илијина ћрича*, Нови Сад 2018; *Добровољно силом наћерано: Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда*, Нови Сад 2020; *Куйиново у изворима и трађи*, Нови Сад 2022; *Историјски срез Земун: (1941–1945): у архивској трађи и изворима*, Нови Сад 2022; *Крњешевци, село у Срему*, Нови Сад 2022.

АЛЕКСАНДАР ИЛИНЧИЋ (Осијек, 1988). Директор издавачке куће „Просвјета” д.о.о. из Загреба.

Основне студије завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Осијеку (2010), где је и мастерирао на студијама филозофије и историје (2012). На Економском факултету Универзитета у Осијеку завршио је и мастер студије економије (2016). Похађа докторске студије на Универзитету у Београду (тема докторске дисертације: „Историја и филозофија природних наука и технологије”). Учествовао у низу научних и културних скупова са јавним наступима и објављеним радovima из сфере историје, филозофије науке и стваралаштва Уроша Миланковића.

СЛОБОДАН ЈАНКОВИЋ (1975). Виши научни сарадник Института за међународну политику и привреду у Београду.

Дипломирао је на Одсеку за историју Факултета књижевности Универзитета Рома Тре (Roma TRE) у Риму. Магистарски рад одбранио је на Факултету политичких наука Универзитета „Ла сапиенца” (La Sapienza) у Риму. Докторирао је на тему *Прејреке мировног процеса: анализа мировног процеса*. Ради као виши научни сарадник, начелник Центра за суседне земље и Средоземље у Институту за међународну политику и привреду у Београду (од 2006). Важније области интересовања: блискоисточна политика, односи између великих сила и земаља Блиског истока и Северне Африке, блискоисточни мировни процес, италијанска политичка историја као и питање граница на Балкану. Гостујући је предавач на тему блискоисточне и балканске историје на мастер студијама при Одељењу политичких наука Универзитета La Sapienza у Риму и на Катедри за оријенталистику Филолошког факултета Универзитета у Београду.

Важније књиге: *Англоамеричка обмана*, Београд 2017; *Блискоисточна криза: рај без мира*, Београд 2019.

МИЉАНА ЈОВАНОВСКА (Врање, 1994). Наставник-дефектолог у Школи за основно и средње образовање „Вуле Антић” у Врању.

Дипломирала 2018. године, а мастерирала 2021. године на Медицинском факултету у Новом Саду (смер: Специјална едукација и рехабилитација). Запослена као наставник-дефектолог у ШОСО „Вуле Антић” у Врању од 2019. године. Области научног истраживања: инклузивно образовање.

ИВАНА Д. МАТИЋ (Лозница, 1997). Асистент на Медицинском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2020. године, а мастерирала 2021. године на Медицинском факултету у Новом Саду (смер: Специјална едукација и рехабилитација). Запослена на Медицинском факултету у Новом Саду (Катедра за специјалну едукацију и рехабилитацију) од 2021. У звање асистента изабрана 2022. године. Области научног истраживања: инклузивно образовање.

РАДОЈКО ЛУКИЋ (Дољане, код Крушевца, 1954). Редовни професор Економског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао на Економском факултету Универзитета у Београду (1976), магистрирао 1980, и докторирао 1985. (*Teorijsko-metodološki problemi troškova prometa*). Држи наставу на више предмета на основним и докторским студијама. Боравио је на стручном усавршавању у Лондону (1988). Објавио је више научно-стручних радова (књига, реферата, чланака и др.) из области рачуноводства и управљања финансијама у услужном сектору. Коаутор је неколико студија.

Важније књиге: *Ефикасности мултинационалног предузећа*, Београд 2001; *Upravljanje troškovima u poljoprivrednom preduzeću*, Београд 2010; *Revizija u bancama*, Београд 2010; *Evaluacija poslovnih performansi u maloprodaji*, Београд 2011.

ИЛИЈА МИЛОВАНОВИЋ (Врбас, 1990). Доцент на Одсеку за психологију, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао је 2012. године, мастерирао 2014, а докторирао 2021. године (*Чиниоци и ефекти матемајичке анксиозности на раном основношколском узрасу*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Након асистентског рада (2015–2021), изабран у звање доцента на матичном факултету за курсеве који произлазе из области педагошке психологије. Аутор је и коаутор више научних радова објављених у домаћим и страним часописима. Област научног истраживања: психологија образовања.

ЈАСМИНА ПЕКИЋ (Сомбор, 1979). Ванредни професор на Одсеку за психологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала је 2002. године на Одсеку за психологију Филозофског факултета у Новом Саду. Магистрирала 2007. године на Одељењу за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Црте личности као чиниоци успешности ученика средњих школа за даровите*). Докторирала 2012. године на Одсеку за психологију Филозофског факултета у Новом Саду (*Карактеристике породица са академски даровитим адолесцентом*). Од 2004. године запослена је на Одсеку за психологију Филозофског факултета у Новом Саду као асистент-приправник, 2008. године изабрана је у звање асистента, 2013. године у звање доцента, а од 2018. године је у звању ванредног професора. Од 2015. до 2018. године обављала је дужност заменика шефа Одсека за психологију, од 2016. до 2020. године била је члан уредништва *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*, од 2018. до 2021. године била је главни и одговорни уредник часо-

писа *Примењена психологија*. Од 2022. године члан је Уредништва часописа *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

РЕНАТА З. ШКРБИЋ (Нови Сад, 1972). Доцент на Медицинском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 1996. године на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, мастерирала 2011. и докторирала 2018. (*Процена еџекутивних функција и ариџметичких вештина ученика са кохлеарним имплантом*) на Медицинском факултету у Новом Саду. Запослена на Медицинском факултету у Новом Саду, на Катедри за специјалну едукацију и рехабилитацију од 2010. У звање доцента изабрана 2018. Области научног истраживања: инклузивно образовање, сурдологија.

МАРИЦА ШЉУКИЋ (Нови Сад, 1976). Ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2001, магистрала 2009. (*Социолошки приступ у истраживањима утицаја образовања на развој „људских ресурса” у савременим процесима трансформације рада*) и докторирала 2014. (*Утицај структуралних друштвених промена на орјанализовање индустријског рада у транзицији српског друштва*) на Групи за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. На Филозофском факултету у Новом Саду изабрана у звање доцента 2014, а потом и у звање ванредног професора 2019. Предаје социологију рада, социологију организације, социологију професија и социолошко истраживање маркетинга. Члан је редакције *Социолошког прегледа* (од 2015. године).

Важније књиге: *Жене и заједници дискриминације*, Нови Сад 2011. (коаутор); *Земља и људи: сељаштво и друштвена структура*, Нови Сад 2012. (коаутор); *Фабрика: индустрија у пост-социјалистичкој Србији*, Ново Милошево 2018; *Друштво и сукоб*, Београд 2018. (коаутор); *Друштвени развој и демографске промене*, Београд – Нови Сад 2021. (коаутор).

СРЂАН ШЉУКИЋ (Сомбор, 1964). Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду и потпредседник Матице српске.

Дипломирао (1996), магистирао 2000. (*Сељаштво у истраживањима класно-слојне структуре југословенској и српској друштву*) и докторирао 2004. (*Социолошки аспекти развоја земљорадничког заједничтва у бившим социјалистичким земљама југоисточне Европе*) на Групи за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. На истом факултету биран је у звање асистента приправника (1998), асистента (2001), доцента (2005), ванредног професора (2010) и редовног професора (2015). Предаје Социологију села, Социологију сукоба, Социологију образовања и Социологију савременог српског друштва; ангажован је на сва три нивоа студија (основне, мастер и докторске). Област истраживања: социологија села и социологија сукоба, социологија образовања, културе и спорта. Обављао је функције заменика шефа (2006–2009) и шефа (2009–2012) Одсека за социологију на Филозофском факултету у Новом Саду. Био је главни коуредник *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* (2006–2009), члан је Уредништва часописа *Зборник Матице српске за друштвене науке* (2013–).

Важније књиге: *Raskršća Srbije*, Novi Sad 2007; *Сељак и заједница у равници*, Нови Сад 2009; *Mit kao sudbina: prilog demitologizaciji demitologizacije*, Сремски Карловци 2011; *Земља и људи: сељаштво и друштвена структура*, Нови Сад 2012. (коаутор); *Село у социолошком огледалу*, Нови Сад 2015. (коаутор); *Друштво и сукоб*, Београд 2018. (коаутор).

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР REGISTER OF NAMES

- Алексић, Снежана 229, 238–239, 242–243, 261
Алић, Марсела 239, 243
Алтарас Димитријевић, Ана 187, 201
Анђић, Бранко 208, 215
Аркила, Џон 255
- Батанова, Милена 186, 196
Белоусов, Лев Сергеевич 131–132, 139, 141
Бенковић, Слађана 181
Бизмарк, Ото 136, 251
Бобори, Јохан (Johann Bobory) 223
Божанић, Дарко 181
Бразољ, Борис 135–136, 142
Бројчин, Бранислав 203, 215
Бугарчић, Милица 180
- Васиљевић, Александар 259
Вебер, Макс 146
Вилхелм II (немачки цар) 134, 136
Војиновић, Драган 182
Војтешки Кљенак, Драгана 166, 182
Володенков, С. В. 255
Врућинић, Јелена 215
Вујачић, Марија 210, 215
Вукосављевић Гвозден, Татјана 188, 200, 203
- Гај, Људевит 226
Галовић, Драгана 211–213, 215
Гејтс, Бил 155
Гејтс, Мелинда 155
Герлах, Ернст фон 246–247, 250–251
Глумбић, Ненад 203, 215
Горбачов, Михаил 137
Гуо, Донг (Guo, Dong) 180
- Де Кларие, Робер 255
Дековић, Маја 200
Делибашић, Борис 181
Деспотовић, Љубиша 135, 139, 141
Димитријевић, Александар 187, 200
Динић, Бојана 186–187, 200
Домазет-Лошо, Давор 135, 139, 142
- Ђевић, Рајка 209, 211, 214
Ђирук, Матијас Еделбахер фон (Mathias Edelsbacher Györgök) 222
Ђорђевић, Луција 212, 214
Ђорђевић, Србољуб 212, 214
Ђурић, Злата 166, 180
- Еделбахер фон Ђирук, Матијас (Mathias Edelsbacher Györgök) 223
Езер, Фуркан (Ezer, Furkan) 180
Емке, Штефан (Stephan Ehmke) 249–251, 245–246, 248
Еперсон, Ралф 135
- Живанов, Сава 133–134, 139–141
Живковић, Драгиша 218
Жижовић, Малиша 181
Жикић, Оливера 202
Жуњић, Слободан 218, 227
- Ивезић, Сташа 215
Илинчић, Александар С. 217, 228, 261
- Јакшић, Милена 180
Јанковић Николић, Марина 187, 201
Јанковић, Слободан 129–130, 133, 138–139, 141, 143, 261
Јеремић, Драган 217, 227
Јован (епископ шумадијски) 257
Јовановић, Владимир 242
Јовановић Стојимировић, Милан 140–141
Јовановска, Миљана 205, 216, 262
Јолић Марјановић, Зорана 187, 201
- Калинић, Тамара 207, 215
Карацића, Вук Стефановић 221
Карић, Тијана 210, 213, 215
Кауцки, Карл 155
Кирил (патријарх руски) 254, 256
Клајст-Шменцин, Евалд фон 246
Кљакић, Љубомир 138
Кљенак Војтески, Драгана 180
Кнежевић, Снежана 181
Козаревић, Емира 166, 180

Којос, Николаос Г. 257–258
 Колар Дамјановић, Мира 239, 243
 Корда, Маја 215
 Косовац, Мата 239, 242
 Костић, Јелена 187, 202
 Костић, Лаза 227
 Коцопељић, Јасмина 192, 200, 202
 Крисп, Гај Салустije 255
 Крстић, Ана 180
 Кузмановић/Крсмановић (трговац) 223

Лењин, Владимир Иљич 155
 Ли, Хсуан Ших (Lee, Hsuan-Shih) 180
 Лидел, Базил Хенри 142
 Лозић, Јошко 166, 180
 Луј XIV 136
 Лукић, Радојко 165–166, 180–182, 262

Магарашевић, Георгије 220, 227
 Мамузић, Илија 218
 Мандић, Ксенија 166, 181
 Мањикин, Александар С. 141
 Маринковић, Ј. 215
 Марковић, Јасминка 202
 Марковић, Саша 138, 142
 Маркс, Карл 155
 Мартић, Милан 166, 181
 Матић, Ивана Д. 205, 207, 215–216, 262
 Миланковић (фамилија) 220
 Миланковић, Антоније 223
 Миланковић, Богдан 218
 Миланковић, Димитрије 218
 Миланковић, Милутин 218–219, 221, 223, 227
 Миланковић, Теодор (Тодор) 220
 Миланковић, Урош 217–228
 Миловановић, Илија З. 183, 199–200, 204, 262
 Милутиновић, Митрофан 229, 237
 Митровић, Андреј 134, 141
 Митровић, Душанка 202
 Михић, Владимир 215
 Мишкић, Смиљка 182

Наполеон I 245, 248–249
 Ненадић, Филип 192, 199, 206, 214
 Нешић, Милкица 202
 Николаевна Седих, Татјана 256
 Николај Велимировић 131, 139, 142

Овертон, Џозеф 255
 Ољача, Милан 199
 Опачић, Горан 200, 203

Орсић, Срђан 221–223, 227
 Оцић, Часлав 227

Пајић, Дејан 202
 Памучар, Драган 181–182
 Пејковић, Марко 252
 Пекић, Јасмина М. 183, 204, 262
 Пеличари, Игор 142
 Перуничкић Младеновић, Ивана 203
 Петровић, Саша 162
 Поповић, Габријела 167, 181
 Поповић, Драган 257
 Поповић, Миодраг 218
 Протић, Сања 200
 Пуцар, Ђорђе 181
 Пушкаш, Адис 182

Раденић, Андрија 238, 240, 243
 Радојчић, Милош 219, 227
 Радоњић, Љубивоје 166, 181
 Решетњиков, Леонид 136, 142
 Рондфелд, Дејвид 255
 Ротбард, Мареј Н. (Murray N. Rothbard) 251

Савињи, Карл фон (Friedrich Carl Von Savigny) 247
 Савић, Гордана 166, 181
 Секулић Мајурец, Ана 206, 215
 Селаковић, Марко 182
 Серелем, Антал (Antal Szerelem) 222
 Смедеревац, Снежана 202
 Сокић, Миро 180
 Соколовска, Валентина 200
 Спасић, Спиридон (јеромонах) 229
 Стакић, Висарион (јеромонах) 237
 Стаљин, Јосиф Висарионович 138
 Стаматовић, Павле 224, 227
 Станковић, Миодраг 202
 Станковић, Момир 182
 Старчевић, Анте 225
 Старчевић, Шиме 225
 Стевић, Жељко 166, 182
 Степановић, Саша 206, 214
 Стојадиновића, Милан 140
 Стојановић, Зоран 142, 166
 Стојановић, Илија 182
 Стојичевић, Слободан 253–256
 Стојковић, Андрија 217, 227
 Суботић, Синиша 208, 215

Талијан Консуело, Бојана 187, 203
 Тарнози, Тибор (Tarnóczy) 180
 Тартаља, Иво 224, 227
 Телеки, Адам 222

- Федорченков, С. Н. 255
 Фрас, Франц Јулијус (Franz Julius Fras) 225, 227
 Фридрих Вилхелм IV 159, 246
- Хабзбуршки, Јозеф Антон Јохан (Joseph Anton Johann Baptist von Österreich) 222
 Хадровић Зекић, Блаженка 166, 180
 Халер, Карл Лудвиг фон 245, 247–248, 251
 Ханак, Наташа 200
 Ханић, Хасан 180
 Харт, Безил (Hart, Basil Henry Liddell) 253
 Хитлер, Адолф 131, 135, 246
 Ходиц Волфрамиц, Фридрих Винценз Јохан Граф фон (Friedrich Johann Vincenz Hoditz und Wolframitz) 222
 Хопе, Ханса-Херман 246
 Хускановић, Елдина 182
- Чиковић, Катарина 166, 180
 Чоловић, Петар 202
- Џонсон, Алекс 135
- Шевић, Милан 218–219, 221, 227
 Шкрбић, Рената 3. 205, 215–216, 263
 Шљукић, Марица 145, 147, 152, 161, 163–164, 263
 Шљукић, Срђан 145, 147, 152, 154, 161, 163–164, 263
 Штал, Фридрих Јулиус 248–249
 Шћепановић, Маринела 207, 215
- Agbenyega, Joseph 213–214
 Ahsan, Tariq 207, 211, 214
 Akbarian, Omid 181
 Aktürk, Beyza 182
 Alam, Tasfiq E. 166, 179
 Albiero, Paolo 201
 Algaryouti, Ibrahim 214
 Alghazo, Ead 209, 214
 Alinezhad, Alireza 179
 Altoè, Gianmarco 201
 Aluja, Anton 200
 Amin, Gholam R. 166, 179
 Amini, Amir 166, 179
 Amirteimoori, Alireza 166, 179
 Anastassiou-Hadjicharalambous 185
 Andersen, Per 166, 179
 Ang, Rebecca 203
 Antoniou, Panagiotis 214
 Arbuthnot, Jack 187, 202
 Aron, Raymond 130, 142
- Arsu, Talip 167, 179
 Avramidis, Elias 206–207, 209, 211, 213–214
 Aycin, Ejder 167, 179–180
- Babin, Nicholas 163
 Banaitis, Audrius 181
 Banker, Rajiv D. 166, 179
 Baron-Cohen 185, 187, 197–199
 Batanova, Milena 197, 200
 Batsiou, Sophia 211, 214
 Batson, Daniel 185–186, 196, 200
 Bayliss, Phil 214
 Bebetosos, Evangelos 214
 Benelli, Beatrice 201
 Bernhart, Annelie 163
 Bhatnagar, Nisha 207, 215
 Bischoff, Lena 202
 Biswas, Sanjib 181
 Blesh, Jennifer 163
 Bloom, Zachary 188, 195, 200
 Bohart, Arthur 201
 Booth, Alan 195, 202
 Borrás Saturnino M. 158–159, 161–163
 Borrás, B. 146–147, 149, 151, 153, 155–157
 Bosse, Stefanie 207, 215
 Bouzdine-Chameeva, Tatiana 181
 Branje, Susan 201, 203
 Brilmayer, Roberta L. 162
 Brown, Sarah 200
 Brunet, Eric 201
 Bunkus, Ramona 149, 163, 214
 Byerlee, Derek 151–152, 162
- Cai, Zheng-Qun 166, 180
 Carlo, Gustavo 201, 203
 Cely-Santos, Marcela 163
 Chang, Xiaoyu 166, 179
 Charnes, Abraham 179
 Chen, Chunhua 166, 180
 Chen, Wei 179–180
 Chiesa, Giulietto 137, 139, 142
 Christian Petersen, Niels 179
 Chu, Ching-Wu 180
 Cinar, Nursan 203
 Claeys, Priscilla 162
 Cohen 187
 Cohen, Douglas 187, 200
 Colom, Roberto 195, 200
 Cooper, Robert 137, 142
 Cooper, William W. 166, 179–180
 Costa, Paul 188, 200
 Crocetti, Elisabetta 203
 Cuff, Benjamin 184, 200

- Das, Ayau 215
 Davis, Mark 185, 187, 200
 De Boer, Anke 215
 De Vignemont, Frederique 184–185, 200
 De Waal, Frans 185, 200
 De Wied, Minet 201
 Decety, Jean 185–187, 200–201
 Deininger, Klaus 151–152, 162
 Del Barrio, Victoria 185, 197, 200
 Demir, Gülay 168, 180
 Deppeler, Joanne 214
 Di Giunta, Laura 201
 DiStefano, Christine 191, 201
 Dodeen, Hamzeh 214

 Ecer, Fatih 167–168, 180
 Edalatpanah, Seyed Ahmad 181
 Edelman, Marc 148–149, 162
 Eggum, Natalie 201
 Eisenberg, Nancy 184–186, 196, 200–201, 203
 Eklund, Jacob 184, 187, 201
 Endresen, Iacob 186, 201
 Esteves, Francisco 186, 201

 Fabes, Richard 186, 200
 Fallah, Mohammad 181
 Farrington, David 186, 196, 198, 201
 Fenyves, Veronika 166, 180
 Ferguson, Heather 184, 201
 Ferguson, Nyall 132, 142
 Feyerer, Ewald 215
 Finney, Sara 191, 201
 Foucault, M. 155
 Fox, J. 156
 Franco, J. 146–147, 149, 151, 154–158, 161–162
 Fromkin, David Henry 133, 139, 142
 Fu, Karen 203
 Furlong, M. 203

 Gai, Yuxi 179
 Gan, Guo-Ya 182
 Garcia, Luis 200
 Gaspar, Augusta 186, 201
 Geisler, Charles 162
 Gemmill-Herren, Barbara 163
 Gerris, Jan 200
 Gewirtz, Jacob 201
 Gilbert, Jeremy 148, 162
 Gilman, R. 203
 Gini, Gianluca 201
 Giovazolias, Theodoros 188, 198, 202
 Goetz, Ariane 149, 162
 Gomez, Sergio 161

 Gonzales, Carmen G. 147, 162
 González, Andrés D. 179
 Graziano, William 188, 201
 Green, Laura 186, 196, 198, 202
 Guo, Dong 166, 180
 Gupta, Pankaj 179

 Haas, Brian 202
 Hajjami, Mohaddeseh 166, 179
 Hall, Ruth 163
 Harmsen, Irene 185, 201
 Harvey, D. 155
 Hawk, Skyler 187, 203
 Hawley, Patricia 186, 196, 201
 Hawk, Skyler 201
 He, Kai 182
 Hecht, Petra 207, 215
 Henke, Thorsten 215
 Herrring, Ronald J. 163
 Hezam, Ibrahim M. 181
 Hezam Al-Mishnanah, Ibrahim M. 181
 Hodgkinson, Alan 209, 215
 Hoffman, Martin 185–186, 197, 201
 Howat, Douglas 200
 Hoy, Anita 209, 215
 Huebner, S. 203
 Hunsberger 156
 Hunsberger, Carol A. 156, 162

 Ickes, William 200–201
 Imai-Matsumura, Kyoko 216

 Jackson, Philip 185, 187, 200–201
 Jäntschi, Christian 215
 Jensen-Campbell, Lauri 188, 201
 Jia, Lifan 180
 Jolliffe, Darrick 186, 196, 198, 201

 Kamas, Linda 186, 202
 Kaplan, David M. 162, 187, 202
 Karre, Jennifer 203
 Kay, Cristobal 161
 Keene, Sara 147, 149–150, 162
 Keijsers, Loes 201
 Kennedy, Paul M. 132, 139, 142
 Kim, Sang-Gook 166, 181
 Kline, Rex 192, 202
 Knight, George 201
 Koch, Helvi 215
 Koike, Rihei 216
 Koot, Hans 203
 Kordrostami, Sohrab 179
 Krach, Sören 202
 Kumar, Arun 180

- Kumar, Mehlatat Mukesh 179–180
 Kurtines, William 201
- Lai, Frank 202
 Lake, David A. 131, 142
 Lalvani, Priya 209, 215
 Lambek, Nadia C. S. 162
 Lambie, Glenn 188, 195, 200
 Lambrecht, Jennifer 215
 Lamm, Claus 185, 202
 Lazarus, Eli D. 148, 162
 Lee, Hsuan-Shih 166, 182
 Li, Hang 195, 202
 Li, Mei 202
 Li, Si-Si 179–180, 188
 Liao, Huchang 168, 180
 Liao, Anna 215
 Liddell Hart, Basil 134
 Lim, Loana 215
 Lin, Ruiyue 166, 180
 Liu, Haohua 180
 Loewenthal, Kate 190, 202
 Loudin, Jesse L. 186, 196, 198, 202
 Loukas, Alexandra 186, 196–197, 200, 202
 Lynn, Richard 195, 200
- Malinen, Olli 216
 Margulis, Matias E. 149, 153–155, 158–159, 162
 Maziotis, Alexandros 182
 Mazur, Allan 195, 202
 McCrae, Robert 188, 200
 McFarlane, Kate 207, 213, 215
 McKeon, Nora 162
 McMichael, Philip 151, 153–154, 158–160, 162
 McQuillin, Samuel 203
 Meeus, Wim 201, 203
 Mehdizadeh, Saber 179
 Melchers, Martin 188, 198, 202
 Meltzoff, Andrew 201
 Meranius, Martina 184, 187, 201
 Mezzenzana, Francesca 201
 Michalska, Kalina 186–187, 200
 Minnaert, Alexander 215
 Mishra, Arunodaja Raj 167, 181
 Mitsopoulou, Effrosyni 188, 198, 202
 Mocholi-Arce, Manuel 182
 Moghaddas, Zohreh 181
 Molinos-Senante, 182
 Montag, Christian 202
 Müller-Pinzler, Laura 202
- Najafi, Seyed Esmaeil 181
 Nguyen, Huu-Quang 167, 181
- Nguyen, Van-Tung 181
 Niedermair, Claudia 215
- Ochsner, Kevin 185, 197, 203
 Olivola, Ch. 203
 Olweus, Dan 186, 201
 Onorati, Antonio 159, 163
 Oppenheimer, D. 203
 Oukil, Amar 181
 Oya, Carlos 146, 162
- Panteli, Peter 214
 Paoloni, Lorenza 159, 163
 Park, Kyung Sam 166, 180
 Park, Wan 181
 Pastor, Jesus T. 180
 Paulus, Frieder 184, 202
 Peluso, Daniela 201
 Pendharkar, Parag C. 166, 181
 Petersen, Niels Christian 166, 179
 Phan, Dang-Phong 181
 Pijl, Sip Jan 215
 Pinstrip-Andersen, P. 152–153, 163
 Piotrowski, Jessica 203
 Podinovski, Victor V. 166, 181
 Polanyi, K. 155
 Polat, Filiz 206, 215
 Porter, Tony 158, 162
 Premack, David 185, 202
 Preparata, Guido Giacomo 134–135, 142
 Preston, Anne 186, 202
- Quigley, Carroll 129, 135–136, 140, 142
- Raman, Shivakumar 179
 Rani, Pratibha 167, 181
 Rasoulzadeh, Mehrdad 166, 181
 Reenberg, Anette 162
 Ren, Jianwei 180
 Reuter, Martin 202
 Richardson, Deborah 186, 196, 198, 202
 Robertson, Beth 152–153, 163
 Robinson, Sheri 202
 Romstein, Ksenija 215
 Rosseel, Yves 192, 202
 Rostamzadeh, Reza 166, 181
 Rouse, Martyn 215
- Saha, Abhijit 181
 Sala-Garrido, Ramon 166, 182
 Sampson, Devon 157, 163
 Savolainen, Hannu 216
 Schlieffen, Alfred von 134

- Schutter, Olivier de 153–154, 159, 162
 Schwarz, Gideon 202
 Scoones, Ian 163
 Seto, Karen C. 162
 Sharma, Umesh 214
 Shea, Cindy 201
 Shechtman, Zipora 186, 196, 198, 202
 Shek, Daniel 202
 Shimada, Hiroshi 216
 Sinem, Çaka Sine Yalnizoglu 203
 Singer, Tania 184–185, 200, 202
 Siu, Andrew 185, 202
 Small, Deborah 196, 203
 Smarandache, Florentin 181
 Smith, Peter 203
 Soltani, Zeynab 181
 South Richardson, Deborah 203
 Spinrad, Tracy 185, 203
 Spoor, Max 162
 Spörer, Nadine 215
 Stipek, Deborah 201
 Strayer, Janeth 187, 200
 Sutton, Antony C. 134–135, 142, 196
 Sutton, Jon 203
 Swettenham, John 203
- Tan, Jun-Wen 202
 Tang, Lijun 180
 Tarnóczy, Tibor 166, 180
 Taylor, H. P. 133
 Taylor, Laura 200
 Teesfeld, Insa 163
 Thaler, Gregory 149, 163
 Thaver, Tim 209, 215
 Thompson, Paul B. 162
 Timmer, Peter C. 152, 163
 Tolvanen, Asko 216
 Tone, Kaoru 166, 182
 Toslak, Melike 167, 182
 Tran, Quoc-Hoang 181
 Treesfeld, Insa 149, 163
- Tsai, Chi-Mao 166, 182
 Tschannen-Moran, Megan 209, 215
- Ugrai, Kristina 210–212
 Ulutaş, Alptekin 182
- Vaez-Ghasemi, Mohsen 181
 Valkenburg, Patti 203
 Van der Graaff, Jolien 197, 201, 203
 Van Lier, Pol 203
 Van Lissa, Caspar 187, 203
 Vossen, Helen 188, 195–196, 198, 203
 Vu, Ngoc-Pi 181
- Wah, Lee Lay 207, 216
 Walsh-Dilley, Marygold 162
 Wang, Chunyu 162
 Wang, Xuteng 179
 Warden, David 185, 199
 Warren, Peter 186, 196, 198, 203
 Westermann, Stefan 202
 Wheelwright, Sally 185, 187, 198–199
 White, Ben 155, 163
 Wimmer, Lena 184, 201
 Wolford, Wendy 162, 163
 Wolfson, Lisa 213, 215
 Wong, Adrienna 162
 Woodruff, Guy 185, 202
 Wu, Xingli 168, 180
- Yada, Akie 213, 216
 Yazdipoor, Fahimeh 179
 Yeo, Lay See 196, 198, 203
 Ying, Peng-Xing 202
- Zaki, Jamil 185, 197, 203
 Zengin, Hamine 188, 195, 203
 Zhang, Jun 179
 Zhu, Joe 180
 Zhu, Nan 182
 Zohreh Moghaddas 166

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области друштвених и хуманистичких наука: филозофије, социологије, економије, демографије, етнологије, педагогије, психологије, права, политикологије, историографије и других области. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Милош Ковић, а одговорни уредник др Душан Достанић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајмике српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted writings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdradic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Љиљана Дразић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикана). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Ђрборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јиџању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој љрироди и језичком развџику: линџисџичка исџиџивања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоџијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Сџаџисџички љреџлед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Срџске народне заџонейџке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у исџорији, науци, књџжевносџи и умеџносџи*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окућайџора и њихових џомајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викџора Томића и џокрејџни џреки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукоџиса* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часоџиса*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Лейџоџис Маџице срџске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и џехника у Србији грује џоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Полиџика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њропис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>



МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА



MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке
издаје Матица српска

Илази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798 / (00381) 21 420–199

E-mail: ljdragic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 186. (2/2023) свеску 30. јуна 2023.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Службени сарадник Одељења: мр Љиљана Дражић

Редактура и лектура: Владимир М. Николић

Коректура: мр Драган Тубић

Лектура и превод резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2023. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије